

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ІРИНА САВЧЕНКО

ІННА ЛІПНИЦЬКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

XIX століття:

Словник — довідник

Посібник для студентів-філологів

КИЇВ – 2011

УДК

ББК

С 13

Савченко І., Ліпницька І. Історія української літератури ХІХ століття:
Словник — довідник: Навчальний посібник. – К.: , 2011. – с.

Для студентів-філологів

Рецензенти: **В.Погребенник**, доктор філологічних наук, професор
Національного педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова;
О.Кобелецька, кандидат філологічних наук, професор
Національного педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

Рекомендовано Вченою радою Інституту української філології
НПУ імені М.П.Драгоманова
(протокол № від 19 жовтня 2011 р.)

© Ірина Савченко, 2011

Вступні зауваги

Історія української літератури XIX ст. належить до надзвичайно складного періоду в національному письменстві. Саме на цю добу випадає становлення нової української літератури, формування її в руслі художньої свідомості народу, органічної прив'язаності до суспільно-економічного, політичного та культурного життя, до національно-визвольного та націєтворчого руху. Існування українського красного письменства в умовах бездержавності, колоніального існування України у складі інших держав без власних політичних і соціально-культурних інститутів наклало на літературу виконання позамистецьких функцій: збереження й розвиток етнічної самосвідомості, національної самобутності й консолідації народу, тому їй довелося бути «зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем, стогоном поневоленої народної маси» (О.Білецький). Важливо також пам'ятати, що навіть попри системні заборони українського слова, національна література цієї доби відзначається активним рухом суспільних ідей та присутнім естетичним поступом, являє собою складний комплекс традицій і новаторства, єдність ідейно-естетичних закономірностей, відзначається невпинною еволюцією літературних епох, напрямів і течій, а також і складових їх елементів — жанрів, стилів, цілісних художніх структур, особливостей образного мислення та ін.

Складність вивчення університетського курсу історії української літератури XIX ст. полягає в необхідності її розгляду в контексті розвитку теоретичної думки, літературної критики, естетичних процесів світової літератури, взаємозв'язку з досягненнями видавничої справи та журналістики, з урахуванням історичних, політичних та культурних обставин, що мали місце на певних етапах розвитку українського суспільства, визначали настрої, прагнення і поступ нації та коригували культурно-мистецький рух.

Суттєву допомогу в осмисленні складної та своєрідної доби національної літератури, специфіки її історичного розвитку, з'ясуванні суті тих явищ, які стали фактором внутрішнього зростання літератури XIX ст., її ідейного і художнього збагачення, внеску в світову літературу може надати посібник «Історія української літератури XIX ст.: Словник-довідник» довідкового характеру та має на меті поглибити уявлення про сутнісні процеси літературного життя XIX ст. – добу Просвітництва, преромантизму й романтизму, реалізму й передмодернізму.

Необхідність укладання такого словника зумовлена тим, що більшість літературознавчих довідників не завжди доступна широкому загалу студентської молоді і здебільшого представляють занадто широку, але не завжди повну інформацію теоретичного чи історико-літературного плану. Спробою подолати цю прогалину є укладена «Історія української літератури XIX ст.: Словник-довідник».

Пропонований словник-довідник розроблено відповідно до вимог Болонського процесу та затверджених МОНМС програм університетських курсів «Історія української літератури перших десятиліть XIX ст.», «Історія української літератури 40-60-х рр. XIX ст.» та «Історія української літератури 70-80-х рр. XIX ст.». Він орієнтований на поглиблення самостійних студентських студій, на заміну описовості і стереотипності в поцінуванні художніх явищ, на аналітичність і творчий підхід як до відомого та застарілого, так і непізаного, забутого, невідомого, розвиток навичок власного експериментаторства та відкриття.

Словник-довідник укладений на основі найновіших наукових досліджень з питань теорії та історії української літератури, що відображають сучасний стан її вивчення і ті нові завдання, які ставляться перед нею. В посібнику представлено теоретичний матеріал стосовно родових, видових і жанрових структур, специфіки розвитку стильових тенденцій

української літератури XIX ст., зафіксовані найвагомші літературні явища і поняття окресленого періоду.

«Історія української літератури XIX ст.: Словник-довідник» містить розмаїтий довідковий матеріал, в якому зазначено різноманітні аспекти літературної творчості. Широка культурологічна, історична, естетико-філософська, соціологічна інформативність посібника допоможе зацікавленій молоді повніше з'ясувати загальну логіку розвитку літературного процесу, його оригінальність, багатогранність і глибину вродження в загальноєвропейський контекст, виявити значущість індивідуальних внесків чільних літераторів у суспільні ідеали правди, волі й прогресу, виробити власні підходи до «канону майстрів», осмислити специфіку співдії мистецтва слова з життям, з сукупною внутрішньолітературною і фольклорною традицією тощо, що уможливить розуміння історико-літературного процесу як цілісного і неперервного.

Статті посібника мають уніфіковану структуру, складаються з понять та їх лаконічної дефініції, історії, найвиразніших прикладів із творів української художньої літератури XIX ст., які розкривають не лише їх сутність, а й особливості творчої лабораторії письменника.

Посібник «Історія української літератури XIX ст.: Словник-довідник» призначений допомогти студентам у процесі підготовки до семінарських, практичних занять та іспитів, при написанні наукових робіт: містить теоретичний матеріал, орієнтований на формування уявлення про поняття та категорії літературознавства, покликаний спонукати до пошукової роботи, опановувати науковим апаратом, постійно підтримувати творчі навички та самостійну інтелектуальну діяльність студентів.

СЛОВНИК

термінів та понять

А

Абсолютизм (лат. – *необмежений, безумовний*) – форма державного правління, за якої верховна влада повністю належить монархові (королеві, цареві, імператорові), необмежена самодержавна влада, за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації. Розвивається у добу розквіту/занепаду феодалізму й зародження індустріального суспільства. У Росії існував у специфічній формі самодержавства і зберігався до початку ХХ ст.

Авантюрний (від фр. - *пригода*) або **Пригодницький сюжет** – сюжет, наповнений великою кількістю пригод та незвичайних подій. Для нього властиві динамізм, атмосфера таємничості й загадковості, ситуації припущення й розгадування, нанизування великої кількості окремих цікавих епізодів, у яких героєві загрожує небезпека. Як правило, побудований на основі мотивів викрадення, переслідування тощо.

Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) — держава, що утворилася у 1867 р. внаслідок компромісної угоди між Австрією і Угорщиною, до неї, окрім інших, були приєднані українські території - Буковина, Галичина та Закарпаття. У Галичині влада фактично належала полякам, у Буковині — німцям та румунським боярам, Закарпаття стало частиною Угорщини (у 1868 році все населення краю було оголошене угорською нацією). Незважаючи на процеси полонізації та понімечення, в Галичині та Буковині виникали й успішно діяли українські культурно-просвітницькі організації («Просвіта», Наукове товариство імені Т.Шевченка), політичні партії. Українські представники були у рейхсраті та провінційних сеймах, активно розвивалися політична та літературно-мистецька періодика («Громадський друг», «Правда», «Зоря», «Буковина», «Літературно-науковий збірник» тощо), театральна діяльність («Руська бесіда»), освітні програми (українські школи та класи в польських гімназіях, учительська семінарія, українські кафедри Львівського університету, очолювані Я.Головацьким, О.Огоновським, М.Грушевським). Австро-Угорська імперія розвалилася внаслідок програшу в Першій світовій війні 1918 р.

Автентичність (від гр. – *достовірно, на підставі безпосередніх даних*) – оригінальність, справжність тексту.

Автобіографізм (від гр. – *сам, життя, пишу*), **автобіографічний елемент** — ознака художнього твору, що полягає у наповненні тексту фактами з особистого життя письменника чи викликаними ними настроями. Полягає у асоціативній єдності епізодів з біографії автора з життям героя, в близькості настроїв автора і його ліричного героя. А. є часто виявляється в авторських роздумах і ліричних відступах. А. є однією з характерних особливостей творчості Т.Шевченка.

Автобіографічний (від гр. – *сам, життя, пишу*) **твір** – художній твір, в основу якого покладені факти особистого життя автора. Вони визначають сюжетну лінію твору

та етапи становлення свідомості головного героя. В автобіографічних творах факти біографії автора співвідносяться з об'єктивною правдою історичного періоду. Одним з таких творів української літератури XIX ст. є роман А.Свидницького «Люборацькі».

Автобіографічний герой - тип літературного героя, якого письменник наділяє власною біографією, в його долі відображає свою долю, а в характері та зовнішності переважають риси самого автора.

Автобіографія (від гр. – сам, життя, пишу) – літературний жанр; твір, темою якого є життя самого автора. Відрізняється від щоденника і мемуарів, у яких більше уваги приділяється спогадам про людей, з якими автор зустрічався, та подіям, свідком яких він був. Від *біографії* відрізняється насамперед авторською позицією, аналітичною роботою пам'яті, зосередженням на психологічних переживаннях, думках та почуттях автора. В А. чіткіше простежується прагнення узагальнити події і факти власного життя. В українській літературі функціонування жанру починається «Повчанням» Володимира Мономаха. У XIX ст. до цього жанру зверталися П.Куліш, М.Драгоманов, М.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, І.Франко та ін. У Т.Шевченка А. є в прямому значення цього слова.

Автограф (від гр. – сам пишу) – власноручний авторський рукописний текст твору.

Автологія (від гр. – сам і слово) – вживання слів і виразів у їх прямому значенні, майже без звертання до тропів. Автологічним є вірш Т.Шевченка «Садок вишневий коло хати...». Образність створюється не за допомогою тропів, а самим значенням слів, контекстом твору.

Автонім (від гр. — сам і ім'я) — справжнє ім'я автора, який з різних причин підписує свої твори вигаданим іменем - *псевдонімом*. Напр., А. Марка Вовчка — Марія Вілінська, Амвросія Могили — Амвросій Метлинський, Ієроніма Галки — Микола Костомаров.

Автор (від лат. — письменник) — творець художнього або публіцистичного твору, наукового дослідження тощо.

Авторство (від лат. — письменник) — 1) написання чи укладання літературного твору; 2) встановлення приналежності твору певній особі.

Авторська позиція – висловлена думка письменника з приводу подій, ідейних, філософських та моральних проблем, поставлених у художньому творі, розуміння чи оцінка характерів людей, найчастіше виражена в роздумах автора, в прямих ідейно-емоційних оцінках персонажів та подій.

Авторське (від лат. — письменник) **мовлення** – у епічному літературному творі мова автора чи персоніфікованого оповідача, тобто весь текст твору, окрім мови персонажів. А. м. доповнює й поглиблює саморозкриття персонажів, яке досягається через їх пряму мову. Здебільшого подається від третьої особи. У драматичних творах зводиться до *ремарок*. Своєрідною формою А. м. у ліро-епосі є *ліричні відступи*.

Авторське право – сукупність норм, які визначають права авторів літературних, наукових чи мистецьких творів і найперше — право на їх публікацію. У давній

літературі А. п. не функціонувало, що призводило до вільної інтерпретації та редагування авторських текстів.

Агасфер, «Вічний жид» – 1) герой середньовічних апокрифічних переказів, єврей, засуджений Богом на вічне життя в блуканнях за те, що відмовився надати Христові можливість відпочинку, коли той знеміг під тягарем хреста по дорозі на Голгофу; 2) (*перенос.*) людина, що все життя блукає, не знаходячи собі притулку; 3) (у мистецтві) символ вічного мандрівника, неприкаяного і безсмертного. Структурний принцип легенди — подвійний парадокс, коли темне й світле двічі міняються місцями: безсмертя - жадана мета людських зусиль - обертається прокляттям, а прокляття — ласкою (шансом спокути). Легенда про Вічного жида стає надбанням художньої літератури з XIII ст. До інтерпретації та трансформації образу А. зверталися Й.В.Гете, П.Б.Шеллі, В.Жуковський, Е.Сю та ін., в українській літературі – О.Стороженко («Марко Проклятий»), І.Франко («Петрії і Довбушуки», «Смерть Каїна», «Як Юра Шикманюк брів Черемош»), О.Кобилянська («Земля»), В.Пачовський («Агасфер»), П.Карманський («Агасфер») та ін.

Агіографічна (від гр. – *святий, благочестивий і – пишу*) або **Житійна література** – жанр християнської історико-біографічної літератури, у якій описувалося життя святих і аскетів-подвижників. Повчальна література, мета якої полягала у створенні позитивного ідеалу християнина. Формувалася у добу зародження християнського віровчення. Перші тексти датуються IV ст., коли з'явилося «Житіє Антонія», написане Антонієм Александрійським, оповіді про духовні подвиги Антонія Фівадського та Симона Стовпника. Розквіт припадає на період візантійської писемності (VIII-XI ст.): відбувається вироблення поетики, устальюється композиційна схема — вступ, виклад (власне біографія) та епілог. Поступово виробляється канон А. л. Зразком житійного жанру стало зібрання оповідей візантійця Симеона Метафраста (II пол. X ст.).

Ієрархічна типологія А. л. визначається типом героїв: мученики, сповідники, святителі, преподобні, стовпники. Відповідно розрізняються види житій – *мученицькі, сповідницькі, святительські, преподобницькі, стовпницькі* тощо. На Русі А. л. почала розповсюджуватися з прийняттям християнства і стала найбільш продуктивною та масовою з-поміж інших видів літератури.

З 1643 р. гурток брюссельських єзуїтів-боландистів (засновник — Йоганн Болланд (1596-1665)) видавав агіографічні джерела в «Acta Sanktorum», з яких до сьогодні вийшло 67 томів. Найповнішою православною антологією житійної літератури стали «Житія святих» українського богослова, церковного діяча і письменника Дмитрія Ростовського (Туптала), видані у Києво-Печерській друкарні протягом 1689-1705 рр. у чотирьох томах.

Адекватний (від лат. - *прирівняний*) — рівний, відповідний, тотожний.

Адресат (нім.) — у літературі - той, кому адресований літературний твір; читач.

Адаптація (від лат. — *приспосовую*) **тексту** — скорочення і спрощення тексту для малопідготовленого читача. Полягає у заміні або вилученні важких слів і виразів, спрощенні синтаксичних конструкцій, у скороченні обсягу тексту тощо. А. т. вимагає збереження стилю письменника, супроводжується необхідними поясненнями тощо.

Азбучна війна («Азбучна завірюха») - боротьба українців Галичини у 30-50-х рр. XIX ст. проти намагання австро-угорських урядових кіл впровадити латинський шрифт для української абетки. Вперше з планом заміни кириличної азбуки латинським шрифтом виступив у 1834 р. філолог Й.Лозинський. Ця пропозиція викликала рішучий протест з боку «Руської трійці». Спроби губернатора Галичини і Лодомерії А.Голуховського у 1859 р. законодавчим шляхом запровадити латинський алфавіт спричинили широкі протести українського населення в Галичині. Вимоги громадськості, підтримані відомими славістами П.Шафариком і Ф.Міклошичем, змусили австрійський уряд у 1861 р. скасувати попередні розпорядження, які стосувалися українського правопису, та відмовитися від намагань латинізувати українську писемність.

Азовське козацьке військо — військо, сформоване у 1828 р. російським урядом із козаків Задунайської Січі. У 1862-1864 рр. примусово переселене на північний Кавказ, у 1865 р. ліквідоване.

Академічне видання — найбільш повне наукове видання, яке вміщує критично встановлений художній текст і його варіанти, що супроводжуються ґрунтовними коментарями і великим довідковим апаратом. Має відображати сучасний на момент виходу в світ стан вивчення текстів.

Акаталектика (від гр. — неусічений) — завершення вірша *стопою*, яка співпадає з метричною схемою усіх стоп. Акаталектичними є чоловічі закінчення у *ямбах* і *анapestах* та жіночі у *хореях* і *амфібрахиях*.

Акварель (від лат. — вода) – 1) клейові фарби з домішками меду чи цукру і гліцерину, що розводяться водою, а також живопис цією фарбою. Особливість А. – прозорість барв, через яку просвічується фактура паперу, чистота кольору. Напр., у образотворчому доробку Т. Шевченка: «Жінка в ліжку», «Марія» (за поемою О.Пушкіна «Полтава»), «Циганка-ворожка», «Михайлівська церква в Переяславі», «Богданові руїни в Суботові», «Коло Седнева», «Аскольдова могила» та ін.; 2) короткий, фрагментарний літературний твір, у якому зорові враження переважають над іншими, мальовничий образок, що своєю витонченістю та кольористикою асоціюється з ніжно-прозорою технікою акварелі. «Акварельність» літературного твору виявляється у барвистості зображення, «малярському» способі бачення пейзажу та людей (силуетно, барвистими плямами), в ідеї картинності, в способі композиції, розрахованій на цілісне сприймання людини і тла, пейзажу, настроєвої атмосфери, що було характерно для образотворчого мистецтва кінця XIX ст. Особливість акварельного відтворення: людина, зображена на фоні природи, потрактована як найкраща квітка життя («На камені» М.Коцюбинського, «Буря» Є. Мандичевського, цикл «Гірські акварелі» Гната Хоткевича, поетичні А.: «Пейзаж», «Змагання», «Вересень», «Берези», «Осінь» С. Черкасенка).

Акватинта (італ. – пофарбований, тонований офорт) – різновид гравюри, заснований на травленні кислотою вкритої тонким шаром асфальтового порошку або каніфолі металевій пластині, на яку голкою нанесено зображення. Таке травлення створює при друці ефект тонового малюнка, за однотонного друку надає гравюрі живописності та нагадує малюнок чи акварель. Вперше таку техніку застосував Жан Батист Лепренс – творець відомих «Російських типів», а також Франсиско Гойя. Ця техніка імпонувала Т.Шевченку.

«Акорди. Антологія української лірики від смерті Т.Шевченка» - збірка поезії II пол. XIX ст., упорядкована І.Франком за участю М.Грушевського та І.Труша, видана у Львові 1903 р. Засвідчила єдність національного літературного процесу, його жанрово-стильову різноманітність. До неї увійшли твори Ю.Федьковича, Л.Глібова, С.Руданського, В.Самійленка, П.Грабовського, Б.Грінченка, І.Франка, Уляни Кравченко, О.Маковея, Лесі Українки, Б.Лепкого, М.Вороного, П.Карманського, В.Пачовського, М.Кононенка, Одарки Романової та ін.

Акрівірш, акростих (гр. – зовнішній, крайній рядок) – вірш, початкові літери рядків якого, прочитані згори вниз, утворюють слово чи словосполучення. Найчастіше – це ім'я чи прізвище автора або людини, якій вірш присвячено. Становить різновид зорової поезії, у якому зоровий образ невіддільний від змісту твору, а тому розрахований виключно на зорове сприйняття. Напр.,

*Сидить хитра баба аж на версі граба.
«Ой не злізу з граба! – дурить діток баба. –
Вловить мені тую курочку рябую,
А я подарую грушку золотую». (Л.Глібов)*

Існує кілька різновидів А.: власне акривірш, мезовірш (слово утворюється посередині), телевірш (слово утворюється з останніх літер рядка), рядковий акривірш (слово вирізняється по горизонталі), зворотно-рядковий акривірш (слово вирізняється по горизонталі, але прочитується у зворотному порядку), перерваний акривірш (чергуються літери, що належать до різних слів), азбучний акривірш (літери виділяються в алфавітному порядку). Загалом тематичне, строфічне та метричне розмаїття А. не регламентоване.

Акрівіршування виникло у давньогрецькій літературі (введення А. приписують Епіхарму (біля 540 - 450 рр. до н. е.)), розвинулося у римській та літературах Ренесансу й Бароко. Стало ознакою високого розвитку мови та вміння поетів майстерно нею володіти. В українській літературі А. відомий з II пол. XVI ст. (присвята у латиномовній «Екклозі» Григорія Чуя, русина з Самбора), набув популярності у XVII ст. (творчість І.Величковського). У XIX ст. традиція А. продовжується у творчості Л.Глібова.

Акт (лат. – *приводжу в рух*), **дія** – одна із завершених частин драматичного твору чи театральної вистави, яка зумовлює подальший розвиток сюжету. Під час вистави акти розмежовуються антрактами. Трагедії античних авторів, В. Шекспіра, класицистів і романтиків включали зазвичай п'ять А. Реалістична драматургія XIX ст. поряд з п'ятиактними запроваджує чотирьох- і трьохактні п'єси (М.Кропивницький, М.Старицький, І.Карпенко-Карий). У сучасній драматургії кількість А. не регламентована.

Актуальність (від лат. – *справжній, сучасний*) **твору** – важливість, злободенність твору у певний момент життя суспільства, здатність твору своїм змістом і формою викликати жвавий інтерес у читачів.

Акцентний (від лат. — *наголос*) **вірш** – вірш, ритм якого спирається на однакову кількість наголосів у віршовому рядку при різній кількості ненаголошених складів і в рядках, і між наголосами в середині рядків. Властивий народним думам, використовується у стилізаціях. Напр.,

*Не почувеш мого слова
Серцем молоденьким, -
Квітчаною головою
Схилися до неньки. (П.Куліш)*

Алегорія (гр. - інакомовлення) – художній засіб, який належить до групи метафоричних тропів; вислів з переносним значенням, у якому абстрактне поняття чи судження передається через конкретний художній образ. Зв'язок між образом і значенням встановлюється за подібністю суттєвих ознак, якостей або функцій. Наприклад, змія і чаша — А. медицини; лев — А. сили, влади; лисиця — А. хитрощів. Алегоричними є образи містерії «Великий льох», поезії «Косар», образ неофітів у однойменній поемі Т.Шевченка, каменярів у поезії І.Франка «Каменярі».

Александрійський (олександрійський) вірш — у силабо-тоніці – 6-тистопний ямб з цезурою після 3-ої стопи і суміжною римою. У силабіці – 12-тискладник з цезурами після 6-го складу і перед римованими словами. Назва походить від старофранцузької поеми про Олександра Македонського (XII ст.), написаної А. в. У літературі класицизму А. в. є основним метром великих жанрів (трагедії, епосу, елегії). А. в. представлений у збірках І.Франка «З вершин і низин» («Поезія»), «Мій Измарагд», зокрема у циклі «Легенди»:

*Олександр у болях жорстоких лежав
І в руці своїй плід чудодійний держав.
«Вічно жить і любить! День за днем! День від дня!
А життя – то борня! А любов – то брехня!
Вічно жить у борні! Биться в сітях брехні!
День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох ні!
Не для нас, о богине, твій божеський дар!
Хоч над світом я цар. Та над серцем не цар.
Міліони людей можу вбить, погубить,
Та чи змушу кого мене вірно любити?
Вічно жить! О богине, се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть цей чудовий горіх?
А без щастя, без віри й любові внутрі
Вічно жить – се горіть вік у вік на кострі!
Ні, богине! Візьми свій дарунок назад!
Я в нірвану волю, чи в Олімп, чи у ад!»
(«Легенда про вічне життя»)*

Видозмінена форма А.в. називається александриним: п'ятирядковий 13-складовий вірш, написаний шестистопним ямбом, римований за схемою абааб. До неї звертався І.Франко («Каменярі»).

Алітерація (від лат. – уподібнення звуків) – стилістичний прийом, який полягає у повторенні однорідних (або подібних за звучанням) приголосних звуків у певному уривку тексту (поетичному чи прозовому) для підсилення звукової або інтонаційної виразності мови й музичності. Напр.,

*Задзвонили у всі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
Гине шляхта, гине... (Т.Шевченко «Гайдамаки»).*

Разом з паралелізмом належить до найдавніших ознак віршоскладання. А. широко застосовувалася у давньоукраїнських текстах, зокрема «Слові про Ігорів похід». Найчастіше використовується разом з асонансом.

Алкеєва строфа (від імені еольського поета Алкея) – поширена в античній версифікації – чотирирядкова логоедична строфа, що складається з двох одинадцятискладників (анакруза, два трохеї, хоріямб), одного дев'ятискладника (анакруза, два трохеїчних метри, два дактилі, два трохеї), одного десятискладника

(два дактилі, два хореї). А. с. набула викінченої форми в доробку Горація, тому ін. назва – *гораціанська строфа*. А. с. не властива українській поезії, трапляється досить рідко у творчості І.Франка, В.Самійленка, С.Гординського, М.Ореста та ін.

Душа безсмертна! Жить віковічно їй!

Жорстока думка, дика фантазія,

Лойоли гідна і Торквемади!

Серце холоне і тьмить ся розум.

Носити вічно в серці лице твоє,

І знать, що з другим зв'язана вічно ти,

І бачить з ним тебе й томиться -

Ох, навіть рай мені пеклом стане!

(І.Франко. «Душа безсмертна! Жить віковічно їй!»)

Алогізм (від гр. — *нерозумний*) — несумісність, нелогічне поєднання суперечливих понять, свідоме порушення логічних зв'язків у творі. Семантично невиправдане поєднання слів. Може виявлятися як у короткому словосполученні, так і в синтаксичному уривку. Напр., «*Казала баба: як була молодою, то по сорок вареників їла, а тепер і сімдесяти мало*» (прислів'я). Для творення комічного А. використовували І.Котляревський, Г.Квітка-Основ'яненко, С. Руданський та ін.

Алюзія (від лат. — *жарт, натяк*) – художньо-стилістичний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору, сюжету чи образу, а також історичної події з розрахунку на ерудицію читача, здатного сприйняти закодований текст. Функціонує як знак, що дозволяє створити певний стилістичний або смисловий ефект на основі асоціації. Напр., *Сізіфова праця, перехід Рубікону, Гордіїв вузол, слава Герострата*. За походженням розрізняють: міфологічну, біблійну, історичну, політично-публіцистичну та літературну А.

Альбомна лірика – жанр інтимної поезії ХІХ ст., призначений для приватних альбомів. А. л. відзначалася камерністю звучання, дрібнотем'ям, невисоким мистецьким рівнем. Одним з різновидів А. л. є *мадригал* — невеликий вірш-комплімент, присвячений жінці.

Альманах (від араб. — *час, міра, календар*) – як правило, неперіодичний збірник календарно-довідкового характеру, що містить відомості про історичні події, літературні новини, наукові відкриття або літературні твори, об'єднані за певною ознакою (тематично, жанрово, територіально тощо). Зважаючи на обмеження виходу нових періодичних видань, які існували в Російській імперії, під назвою А. виходили окремі літературні журнали. Українські А. виникли у 30-40-х рр. ХІХ ст. Першими виданнями цього типу були «Украинский альманах» І.Срезневського й І.Розковшенка (Харків, 1831), «Утренняя звезда» І.Петрова (Харків, 1833-1834), «Украинский сборник» І.Срезневського (Харків, Москва, 1837, 1841), «Русалка Дністровая» М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького (Будин, 1837), «Киевлянин» М.Максимовича (1840, 1841, 1850), «Ластівка» Є.Гребінки (СПб, 1841), «Сніп» О.Корсуна (Харків, 1841) та ін.

Аматорство (від лат. — *полюбляю, маю нахил*) – заняття якоюсь мистецькою справою (театр, музика, письменництво тощо) не професійно, а з любові до неї.

Амбівалентність (від лат. — *обидва і сила, міць*) – двоїстість, суперечливість емоційного переживання, яке виражається у тому, що один і той же предмет, подія

викликає у людини одночасно два протилежних почуття – симпатію й антипатію, утвердження і заперечення (наприклад, сміх і сльози) тощо.

Аморфність (гр. — безформність, неоформленість) **композиції** — використовують стосовно літературних творів, у яких відсутні чіткі принципи компоновання (композиції), послідовний логічний виклад, а переважає емоційність.

Ампліфікація (від лат. – збільшення, прикрашування, розширення), **накопичення** – ораторський і стилістичний прийом, який полягає у нагромадженні одноманітних мовних компонентів (однакових тропів (*epitетів, метафор*), однотипних виразів чи синтаксичних структур) для доповнення, збагачення судження, для кращого переконання слухачів і читачів. Застосовується для підсилення емоційного впливу поетичної мови. Розповсюджена в ораторсько-риторичних жанрах. Напр., у Т.Шевченка (поема «Сон»):

*А той, щедрий та розкошній,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!*

Амфібрахій (гр. – короткий з обох боків) – у силабо-тонічному віршуванні трискладова віршова стопа з наголошеним другим складом. У античній поезії А. використовувався для відтворення печалі, гніву, а також для створення величних описів. У XVIII ст. використовувався досить рідко. Серед українських поетів А. вперше застосував Є.Гребінка («Човен», «Українська мелодія», «Маруся»). Найбільш поширені 3-стопний і 4-стопний А. Особливо доречний для жіночої рими: у вірші з такою римою амфібрахічна стопа точно витримується. Використовувався у творчості О.Афанасьєва-Чужбинського, М.Петренка та ін. Напр.,

*Дивлюся на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, боже, ти крилець не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав! (М.Петренко)*

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору** – логічна процедура, суть якої полягає у розчленуванні цілісного літературного твору на компоненти, елементи, які розглядаються як кожний окремо, так і у взаємозв'язках, з метою характеристики своєрідності цього твору, осягнення його художньо-естетичної вартості.

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору версифікаційний** — застосовується під час вивчення поетичних творів і передбачає аналіз структури певної поетичної форми.

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору жанровий** — застосовується при вивченні жанрової специфіки конкретного твору.

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору композиційний** — застосовується при вивченні внутрішньої форми твору, його будови і полягає у виявленні у творі окремих композиційних елементів та з'ясуванні їхніх функцій.

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору пообразний** — застосовується при вивченні образної системи твору і передбачає характеристику образів та розкриття їхнього значення у творі.

Аналіз (від гр. – розкладання, розчленування) **літературного твору стилістичний** — застосовується для вивчення індивідуального стилю (ідеостилу) письменника і передбачає виявлення індивідуальних особливостей його письма.

Аналіз літературного твору тематичний (ідейно-тематичний) — застосовується при вивченні змісту твору і передбачає формулювання теми, тематики, проблематики, конфліктів, ідеї твору.

Анапест (з гр. – відбитий назад, обернений) – у силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з кінцевим наголошеним складом. Напр.,

*І тебе вже не побачу довіку, мій краю коханий,
Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих,
І поляжу без слави в могилі німій і нікому не знаній
І забудуть мене на Славути-Дніпрі, на порогах ревучих. (П.Куліш)*

Вважається, що А. найлегше виявити прояви внутрішнього життя людини. Найчастіше використовується 4- і 3-стопний А. В українській поезії з'явився найпізніше з усіх трискладових стоп. Вперше ним скористався М.Костомаров у збірці «Вітка» (1840). Особливо поширився у II пол. XIX ст. (Б.Грінченко, І.Франко).

Анафора (гр. — піднесення) – єдинопочаток; одна із стилістичних фігур; вживаний на початку віршових рядків звуковий, лексичний повтор чи повторення протягом цілого твору або його частини синтаксичних, строфічних структур. Напр.,

*Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря проводжала... (Т.Шевченко «Наймичка»)*

А. використана у повісті Г.Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» (усі розділи твору починаються словами «Смутний і невеселий», «Смутна і невесела», «Смутно і невесело»), у поезії С.Руданського «Ти не моя» (кожна з п'яти строф починається цими словами).

Анафоричний (гр. – піднесення) **вірш** — завершений поетичний текст, побудований на основі анафори.

Анахронізм (від гр. – вгору, супроти; час) – застаріле, таке, що не відповідає умовам сучасності, явище, поняття, думка; неусвідомлені або зумисні неточності (побутові, культурно-історичні, часові тощо) у зображенні минулого у художньому творі; привнесення в нього ознак більш пізнього часу; помилка щодо хронології зображуваних подій. Напр., у трагедії М.Костомарова «Сава Чалий» події помилково було перенесено з XVIII ст. на початок XVII ст. Може бути внесений автором у літературний твір свідомо. А. органічні для мистецтва і літератури середньовіччя і Відродження.

Анекдот (гр. — неопублікований) – коротка усна жартівлива оповідка про якийсь життєвий випадок чи ситуацію з дотепним закінченням. Може мати жартівливе або

сатиричне забарвлення. Вперше А. як термін був використаний у Візантії до сатиричної «Таємної історії» Прокопія (VI ст.). Народні А. стали основою більшості *співомовок* С.Руданського. Напр., «Аби душа чиста», «Треба всюди приятеля мати», «Жалібний дяк» та ін.

Анексія (лат. — *приєднання*) — насильницьке захоплення державою території іншої країни і включення її до свого складу.

Анімалізм (лат. — *жива істота*) — художнє зображення явищ природи з людськими властивостями. Властиве народній поетичній творчості (казки про тварин). У художній літературі А. є одним із засобів вираження авторської ідеї: байки П.Гулака-Артемовського, Є.Гребінки, Л.Глібова, літературна казка (зб. І.Франка «Коли ще звірі говорили»).

Анімізм (від лат. — *душа, дух*) — віра в існування душ і духів, що керують усім матеріальним світом; вчення про наявність душі у всіх предметів. Загальна одухотвореність природи, віра у наявність душі-духу у кожній речі або явищі навколишнього світу. Характерний для традиційних уявлень та вірувань українців, їхньої календарної та родинної обрядовості.

Антагонізм (гр. — *опір, боротьба*) — непримиренна суперечність між протилежними або ворожими силами чи сторонами, що протистоять одна одній.

Антагоніст (від гр. — *суперник, противник*) — персонаж літературного твору, який виступає непримиренним супротивником стосовно інших, *персонаж*, з яким полемізує автор чи *протагоніст*. Напр., Гордій Раденко у повісті Б.Грінченка «На розпутті», Єремія Вишневецький у романі І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький».

Антигерой — тип літературного образу-персонажа, який позбавлений справжніх героїчних рис, але часто є центральним у творі. Напр., Пузир у соціальній комедії І.Карпенка-Карого «Хазяїн» або Марко Проклятий у однойменному романі О.Стороженка.

Антипод (від гр. — *протилежний*) — герої протилежних поглядів або характеристик у драматичному чи епічному творі. Напр., Петро Телепень і Шестірний (повість Панаса Мирного «Лихі люди») чи Устина і панночка (повість Марка Вовчка «Інститутка»).

Антиклерикалізм (гр. — *проти*, лат. — *церковний*) — рух, спрямований проти громадянських привілеїв церкви і клерикального впливу на суспільне життя. Виник у Франції у часи Великої французької революції. Виступає за відокремлення церкви від держави, за світське законодавство у сфері освіти та за свободу совісті.

Антитеза (від гр.— *протиставлення*) — стилістична фігура *контрасту*; зіставлення контрастних або протилежних образів. Ширше — будь-яке зіставлення протилежних понять, ситуацій чи якихось інших елементів у художньому творі. А. посилює емоційну виразність тексту. Найчастіше зустрічається у приказках і прислів'ях: «Рання пташка росу п'є, а пізня — сльози лє». Прийом А. притаманний всім періодам історії літератури, часто використовується для вираження явних та прихованих контрастів, виявлення внутрішніх і зовнішніх протиріч тощо: «Я музу кличу не таку: / Веселу, гарну, молодую, — / Старих нехай брика Пегас»

(І.Котляревський); «Думав, доля зустрінеться — спіткалося горе», «У тій хатині, у раю/ Я бачив пекло», «Слава не поляже, / Не поляже, а розкаже, / Що діялось в світі,/ Чия правда, чия кривда / І чії ми діти» (Т.Шевченко).

Античність (лат. – давнина, старовина) – 1) давньогрецький, давньоримський світ, його культура, історія; 2) сукупність історичних і культурних надбань стародавніх греків і римлян, яка стала фундаментом європейської культури.

Термін «А.» був запроваджений на початку XVIII ст. у французькій мові і первісно означав особливий вид мистецтва ранніх історичних періодів. А. як культурний спадок Давньої Греції і Риму вплинула на політичне і релігійне мислення, літературу і мистецтво, на філософські та юридичні погляди усіх народів Європи.

Антологія (гр. – збирання квітів, квітник) – збірник літературних творів різних авторів переважно одного жанру чи літературного періоду. Перший укладач А. — давньогрецький поет Мелеагр з Гадари (кінець II — початок I ст. до н. е.). Широко розповсюджена у літературі Сходу, в давньоруській літературі представлена «Ізборниками».

В Україні перші А. почали з'являтися у XIX ст. Напр., до «Антології руської» (Львів, 1881) увійшли твори 42 поетів – від І.Котляревського до І.Франка. Особливого поширення А. набула у XX ст.

«Антологія руська» - одна з перших антологій української поезії, надрукована у Львові 1881 р. студентським літературно-освітнім товариством «Дружній лихвар», у ній було вміщено твори 42 поетів, зокрема І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, М.Шашкевича, М.Костомарова, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Старицького, І.Франка та ін.

Антракт (фр. - міждія) – перерва між окремими *актами* спектаклю.

Антрепренер (фр. — *підприємець*) — приватний театральний організатор та адміністративний керівник трупи.

Антропологічні міфи — різновид космогонічних міфів, що розповідають про походження людини і виникнення світу.

Антропоморфізм (від гр. — *людина і форма, вид*) — інтелектуальний процес перенесення рис і властивостей людини на матеріальні та ідеальні об'єкти, уподібнення їх людині. Напр.,

*Раз мотилька голубила
Цвітка гожа, цвітка мила;
Говорила: «Мій мотильку!
Рай бим дала за ту хвильку,
Злотоцвітну дала б долю.
Слухай, любий, милесенький,
Слухай, мальчику пестренький,
Вволи квітці малу волю...» (В.Шашкевич)*

Антропоцентризм (гр. — *людина, лат. — центр*) – філософський принцип, згідно з яким людина є центром Всесвіту і найвищою метою світобудови. Вперше був сформульований у Давній Греції Сократом і софістами, які проголосили людину мірою усіх речей. Згідно з цим твердженням всі речі і явища навколишнього світу мають бути співвіднесені з потребами та інтересами людини.

Апарат книги — додаткові тексти, включені в книгу з метою створення для читача найбільш сприятливих умов у користуванні нею (довідково-допоміжний апарат) і для кращого розуміння змісту (науково-довідковий апарат).

Аплікація (від лат. — прикладання) — стилістична фігура інтертекстуального характеру, котра полягає у введенні у віршовий текст якогось відомого вислову: приказки, прислів'я, рядка з пісні, афоризму, цитати тощо. Напр., у баладі Т.Шевченка «Причинна» - рядки з русальної пісні:

Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.

Апокаліпсис (гр. – одкровення), **«Одкровення (Об'явлення) Іоанна (Івана) Богослова»** – остання книга *Нового Завіту*, складається з 22 розділів. Написана у 95-100 рр. після Р. Хр. Є зведенням декількох текстів: єврейського апокаліпсису, опрацьованого на християнський лад, та книг *Старозавітних пророків Єзекиїля і Даниїла*. Вважається найбільш «іудейською» книгою всього *Нового Завіту*. Проповідує терпіння і вірність, а також мучеництво, яке трактується як подвиг. Символічно розповідає про Друге пришествя Ісуса Христа, про події, які мають настати перед кінцем світу та початком тисячолітнього царства. А. став підґрунтям християнської есхатології.

Апокаліптичність (від гр. – одкровення) — ознака літературного твору, у якому вміщено пророцтва про кінець світу, Страшний суд тощо. Ознаки А. властиві творові Т.Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»:

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати,
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!

Апокрифічна (від гр. – прихований, таємний) **література, апокрифи** – твори іудейської та ранньохристиянської літератури легендарного характеру про осіб і події Біблійної історії, які не визнавалися церквою, пізніше заборонені і переслідувані нею. Мали значні ідеологічні розходження з *Біблією*, але у жанровому відношенні і за назвами близькі до книг *Святого Письма*. Первісною основою А. були легенди іудеїв, що не увійшли до Біблійного канону. А. л. відображала боротьбу різних релігійних течій у християнстві. Тематично поділяються на *старозавітні* (Мале Буття, або Книга

Ювілеїв; Псалми Соломона; Пророцтва, або Одкровення Еноха, Іллі, Ісаїї, Єремії тощо), *новозавітні* (Євангелія Никодима, Якова; Переписка Ісуса Христа з Авгарем; Подорож Апостолів і Євангелістів; Плач Богородиці; Діяння Апостольські тощо) та *есхатологічні* («Ходіння Богородиці по муках»). Хоча А. часто називаються «пророцтвами», «євангеліями», «одкровеннями», вони за своєю поетикою відмінні від Біблійних книг і ближчі до легендарних переказів.

Художня природа А. має такі ознаки: оповідь відзначається докладністю, на відміну від канонічних біблійних книг, за формою нагадують казки, допускається знижене зображення священних осіб і подій, що надає оповіді демократизму, велика кількість чудес, *фантастики, екзотики*.

На Русі з'явилися у XI ст. з Візантії та Болгарії, майже одночасно з священними та богослужбовими книгами.

І.Франко зібрав «Апокрифи і легенди з українських рукописів» у 5-ти томах.

А. є важливими документами свого часу, які свідчать про духовні погляди їх авторів і читачів. Не менш важливий їхній вплив на образотворче мистецтво, літературу і самі релігійні догмати (напр., про непорочне зачаття Діви Марії, про вознесіння Христа на небо та ін.).

А. мали вплив на різні жанри фольклору: колядки, щедрівки, ліричні пісні, думи, казки, легенди, перекази. В українській літературі сюжети та образи А. використали І.Котляревський («Енеїда» — описи раю та пекла), Т.Шевченко («Марія»), О.Стороженко («Марко Проклятий»), С. Руданський («Байки світові»), І.Франко («Мойсей»).

Аполлон — у грецькій міфології - один з богів Олімпу, син Зевса і Лето — богині нічної темряви, брат Артеміди. Це свідчить, що первісно А. був покровителем світла, переможцем зла і носієм допомоги й порятунку. Володів даром передбачення і міг наділяти цією властивістю людей (напр., Кассандру). З часом складається уявлення про А. як про покровителя мистецтв, він стає втіленням моральної досконалості, покровителем музичного таланту, що ушляхетнює пристрасті. У руках у нього ліра, яку він отримав від Гермеса, а сам він очолює муз — богинь поезії, мистецтва і науки.

Аполог (від гр. букв. — оповідання, казка про тварин, байка) — різновид морально-дидактичної поезії; невелика алегорична оповідь морально-повчального змісту з одверто висловленою мораллю. Персонажами А. виступають рослини і тварини. Виник на Сході як попередник *байки* і входив до морально-дидактичних творів («Повість про Варлаама та Йоасафа», «Повість про Акира премудрого»). На Русі був популярний А. про мисливця та єдинорога з «Повісті про Варлаама та Йоасафа».

Апологія (від гр. — виправдання, заступництво) — відвертий захист; промова або твір на захист якоїсь особи, положення, теорії, вчення. Напр., апологічною можна вважати поему Т.Шевченка «Єретик» («Іван Гус»).

Апостол (гр. — посланець) — 1) учні Ісуса Христа, обрані і відряджені Ним на проповідь Євангелія. Так називають переважно 12 найближчих учнів Ісуса Христа: Симона (Петра), Андрія, Варфоломія, Іоанна, Матвія, Симона, Фадея, Пилипа, Хому, Якова — сина Алфеевого, Якова — сина Зеведеєвого, Іуду Іскаріота, що зрадив Ісуса. Число «дванадцять» пов'язане із символікою циклічності, також воно є числом колін Ізраїлевих. До А. відносять і Павла, хоча він безпосередньо не був учнем Христа. Також А. називають понад 70 осіб, діяльність яких прирівнювалася до апостольського служіння. Під впливом *есхатологічних та апокаліптичних* уявлень А. зображались у вигляді суддів, ягнят чи голубів. Пізніше А. стали одним з численних мотивів середньовічного мистецтва: їх зображення зустрічаються на

порталах церков, поряд з пророками, на вітражах, олтарях та іконах. Поступово кожен з 12-ти А. став наділятися своїми характерними рисами і атрибутикою; 2) проповідники Христового вчення; 3) збірник, який вмщував *Діяння та Послання апостолів* з поділом на глави і визначенням читань на всі дні року. Належить до числа *богослужбових книг*.

Апофазія (гр. — *заперечення*) – композиційний та стилістичний прийом, що полягає у рішучому запереченні попередньої думки в межах одного художнього тексту.

*Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені [...]
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені. (Т.Шевченко)*

Архаїзми (від гр. — *стародавній*) – слова і вирази, граматичні форми і синтаксичні конструкції, що на певному етапі розвитку мови стали застарілими або зовсім вийшли із загального вжитку. А. використовуються у літературі:

1) для надання мові урочистості, поважності:

*Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: «Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во зlobі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, матернього плача
Ісполню гради і поля,
Да зрить розтлєнная земля,
Що я держитель і все бачу». (Шевченко Т. «Осії. Гл. XIV»);*

2) для надання тексту іронічного чи сатиричного значення:

*...І так опреділили
І приказали записать:
— Понеже віл признався попелястий,
Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті,
Так за такі гріхи його четвертовать...
(Є.Гребінка «Ведмежий суд»);*

3) для створення реалістичного колориту в творах на історичні теми, при зображенні старовини: «Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благую честь ізбрав собі пан Черевань...» (П.Куліш «Чорна рада»).

У сучасній українській мові А. бувають здебільшого *старослов'янізми*, але серед них є певна кількість староукраїнських та іншомовних слів.

Археологія (від гр. — *давній, наука*) — наука, яка вивчає історичне минуле людського суспільства за пам'ятками матеріальної культури (знаряддя праці, зброя, житло, поселення, місця поховань тощо), які знаходять переважно під час розкопок.

Архетип (гр. - *першообраз*) – термін, запозичений літературознавством з «аналітичної» психології швейцарського психоаналітика і міфолога К.Юнга, який виділяв стійкі психічні схеми (зразки), що функціонують на рівні «колективного несвідомого» людства й знаходять втілення в архетипних ритуалах, міфах, символах, актах психічної діяльності (сни, галюцинації), а також у художній творчості; позначення найбільш загальних і фундаментальних *первинних мотивів* (напр., мандри як пошук сенсу життя), *образів* (напр., весна – пора надій і відновлення, сад - рай), *дій* (напр., оплакування померлого, звільнення з полону), *характерів* (напр., ревнивий чоловік) або *сюжетів* (напр., потоп, вигнання з раю тощо), що мають загальнолюдський характер і лежать в основі будь-якої художньої структури. Найважливіші, за К.Юнгом, А. : *Самості, Великої Матері, Мудреця, Дитини, Анімуса (Аніми), Персони (Маски) й Тіні*. *Самість* – це втілення цілісності й гармонії, яка регулює центр особистості, А. потенціалу розвитку людської особистості. *Велика Матір* виражає вічну й безсмертну стихію несвідомого, царство матерів. А. *Мудреця* — це персоніфікація життєвої мудрості та зрілості (напр., Пророк). *Дитина* символізує пробудження індивідуальної свідомості зі стихії колективного несвідомого, є символом протиставлення смерті та нового народження. *Анімус* — несвідоме чоловіче в особистості жінки (напр., Ісус Христос, Дон Жуан). *Аніма* — несвідоме жіноче в особистості чоловіка (напр., Діва Марія, Мона Ліза). Архетип *Персони (Маски)* — це соціальні ролі, стиль поведінки, якими особистість подає себе іншим людям. *Тінь* — несвідома протилежність того, що індивід наполегливо стверджує у свідомості, це тіньова (гріховна, темна) інстанція особистості (напр., Сатана, Гітлер). За Н. Фрамом, А. у літературі — це *символ* у широкому сенсі слова, повторюваний образ.

Архів (гр. — *адміністративна установа, відомство*) — 1) у давнину — місце зберігання важливих державних документів; 2) установа, у якій зберігаються старовинні документи і письмові пам'ятки; 3) сукупність документів, що зібрані у результаті діяльності державних установ, громадських організацій, підприємств, окремих осіб тощо.

Архітектоніка (від гр. — *будівництво*) – структура, будова художнього твору, його композиція; гармонійне поєднання частин у єдине ціле.

Асиміляторська (лат. — *уподібнення*) **політика** — політика держави, спрямована на знищення національних особливостей пригніченого народу шляхом примусового нав'язування йому мови, культури, релігії панівної нації.

Асиміляція (лат. — *уподібнення*) — етнічне розчинення одного народу в іншому шляхом засвоєння його мови, культури, національних ознак, у результаті чого людська спільнота припиняє своє існування як незалежна, самостійна, особлива одиниця. А. зазнають здебільшого поневолені народи, а також народи, яких політичні, соціально-економічні обставини, природні стихії змушують до міграцій цілими, недостатньо тривкими етнічними спільнотами. А. може призвести до втрати етнічної самосвідомості.

Асиндетон (від гр. — незв'язний), **безсполучниковість** — побудова мовлення, у якому відсутні сполучники, які поєднують фрази. Використовуються для виразності мовлення:

*Геть відси, геть! Тут ріки свого поту,
на труту перепалені огнем,
народ п'є «на здоров'я», «на охоту».*
*Геть відси! Тьми тут, зіснуття едем,
добробуту руїна, гріб моралі,
цивілізація, обернена вверх пнем.*
*Мов під хреста вагою, йшов я далі.
Радниця. Екзекутор. Три жиди.
Війт, присяжні і сплакани, зів'ялі
баби... (І.Франко «Спомини»).*

Асонанс (фр., від лат. — відгукуюсь) – 1) повторення однакових чи подібних за звучанням голосних звуків у наголошених складах слів у поетичній мові з метою музичного увиразнення образу. Вчені вважають, що А. старший за риму, яка з нього витворилася. Широко застосовувався у народній пісенній творчості та давній українській літературі («Слово про Ігорів похід»). А. як засіб піднесення посилення музичності властивий творчості поетів ХІХ ст., особливо Т.Шевченку. Напр.,

*По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу. (Т.Шевченко «Тополя»);*

2) неточна рима, побудована на збігові наголошених голосних звуків при довірливому розміщенні приголосних:

*В блакиті він завис недвижний, розпростертий,
Мов над життям грізний, невпинний образ смерти.
Здаєсь, що до небес він гвоздями прибитий,
Ти чуєш, що він гнеть вниз вержесь – кров пролити.
Ти чуєш се, і жах тебе проходить зимний;
Таж над тобою тож завис беркут нестримний!
Він не хибне тебе, хоч як високо висить!
Чи багато то ще хвиль тобі гуляти лишить? (І.Франко)*

Асоціація (від лат. — з'єдную) — у мистецтві — психологічний зв'язок між окремими уявленнями, почуттями, думками, внаслідок якого одне уявлення, почуття тощо спричиняє, навіює інше.

Астронім (від гр. зірка і ім'я) — псевдонім у вигляді одної чи декількох зірочок (астерисків) у сполученні з іншими знаками. Напр., *** (І.Франко, О.Маковей), -* (О.Маковей) та ін. Кількість і розташування зірочок може бути різним.

Астрофічний вірш (гр. — безстрофовий) – поетичний твір вільної будови, у якому відсутнє симетричне членування на строфи. Напр., «Чого являєшся мені у сні?» І.Франка. Астрофічну будову мають окремі місця творів Т.Шевченка «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Наймичка» та ін. Не мають поділу на строфи байки («Вовк та Ягня», «Щука» «Мальований Стопл» та інші байки Л.Глібова).

Вважається, що відсутність строфічного членування розширює інтонаційно-синтаксичне звучання вірша. Астрофічними бувають поезії неримовані, писані

одним розміром з вільним чергуванням різних *клаузул*; з вільним поєднанням римованого і неримованого тексту; поезії на одну *риму* або безсистемні рими.

Атеїзм (від гр. – заперечення бога) – система поглядів, яка заперечує існування бога, релігійні вірування; безбожжя.

Атрибуція (лат. — *приписування*) – визначення достовірності, *автентичності* художнього твору; встановлення *авторства* літературного твору (якщо він *анонімний* або підписаний *псевдонімом*), часу й місця його створення. Одна з головних і найдавніших проблем *текстології*. Особливо важлива при вивченні давньоукраїнської літератури, твори якої були здебільшого анонімні. Здійснюється у різних напрямках: пошук документально-фактичних доказів (*автографи* письменників, їх листування, *мемуари* сучасників, архівні матеріали), розкриття образного змісту твору (зіставлення анонімного твору і твору, який безсумнівно належить певному автору), аналіз мови і стилю твору.

Афоризм (гр. – *висловлювання*) – короткий влучний вислів, у якому думка висловлена стисло і ємко; крилатий вислів. А. відзначається виразністю і несподіваністю суджень, але не доводить, не аргументує, а впливає на свідомість оригінальним формулюванням думки. Напр.,:

*«Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожити, не ділити?»*,
*«Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять»* (Т.Шевченко);
«Є каяття, та вороття немає» (Л.Глібов);
*«Бо жіноче серце любить
Вічно того, хто нас губить,
Навіть вдячності не жде»*,
«Лиш боротись – значить жити» (І.Франко)

Б

Байка – ліро-епічний жанр; короткий, переважно віршований, алегоричний твір повчально-гумористичного чи сатиричного змісту, в якому людське життя відтворюється або в образах тварин і речей, або зведене до простих умовних стосунків. Родоначальником жанру вважається Езоп (VI-V ст. до н. е.), Б. якого мають форму короткої, лаконічної розповіді-констатації (безфабульна *Б.-приказка*). *Езопівською мовою* часто називають іносказання, прихований підтекст твору. З I ст. н. е. починається розвиток віршованої Б. (римлянин Федр). Надалі цей жанр швидко стає здобутком усіх європейських літератур. Найбільш відомими байкарями є грецький поет Бабрій (III ст. н. е.), француз Ж.Лафонтен (XVII ст.), німецькі письменники Г. Е. Лессінг, К. Ф. Геллерт, Л.Хольберг (XVIII ст.), росіянин І.Крилов (XVIII ст.).

З середини XVII ст. домінуючим стає фабульна Б. (*Б.-казка*). У шкільних риториках XVII-XVIII ст. М. Довгалецького, Ф. Прокоповича, Г. Кониського зустрічаються зразки Б. навчально-дидактичного призначення. І. Галятовський та А. Радивилівський інколи залучали цю форму до своїх «казань»-проповідей. Філософізму, позначеного гуманістичними тенденціями *просвітительського реалізму*, набувають Б. Г. Сковороди. У добу *класицизму* Б. – найпопулярніший в російській літературі жанр після оди.

Одна із характерних ознак байки – іронічна лукавість, оскільки в ній «розум прокрадається поза цензурою» (П. В'яземський). З поч. XIX ст. Б. здобуває особливого поширення у творчості П.Білецького-Носенка, П.Гулака-Артемівського, Л.Боровиковського, Є.Гребінки. Ідейний зміст жанру видозмінюється, набуваючи все більшої соціальної значимості, висміюючи не лише морально-етичні, а й соціально-суспільні вади. Інтонація та лексика Б. все більше наближається до народнопоетичної мови, а в середині XIX ст. українська Б. набуває ще й ознак *ліризму* (у творчості Л. Глібова).

Байка-казка – байка, яка має ознаки віршованого *оповідання* або *казки*: розгорнутий *сюжет*, деталізація обставин, докладність зображення, відступи, авторські характеристики персонажів, *зачини*, комічно-драматичні ситуації, *діалоги* й розлогу *мораль*, акцент на побутовому житті народу, персонажами здебільшого виступають люди тощо. До недоліків Б.-к. відносять надуживання згрубілої лексики, підкреслену простакуватість. Прикладами є «Пан і Собака», «Солопій та Хівря» П.Гулака-Артемівського, «Пан та писар» П.Білецького-Носенка, «Мірошник» Є.Гребінки.

Байка-приказка (у І.Красіцького «*приповістка*», у Л.Боровиковського – «*прибаютка*», «*приповідка*») – це невеликий твір на 2-8 рядків, написаний на тему *приказки* чи *анекдоту*, ознаками якого є *лаконізм*, відсутність розгалуженого *сюжету* та деталізації, яскравість, чіткість, влучність, дотепність, життєвість, мало виразний *дидактизм*. Напр., «Дурень і розумний», «Лікар і здоров'я», «Цікавий і мовчун» П.Гулака-Артемівського, «Комашка та Цвіркун», «Пан Дяк та Школяр», «Лисиця да Цап», «Дві кози» П.Білецького-Носенка, байки Л.Боровиковського.

«Байки Харківські» Г.Сковороди — перша в Україні збірка *байок*, включає 30 прозових *байок*: 15 *байок*, написаних у 60-і роки XVIII ст., і 15 *байок* 1774 р. Була подарована П.Ф.Панову. Тексти виражають основні філософські позиції автора. У *передмові*-листі викладаються міркування про *байку* у дусі настанов шкільних поетик і риторик, автор вважає жанр дуже вдалим для моралізування. Його приваблює наочність і метафоричність *байки*. *Сюжети* частково запозичені із

міжнародного фонду *байок* (Езоп, Гвіччардіні), частково — автор об'єднував чужі *сюжети* з власними, утворюючи своєрідний симбіоз («Жайворонки», «Орел і Черепаха» – використано байку Езопа «Черепаха і Орел»), творив нові *сюжети*, виходячи з власних життєвих спостережень та використовуючи літературний досвід (*байки* 2, 9, 10, 12, 19, 26, 28, 29). Всі твори збірки тематично розподіляються на три групи: про «сродну працю» («Колеса часовії», «Орел і Сорока», «Оселка і Ніж», «Орел і Черепаха», «Змія і Буфон», «Бджола і Шершень»), про справжню цінність людини («Два цінні камінці: Алмаз і Смарагд», «Голова і Тулуб», «Ворона і Чиж», «Старуха і горщечник», «Жайворонки», «Олениця і Кабан»), про «славолюбіє» і «сластолюбіє» («Чиж і Щиглик», «Сова і Дрозд», «Щука і Рак», «Жаби»). *Композиція байок* Г.Сковороди двочленна: *фабула* і *мораль* («сила»). Переважає діалогічний тип *фабули*. У перших 15-ти *байках мораль* зводиться до короткого *афоризму* з одного-двох речень. У другій половині циклу *мораль* зростає, розвиваючись у цілий філософський *трактат*, а *фабула* зменшується, перетворюючись на функцію прикладу. До особливостей слід віднести розгорнутий *сюжет*, часто наділений українським колоритом, насичений побутовими деталями, виразами, приказками, прислів'ями

Байронізм – ідейно-естетична концепція, яка постала у європейському романтизмі ХІХ ст., літературний настрій, який є одним із епізодів поезії «світової туги» і веде свій початок від англійського поета Дж. Байрона (1788-1824). Основні риси Б. – тираноборство, волелюбність, бунтарство, *демонізм*, заперечення недосконалої дійсності, індивідуалізм. Поширеними персонажами є Прометей, Каїн, Агасфер, Фауст, Дон-Жуан, які представляють тип героїчно-нещасного індивідуаліста. Позначився на творчості Є.Гребінки, М.Петренка, Л.Боровиковського, П.Куліша.

Балада (*фр.* — *танцювати*) — жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту. Гострота, напруженість, а часом – і трагічність *сюжету* сполучається в Б. з виразним ліричним забарвленням. Змальовуються незвичайні герої, характери яких розкриваються в напружених *монологих* і *діалогах*. Виникла у ХІV-ХV ст. у Франції як танцювальна пісня любовного змісту. Звідти перейшла в Італію, де втратила танцювальний рефрен. Жанр властивий романтичній поезії. В українській літературі ХІХ ст. до жанру Б. зверталися Л.Боровиковський, А.Метлинський, М.Костомаров, Т.Шевченко, С.Руданський, Ю.Федькович, І.Франко та ін.

Баладне оповідання – *оповідання* романтичного характеру, *сюжет* якого запозичений з народної *балади*, а *персонажі*, поставлені у ситуацію морально-етичного вибору, часто нехтуючи моральними нормами свого середовища, домагаються реалізації своїх пристрастей. Б. о. притаманний бурхливий розвиток подій, катастрофічний обрив, пісенна *композиція*, психологічний *пейзаж*. Парадигму баладної трагічності визначають образи-*символи* народнопісенного походження – могила, хрест, пугач, мерці-козаки і гетьмани, які створюють специфічний романтичний світ, сповнений не стільки історичних реалій, скільки авторських *медитацій*. До Б. о. належать: «Гордовита пара», «Дівоче серце» П.Куліша, «Чари», «Максим Гримач», «Данило Гурч» Марка Вовчка, «Люба-згуба», «Безталанне закохання», «Серце не навчити». Ю.Федьковича, віршоване оповідання «У Вільні, городі преславнім...» Т.Шевченка т. ін. Баладну основу мають споріднені з *баладами* історичні віршовані оповідання І.Франка, у яких відтворено княжі часи («Данина», «Аскольд і Дір під Царгородом», «Князь Олег», «Святослав»).

Бароко (італ. – вигадливий, химерний, дивний; португ. — перлина неправильної форми) – один із панівних стилів у європейській культурі, що розвивався нерівномірно: із середини XVI ст. у Німеччині, Іспанії, Італії, до середини XVIII ст. — у слов'янських країнах, зокрема в Україні. Б. як термін, поширений у мистецтвознавчому лексиконі з кінця XIX ст., був уведений істориками мистецтва Я. Буркгардтом та Г. Вельфліном. Існує три гіпотези походження терміна: 1) від португальського вислову «perola barrosa» – «перлина неправильної форми»; 2) від латинського терміна «barosa», що використовується у логіці і означає один із видів умовисновків, позначених особливою складністю; 3) від французького жаргонного слова художніх майстерень – «baroquer» – «розчиняти, зм'якшувати контур».

Б. втілило нові уявлення про єдність, безмежність і багатоманіття світу, про його драматичні, навіть трагічні проблеми і вічну мінливість. Людина у світі Б. представлена багатоплановою особистістю з надзвичайними можливостями, залученою у конфлікти і колізії навколишнього світу.

Синтетичність – основна риса Б., якому водночас притаманна грандіозність, контрастність, театральність, ілюзіонізм, пишність, динамічність, напруженість, злиття фантастики (ілюзії) і реальності, патетична піднесеність, інтенсивна чуттєвість. Для Б. властиві підкреслена змістова та формальна *антитетичність*, урочистість, пишність, динамічність. Література Б. характеризується поєднанням релігійних і світських мотивів, образів, тяжінням до різких контрастів, складної *метафоричності*, *алегоризму*. Література Б. відмовляється від принципу наслідування дійсності, вона не відтворює її, а пересотворює за певними законами. Їй властиві *універсалізм*, *динамізм*, багатозначність, складна *метафоричність*, *алегоричність*, прагнення вразити читача пишним барвистим стилем, незвичайними формами. У поезиці Б. поєдналися різні *контрасти*, релігійні та світські *мотиви*, античні та християнські *образи*, традиції *Середньовіччя* (готики) та *Відродження*.

Бароко (італ. – вигадливий, химерний, дивний; португ. — перлина неправильної форми) **українське** – національний варіант провідного європейського стилю XVI-XVIII ст. у мистецтві, розквіт якого припав на XVII - XVIII ст. (добу козацької державності), мало свої особливості. Воно ґрунтувалося на власних національних джерелах: києворуських та фольклорних, і проявлялося у різних стильових формах — «високому» (аристократичному, релігійному), «середньому» (міщанському) та «низовому» (козацькому) Б. Тісно пов'язане із суто національними проблемами: відбиває складний шлях формування української державності. Митці Б. у поезизували образ козака, утверджували спосіб життя діяльного героя, який віддано служить вітчизні. Твори Б. у. відзначаються підкресленим *дидактизмом*, *риторичністю* і посиленою увагою до естетичних проблем. Барокова поетика української поезії передбачала використання 1) мариністичної топіки – морська мандрівка, «море світу»: «велике», «бурхливе», «страшне», «злостиве», «небезпечне», «широке», «многом'ятежне» тощо. Церква – в образі корабля. Вітчизна – кораблик на розбурханих хвилях кривавого моря + картини безкінечних війн, заколотів, повстань; 2) *метаморфоз*, запозичених з поганської міфології – *плинність* (varietas) світу поставала питомим знаком марності (vanitas), неймовірно гостре відчуття марності світу (Біблійне — суєта суєт), яке виражалось у *символах* «мильної бульки», «свічада», «павича», «квітки» або «зів'ялої трави»; 3) *всеосяжної символічності* Божого творива.

До видатних архітектурних пам'яток Б. у. належать Полкова канцелярія (90-і рр. XVII ст.) в Чернігові, Київська академія (1732-1740), Брама Заборовського (1746-1748) у Києві, Собор святого Юра (1745-1770) у Львові та ін.

Українське барокове образотворче мистецтво представлено творчістю І.Руткевича, Й.Кондзелевича, Г.Левицького, А.Казачковського, О.Тарасевича та ін.

До композиторів Б. у. зараховують М.Ділецького, М.Березовського, А.Веделя, Д.Бортнянського, Г.Сковороду.

Представники українського літературного бароко: К.Сакович, І.Величковський, І.Галятовський, А.Радивиловський, Г.Кониський, С.Величко, Г.Граб'янка та ін.

Барська конфедерація 1768 – військово-політичне об'єднання реакційної частини польської шляхти й католицького духовенства, метою якого було збереження необмежених прав і привілеїв шляхти й католицької церкви. Створена 29 лютого 1768 р. в м. Барі. Насильства конфедератів викликали *Коліївщину* (1768). Події, пов'язані з *Коліївщиною* і Б. к. покладено в основу поеми Т.Шевченка «Гайдамаки».

Батальні (фр. — вид фехтування) **сцени** — частини літературного твору, у яких зображаються воєнні події (бої, поєдинки тощо), життя армії. Широко представлені Б. с. у історичних романах І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський».

«Батрахоміомехія» (гр. — війна мишей і жаб) — невеликий грецький комічний тваринний епос (299 рядків), що пародіює «Іліаду» (миші і жаби — носії всіх найхарактерніших рис героїв Гомера — починають війну між собою). Написана *гекзаметром*, авторство помилково приписувалося Гомеру і Пігрету Галікарнаському. Автор намагався дотриматися усіх художніх прийомів, властивих гомерівському епосу: традиційне звернення до *Муз*; двоплановість *композиції*; використання *постійних епітетів* та численних *порівнянь*.

Белетристика (фр. — красне письменство) — у широкому розумінні — вся художня література, у вузькому — твори художньої прози, призначені для масового читача. Для них характерні гостросюжетність, *інтрига*, несподівані перипетії.

«Библиотека для чтения» — щомісячний літературний, громадсько-політичний журнал. Виходив у Петербурзі протягом 1834-1865 рр. Редакторами були О.Сенковський, М.Греч, О.Дружинін та ін. У різні роки в ньому друкувалася *белетристика* О.Пушкіна, М.Лермонтова, В.Даля, М.Полевого, Л.Толстого та ін. Опубліковано чимало матеріалів, що стосувалися української літератури та культури. У 1840 р. було вміщено рецензію на «Кобзар» *Т.Шевченка*, у якій високо оцінено талант поета, проте висловлено скептичну думку стосовно перспектив розвитку української мови як літературної. В 1856 р. в «Б. д. ч.» вперше було опубліковано переклад російською мовою поезії Т. Шевченка «Думка» («Нащо мені чорні брови»).

Біблеїзми — слова або висловлювання з Біблії, використані у художньому творі. Напр.,

А ти, о Господи єдиний,

Скуєш лукавії уста,

Язык отой велеречивий,

Мовлявший: ми не суета! (Т.Шевченко «Подражаніє 11 псалму»)

Бібліографія (гр. — книга, пишу) — галузь наукової і практичної діяльності, основне завдання якої — інформування про художню літературу, праці з літературознавства і літературної критики. Займається описом, обліком, анотуванням, класифікацією

книг, укладанням тематичних списків літератури, вказівок до пошуку літератури тощо.

Біблія (з гр. — книги) – збірка священних книг двох релігій – іудейства та християнства, у якій викладені основи віри, філософії та моралі. Має дві частини – *Старий Завіт* (визнається обома релігіями) та *Новий Завіт* (визнається лише християнством). Складалася протягом тривалого часу (I тис. до н. е. – I-II ст. н. е.) давньоєврейською, арамейською та давньогрецькою мовами. Для представників іудаїзму Б. – це комплекс книг, написаних до нашої ери, відібраних єврейськими богословами, і таких, що збереглися давньоєврейською мовою. Їх 39. Вони визнаються канонічними, богонатхненними як іудеями, так і християнами, для яких ці 39 книг складають лише частину Б. – її *Старий Завіт*. Для християн більш важливими є книги *Нового Завіту* – їх 27, вони написані на початку нової ери грецькою мовою. Тому для християн Б. складається з 66 канонічних книг. Але в грецькому перекладі Б., який був зроблений у III-II ст. до н. е., на 11 книг *Старого Завіту* більше. Католики включають ці книги до складу Б., православні називають їх второканонічними, протестанти виключають їх з складу Б. Сучасний вигляд Б. набула у Середні віки. Поділ тексту на глави у XIII ст. зробив кардинал Стефан Ленгтон, поділ глав на вірші та їх нумерацію – французький друкар Робер Стефан (XVI ст.). Б. перекладена майже всіма мовами світу. Старослов'янською мовою у IX ст. її переклали Кирило і Мефодій. На Русь Б. потрапила у X ст. Перша повна Б. церковнослов'янською мовою була надрукована у 1581 р. Іваном Федоровим у Острозі (*Острозька Біблія*) коштом князя К.Острозького.

У Б. представлений Божий задум історії спасіння, починаючи від створення світу і закінчуючи Судним днем. Містить твори різноманітних жанрів – найдавніші міфи про походження світу й людини, «кінець світу», релігійні настанови, проповіді, закони, історичні твори, романтичні повісті, молитви, лірико-любовні, філософські поеми тощо.

Окрім власне релігійних правил і передбачень у Б. – велика кількість історичного матеріалу, образи художніх та філософських творів епохи. Сюжети і образи Б. мали великий вплив на мистецтво християнських народів, ставши основою не лише релігійного, але й світського мистецтва.

«Біблія» П.Куліша – І.Нечуй-Левицького – І.Пулюя – перший повний переклад *Біблії* українською мовою, з'явився у Відні у 1903 р. накладом Британського біблійного товариства. Вважається класичним, здійснювався з оригінальних мов П.Кулішем, І.Нечуєм-Левицьким та І.Пулюєм. Розпочав працю над українською Б. П.Куліш – «П'ять книг Мусієвих», віршований переклад «Книги Йова» (1869) «Псалтир, або Книга хвали Божої», «Книга Пісень» (1870), «Пісня пісень» (1877); у співарсторстві з Пулюєм опублікував *Новий Завіт* (1881), 1893 р. у перекладі П.Куліша виходять «Товитові словеса». Працю П. Куліша над повним перекладом *Святого Письма* завершили І. Пулюй (переклав *Псалтир*: окреме видання — 1902 р.) та І.Нечуй-Левицький (переклав «Книгу Рути», 1-шу і 2-гу книги «Параліпоменон», книги Ездри, Неємії, Естер та Даниїла).

Білий вірш – неримований вірш у *силабічному* і *силабо-тонічному* віршуванні. У європейській літературі розповсюдився з кінця XVIII ст., більш широко — з початку XX ст. Часто — у віршованих драматичних творах (5-гистопний *ямб* без *рими*). Це наближає *діалоги* до живої розмовної мови і в той же час зберігає всі переваги віршованої мови, гранично виразної, емоційно наснаженої. Прикладом застосування Б. в. в українській літературі XIX ст. є *драматична поема* І.Франка

«Сон князя Святослава», також зустрічається у поетичній творчості М.Костомарова, М.Старицького.

Білінгвізм (лат. — *двомовність*), **двомовність** — специфічний стан суспільного життя, при якому спостерігається явище функціонування двох мов у межах однієї держави. Джерелом Б., як правило, є етнічна неоднорідність суспільства.

«Більша книжка» Т.Шевченка – рукописна збірка поезій Т.Шевченка. Зовні являє собою рукописний альбом із синього поштового паперу, оправлений у жовтий сап'ян і вкладений у футляр з такого ж матеріалу. Названа поетом «Поезія Тараса Шевченка». Первинно призначалася для переписування поезій 1846-1850 рр. з «Малої книжки», увійшли зокрема «Відьма», «Княжна», «Варнак», «Царі», «Якби тобі довелось», «Петрусь», «Швачка», «У нашій раї на землі» та ін. За цими текстами було внесено і новостворені вірші та поеми, що перетворило збірку на майже повне зібрання творів 1857-1860 рр., розміщених у хронологічному порядку.

Біографічний (від гр. – *життя, пишу*) **твір** – твір, побудований на матеріалах життя і діяльності якоїсь видатної особи; відтворення (на основі фактів і документів) життя і діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку з суспільними умовами її епохи. Напр., біографічний елемент присутній у історичних романах І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський», у поемі І.Франка «Іван Вишенський» та ін.

Біографія (від гр. – *життя, пишу*) – жанр життєпису; передбачає художнє або наукове осмислення історії життя особистості, спрямоване на пошук і виявлення витоків суспільно значимої діяльності людини у її індивідуальному біографічному досвіді. Передумовою створення Б. є визнання значимості певної особистості для історії, культури, політичного життя в національному чи світовому масштабі. У Б. події життя героя є документальним матеріалом, фактографічною стороною; сюжет Б. складають динаміка, розвиток особистості.

Богородиця, Богоматір, Матір Божа, Цариця Небесна – у християнстві – Діва Марія, мати Ісуса Христа, котра непорочно зачала і народила Його для виконання Божого плану спасіння людства. Пошанування Б. Церквою встановилося від початку християнства, але догматичне вчення утвердилося тільки в 431 році на 3-му Вселенському соборі в Ефесі. Церква втілює в Б. ідеал жінки, образ скорботної і ніжної матері, сповненої щедрості, людської доброти і благочестя. На Україні Б. здавна вважалася заступницею перед Богом, запорозькі козаки бачили у Діві Марії свою небесну патронесу. Культ Б. найбільш поширений у католицизмі. Однією із найвідоміших спроб осмислення образу Б. українськими письменниками є поема Т.Шевченка «Марія».

Братство тарасівців — перша українська політична організація, що стояла на засадах самостійності України, до її складу входили письменники Б.Грінченко, В.Самійленко, М.Коцюбинський, М.Вороний, а також В.Боровик, М.Міхновський та ін., створена за ініціативою студентів Харківського та Київського університетів у Каневі, на могилі Т.Шевченка, наприкінці літа 1891 р. під керівництвом І.Липи. У березні 1892 р. у Харкові на Шевченкові роковини була представлена програма братства – „Profession de foi, або Визнання віри молодих українців” («Декларація віри молодих українців», «Кредо молодих українців»). Учасники братства заперечували пасивне *українофільство*, відкидали антиукраїнські за своєю суттю тенденції російських народовольців та марксистів, доводили шкідливість

космополітизму, обстоювали єдність України в її етнічних межах, обґрунтовували потребу природного функціонування української мови. Російська імперія визнавалася окупантом України, який знищив усі політичні й культурні надбання українського народу і далі поневолює його. Тарасівці розгорнули широку діяльність по пропаганді своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітництва. До 1893 р. основним осередком Б. т. був Харків, але після арешту значної частини членів організації центр перенесено до Києва. Осередки з'явилися в Одесі, Полтаві, Лубнах та інших містах. Б. Т. діяло в Україні до 1893 р., коли було викрите поліцією. Частину тарасівців заарештували, над іншими членами братства встанови поліцейний нагляд.

«Буквар южнорусскій» Т.Шевченка — остання прижиттєва книжка письменника, підручник для навчання грамоти українською мовою у недільних школах, укладений Т.Шевченком восени 1860 р. у Петербурзі. Випущено окремою книжкою у січні 1861 р. у Петербурзі коштом укладача, тиражем 10 000 примірників, ціною 3 копійки кожен. Перший у серії задуманих Т.Шевченком навчальних посібників (лічба, етнографія, історія, географія), яку він не встиг здійснити. Б. містить абетку друкованих і рукописних літер, традиційні тексти для читання по складах, поетові переспіви окремих Псалмів Давидових (12, 53, 93, 132, 149), п'ять щоденних молитов, цифри й таблицю множення до 100. Другу половину книжечки займають думи про Олексія Поповича, Марусю Богуславку, а також 13 народних прислів'їв. Основну частину тиражу Шевченко надіслав своїм приятелям в Україну для продажу учням недільних шкіл Києва, Полтави, Чернігова та інших міст.

Букварі українські — підручники для навчання читання українською мовою, початкові посібники з розвитку мовлення. Першим українським Б. став Б., виданий Іваном Федоровим у Львові у 1574 р. Протягом XVI-XVII ст. ст. вийшли слов'яно-руські Б. Л.Зизанія, В.Бурцева, Б.Каріона-Істоміна. У XIX ст. — Б. українською мовою К.Шейковського, П.Куліша, М.Гатцука, Т.Шевченка, О.Потебні, Б.Грінченка та ін.

Буддизм – одна з найдавніших світових релігій, пов'язана з вченням Будди, в основі якої лежать чотири «істини шляхетних»: життя неминуче пов'язане зі стражданнями; причиною страждання є жадоба чуттєвих насолод; щоб уникнути страждань, треба звільнитися від цієї жадоби і досягти повного заспокоєння — Ніббани (Нірвани). Б. мав великий вплив на українську літературу, його впливи виявляють ще в давній літературі та літературі XIX ст. («Варлаам і Йоасаф», «Панчатантра», «Зів'яле листя» І.Франка). Буддійські впливи (Будда, нірвана, карма) відчутні у поезіях С.Яричевського («Нірвано, шлю тобі привіт»), П.Карманського («Просвічення Сідартха»), Б.Лепкого («Світів бездонні океани»), поетів-символістів.

Буржуазія (фр.) — суспільний клас власників капіталу, який отримує доходи у результаті торговельної, промислової, кредитно-фінансової та іншої підприємницької діяльності. Виникла в умовах традиційного (феодального) суспільства.

Буржуазна (фр.) революція — соціальна революція, головним завданням якої є ліквідація феодального ладу або його залишків, встановлення влади буржуазії,

утворення буржуазної держави, утвердження ринкових відносин та системи вільної найманої праці. Відбувалася в країнах, де існував «третій стан», який, опираючись на капітал, намагався отримати політичну свободу.

Бурлеск (від італ. — *жарт*) – 1) вид комічної, пародійної поезії та драматургії, генетично пов'язаний із народною сміховою культурою, акцентований на свідомій невідповідності між змістом і формою: зниження високого і піднесення низького. Виник у Давній Греції, у Європі особливо розповсюдився у XVII-XVIII ст.ст. (Дж.Лаллі, П.Скаррон, А.Блюмауер). Бурлескна традиція розвивалася в українських великодніх та різдвяних віршах-ораціях XVII-XVIII ст.ст., у поемах початку XIX ст. («Енеїда» І.Котляревського, «Жабомишодраківка» К.Думитрашка, «Горпинида, або Вхопленая Прозерпіна» П.Білецького-Носенка та ін.); 2) мовностильова течія, для якої характерна просторічна, згрубіла, приземлена до побутовизму, навіть звульгаризована лексика. Бурлескна мова була часто вживана у варіантах комічної, пародійної поезії та драматургії, генетично пов'язаних із народною сміховою культурою, позначених одним із видів травестіювання, при якому простежується свідомо невідповідність між високим змістом та низькою формою викладу.

Буття (гр. – «походження»), **книга** — перша книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеєвого (Тори)*. Складається з 50 розділів. У першій частині розповідається про походження світу і людства (творення, рай і спокушання, потоп та історія Ноя, Вавилонська вежа). У другій — про витоки Ізраїлю: історія патріархів (Авраама, Ісаака, Якова) і Йосифа. Богослови не вважають історичною: є історичний фон, але реальність героїв не доведена. Не містить власне законів і настанов, але кладе основу законів. Закладає основи *теократії*: народ ізраїльський відділився від інших народів, бо вся його історія розвивалася у відповідності з планом Божого управління світом.

В

Валуєвський циркуляр 1863 року - таємне розпорядження, видане 20 липня 1863 р. Міністром внутрішніх справ царської Росії Петром Валуєвим, санкціоноване імператором Олександром II, про заборону друкувати українською мовою шкільні підручники, науково-популярну й релігійну літературу (крім наукових і літературних творів), що спричинило закриття недільних шкіл, переслідування діячів освіти і культури (закриття Громад, заслання П.Чубинського та О.Кониського, звільнення з посади вчителя Л.Глібова, арешти народних учителів). Причиною появи В. ц. був страх царського уряду перед зростанням національної свідомості українського народу й поширенням національно-визвольних ідей, які реалізувалися через організацію Громад, масове відкриття недільних шкіл, друкування українських букварів і читанок, популяризацію української історії козацької доби тощо.

Варваризми (від лат. — чужоземний) — слова і вирази, запозичені з іншої мови. Залежно від того, з якої мови В. запозичені, розрізняють *русизми*, *полонізми* (з польської), *англіцизми*, *галліцизми* (з французької), *германізми* (з німецької), *гебраїзми* (з єврейської), *латинізми*, *арабізми*, *грецизми* тощо. Можуть виконувати функцію мовної характеристики персонажа. Так, у повісті Г.Квітки-Основ'яненка «Козир-дівка» писар з колишніх «москалів» балакає мішаниною російсько-української мови. У Т.Шевченка у поемі «Катерина» москалі, зустрівши Катерину, насміхаються з неї по-російськи:

*Ай да баба! Ай да наши!
Каво не надуют!*

«Варлаам та Йоасаф» - середньовічна, близька до агіографічної літератури повість про навернення ченцем-пустельником Варлаамом до Христової віри індійського царевича Йоасафа. Побудована у формі діалогів учителя та учня, відповідає життєпису духовних подвигів Будди, наголошує на неминучій перемозі християнства над язичництвом. Містить адаптовані до християнства давньоіндійські притчі про єдинорога, солов'я тощо. Відома у 140 варіаціях, написаних 30 мовами, в т.ч. вірменською, грецькою, латинською, старослов'янською (вміщений у Прологах, Четях-Мінеях). Перекладали Димитрій Ростовський (Туптало), Лазар Баранович, І.Франко, який написав магістерську та докторську праці про «В. та Й.», використав сюжет п'яти притч у зб. «Мій Ізмарагд».

Вергілій, Публій Вергілій Марон (70 р. до н. е. — 19 р. до н. е.) — видатний римський поет-епік. Найперший твір В. — збірник «Дрібниці», до якого входило 15 поезій різної тематики. Літературну славу В. приніс збірник з 10 пастуших віршів «Буколіки» («Еклоги»), написаних *гекзаметром*. З них починається розвиток *буколічного жанру* в римській поезії. Цей збірник поета, у якому оспівувалося щасливе і мирне життя ідеалізованих пастухів, стало прообразом усіх європейських буколік наступних часів. Найвідомішим твором В. є поема «Енеїда», основою сюжету якої стала доля Енея і його життя з часу падіння Трої до перемоги над вождем італійського племені рутилів Турном. У *композиції* «Енеїди» В. свідомо орієнтується на Гомера: 1-6-а кн. відповідають «Одіссеї», а 7-12-а — «Іліаді». В основі поеми В. — опoетизований в імперіалістичному Римі міф про походження римлян від троянців, зокрема про походження Юлія Цезаря від Енея, сина троянського царя Анхіза і богині Венери. Своє завдання автор вбачав у звеличенні особи самого Августа і створені ним Римської імперії. В. посилив інтерес своїх

сучасників до твору, увівши епізоди з різними пророцтвами, що дозволило сприймати поему як своєрідну історію римського народу і надало їй виразного політичного змісту, а також наповнив поему рядом сучасних історичних алюзій: падіння Трої, різанина в ній асоціювався з періодом жаклих проскрипцій з тисячами жертв, ради богів на Олімпі – із засіданням римського сенату.

Сюжет Вергілієвої «Енеїди» став основою для багатьох європейських травестувань: «Лузіади» Л.Камоенса, «Франсіада» П.Ронсара, «Генріада» Вольтера «Россіада» М.Хераскова, «Перелицьована Енеїда» Джованні Баттіста Лаллі, «Перелицьований Вергілій» Поля Скаррона, «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея» Алоїзія Блюмауера, «Вергилиева Энейда, вывороченная наизнанку» М.Осипова і О.Котельницького, «Енеїда» І.Котляревського.

Версифікація (*вірш, роблю*), **віршування** – 1) розділ теорії літератури, який вивчає організацію віршової мови, її естетичну природу, різні *системи віршування* та історію їх розвитку, віршовий ритм і засоби його створення (*метрику*), *строфіку*, звукову організацію (*фоніку, риму*); 2) мистецтво творення віршів.

Вертеп (*ст.-сл. – печера—хлів, у якій народився Ісус Христос*) – 1) печера-хлів, в якій народився Ісус Христос; 2) популярний в Україні пересувний ляльковий театр, який виник у II пол. XVII ст. Дія вертепної драми відбувалася у двоповерховому будиночку-«скриньці», розміром 1,5 на 1,5 на 0,5 м або менше, відкритому з одного боку для глядачів. Ляльки виготовлялися з дерева, їх розмальовували і одягали відповідно до статі, віку, професії, національної та соціальної приналежності. На верхньому ярусі розігрувалися сюжети релігійного характеру (мали назву «драма про Ірода», «духовна дія», «поважна частина», «сцени на євангельський сюжет», «різдвяна драма», «сцени набожні» тощо), пов'язані із різдвяною євангельською легендою про народження Ісуса Христа, про поклоніння йому пастухів і царів-волхвів і порятунок його від царя Ірода. Перша частина В. відзначалася відносно сталістю і за формою була близькою до шкільних різдвяних містерій. На нижньому поверсі скриньки розігрувалася друга частина («світська інтермедія», «жартівливі сцени побутового характеру», «імпровізовані побутові сцени», «світське дійство») — побутові інтермедії, мало пов'язані із попередньою дією, героями яких були Дід і Баба, Циган, Жид, Москаль, Лях, Запорожець (головна дійова особа другої частини В., сценічний варіант козака Мамай) тощо. Ця частина вільно видозмінювалася залежно від місцевих умов, історичних подій та здібностей автора. Відображала реальну професійно-етнічну структуру українського суспільства XVII - XVIII ст. У зіткненнях персонажів – тогочасні суспільні відносини і антагонізми. Найвідоміші варіанти В.: Сокиринський, або Галаганівський (найповніший), Волинський, Куп'янський, Батуринський, Межигірський, Галицький і Лемківський та ін. В Україні відомий т. з. «живий» В., у якому ролі дійових осіб виконують не ляльки, а живі люди.

Веснянки — вид календарно-обрядових пісень, які виконувалися на честь приходу весни (під свято *Благовіщення*) й оспівували весну, пробудження природи, кохання, радісну працю на землі. Переважно дівочі пісні. Можуть мати діалогічну форму. Відзначаються багатством ритмічних форм, у яких домінують танцювальні ритми. У літературі зумовили появу своєрідного різновиду української лірики. Спільне в оригінальних творах з народною піснею: мажорна картина природи, фольклорні засоби образності й *силабічний* вірш. На відміну від народного жанру, літературна В. базувалася на *антитезі*: етюд природи подавався в контрастному зіставленні із сумними деталями соціального буття народу («Веснівка» М.Шашкевича, цикл «Веснянки» І.Франка та ін.).

«Вечерниці» – перший у Галичині літературно-громадський журнал народовського спрямування. Виходив протягом 1862-1863 рр. у Львові щотижня під редакцією Ф.Заревича і В.Шашкевича (вийшло 16 номерів), які використали досвід видання петербурзького журналу «Основа» (1861-1862). Обстоював розвиток української національної культури, літератури і мови, підносив ідею єдності Галичини з Наддніпрянщиною. Публікувалися маловідомі та невідомі твори Т.Шевченка («Кавказ», «Чигрине, Чигрине», «Холодний Яр», «Неофіти» та ін.), Марка Вовчка, П.Куліша, О.Стороженка, Л.Глібова, О.Кониського.

Взаємодія літератур — зв'язки між окремими національними літературами, що розвиваються самостійно. Ступінь міцності цих зв'язків і їх широта можуть бути різними; це зумовлюється взаємодією культур загалом, яка формується на історичному ґрунті, а також на основі загальнонаціональних запитів.

Вимисел художній – народжена творчою уявою письменника і художньо передана дійсність. Митець не копіює факти життя, а узагальнює, типізує явища дійсності, на їх основі створює нові художні факти, за допомогою яких розкриває закономірності життя. Особливо великого значення В. х. набуває у історичних, пригодницьких та фантастичних творах.

Вихід, книга – друга книга *Старого Завіту*, що входить до групи *Законоустановчих книг* або *П'ятикнижжя Мойсеєвого*. Складається з 40 розділів. Ключове слово — «святість». Йдеться про єврейське рабство, народження і покликання *Мойсея*, кари єгипетські, перехід через Червоне море. Опис переходу через пустелю супроводжується двома розповідями про Завіт, їх розділяє епізод про Золотого тільця. Акцент у книзі робиться на визволенні з рабства і на укладанні через *Мойсея* Завіту-Угоди та Союзу Бога з іудейським народом.

Відрубність розвитку української літератури – концепція своєрідності української літератури, яка трактувалася як вияв української ментальності. Основи вчення заклали М.Костомаров, П.Куліш, розвинули І.Нечуй-Левицький, О.Огоновський, Д.Чижевський. В умовах переслідування українства, заборони української мови, російської культурної експансії ця концепція стала засобом обстоювання самостійності української мови, літератури, запереченням ідеї залежності від російської культури.

Візія (лат. – зір, бачення, видіння), **Видіння** – 1) літературний жанр, поширений переважно у середньовічному письменстві; *сюжет* у творі побудований на «чарівних» пригодах персонажа, що їх він переживає уві сні; 2) суб'єктивно-пророчий спосіб проникнення у суть дійсності на основі пізнаних і інтуїтивно відчутих закономірностей буття, що приховуються за явищами життя. Зразком візійної поезії є твори Т.Шевченка, в яких звучить В. минулого («Великий льох»), сучасного (поема «Сон», послання «І мертвим, і живим...») і майбутнього України («Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Ісаія. Глава 35»).

Військо Запорозьке — військово-політична організація українського козацтва з часу організації козацького реєстру та виникнення Запорозької Січі і до середини XVIII ст.

Вільний вірш, вольний ямб, байковий вірш – вид *силабо-тонічного* вірша, у якому число *стоп* у віршових рядках різне, нема поділу на *строфи*, хоча й збережена традиційна *рима*. Напр.:

Обридла днєві суєта людська,
Спустився він спочити в темноті,
І нічка тихая, мов чарівниця тая,
Прибралася у зорі золоті.
Широкий шлях замовк; ні пішки, ні на возі
Ніхто його не турбував;
Заснули верби на облозі,
І вітер задрімав. (Л.Глібов «Мальований Стоп»)

З'явився у *байках*, тому спершу його називали байковим віршем. Оскільки *байки* зазвичай писалися *ямбом*, цей вірш ще називали вольним ямбом. Згодом він перейшов у віршовані драматичні твори.

«Вінок русинам на обжинки» – літературно-фольклорно-науковий *альманах* Івана та Якова Головацьких (Відень, 1846-1847), що вийшов двома книгами. Видання до певної міри продовжувало традиції *альманаху* «*Русалка Дністровая*». У ньому подано народні пісні, *казки*, *легенди*, фрагменти з «*Краледворського рукопису*», сербські народні пісні у перекладі Я.Головацького та його статтю про М.Шашкевича. За задумом видавців *альманах* мав вміщувати твори західноукраїнських та східноукраїнських письменників (І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ'яненка, Л.Боровиковського, А.Метлинського, М.Костомарова, Т.Шевченка) з їхніми короткими *біографіями*, але на вимогу *цензури* обмежився публікаціями творів М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького, М.Устияновича, А.Могилиницького.

Вірш-заклик - поезія громадянської лірики, котра містить у собі звернення до всіх або групи людей чи індивіда з провідною політичною ідеєю, що відповідає вимогам часу, ставиться якесь завдання, при цьому воно має форму відозви чи гасла, в якому закладена велика агітаційна сила впливу на реципієнта. Виразних жанрових ознак В.-з. в українській поезії набуває у II половині XIX – на початку XX ст. у творчості А.Свидницького, П.Куліша, С.Воробкевича, М.Старицького, П.Грабовського, І.Франка, Б.Грінченка та ін. Напр., «Поетові» П.Куліша, «Уперед» П.Грабовського, «До молоді», «До броні» М.Старицького та ін.

Вірш у прозі чи **Поезія у прозі** – переважно невеликий за обсягом ліричний твір, написаний прозою, але своїм звучанням близький до вірша завдяки великій емоційності, ліризму і своєрідній ритмічності мови. Цей гібридний жанр виник у французькій літературі як реакція на канони віршування, ілюзорне виявлення поетичної свободи, визволення з-під влади законів *версифікації*. Автори акцентують на спонтанності почуттів ліричного героя. Характеризується інтенсифікацією образності, підвищеним емоційним, патетичним, «романтичним» тонутом поетичного стилю, загальним настроєм, «кліматом» витонченості, гармонійності, ритмічності, яка утворюється довільним чергування довгих та коротких нерегульованих відрізків тексту та мелодійністю, філософічністю, має інший, ніж у поезії, «вільніший», спонтанніший характер. Лінійна організація мовного матеріалу зумовлює смислову, інформативну та тропеїчну варіативність тексту, забезпечує вільний виклад думки, відсутність поетичної *композиції* компенсує вираження суб'єктивного переживання у вигляді *внутрішнього монологу* («Морське серце» Дніпрової Чайки, «Хмари» М.Коцюбинського, «Моє

слово» В.Стефаніка, «Туга» Марка Черемшини», «Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами» Лесі Українки, «Рожі» О.Кобилянської).

Віршовий ритм (від гр. — *такт, розмірність, узгодженість*) – повторення співмірних мовних одиниць, якими посилюється мелодійність, емоційність та виразність поетичної мови.

Вірш-портрет, Ліричний портрет – один із поширених в українській поезії жанрів, де об'єктом зображення є представник певної професії («Швачка» П.Грабовського, «Ткач», «Кравець» Я.Щоголева, «Трудівниця» П.Грабовського), соціальної групи («Старець», «Вівчарик» Я.Щоголева, «Хлібороб» Б.Грінченка) або конкретна «портретизована» особа («Квітка» («До Н.К.С.»), «До матері» П.Грабовського), звучить оцінка певної реальної особи, котра іноді постає в іронічному чи сатиричному ракурсі («Сідоглавому» І.Франка). Автор акцентує на внутрішньому світі людини, виражає її сутнісні риси, подає деталі зовнішності, зображує процеси, пов'язані з основною діяльністю, що надає твору достовірності зображення.

Вірш-послання – віршовий твір, написаний як звернення до певної особи чи багатьох осіб. Жанр В.-п., започаткований ще в античній літературі, набув популярності в добу *Середньовіччя* як жанр дидактичної ораторсько-повчальної літератури, в якому порушувалися важливі питання християнської моралі, а з часом і важливі філософсько-етичні, суспільно-політичні проблеми сучасності, які поєднуються з панегіричним, гумористичним або сатиричним звучанням: «До Основ'яненка», «І мертвим і живим...», «Н.Маркевичу», «Гоголю», «Марку Вовчку», «Н.Костомарову» Т.Шевченка, «Товаришам із тюрми», «Молодому другові» І.Франка, «Товарищі на спомин» Лесі Українки та ін.

Вічні образи – міфологічні та літературні персонажі, які отримали численні втілення у словесності різних країн і епох та стали своєрідними «знаками» культури: Прометей, Дон Жуан, Гамлет, Фауст тощо. Традиційно до них відносять міфологічних та легендарних персонажів, історичних осіб, а також біблійних персонажів.

Власне псевдоніми, фіктоніми (*вигадане ім'я*) – форми, створені у душі конкретної мови, що дають повне враження прізвища й імені автора: Фалалей Повинухин (Г.Квітка-Основ'яненко), Панас Мирний, Панас Яковенко (П.Рудченко), Гаврило Кремень, Мирон (І.Франко), Захар Козуб (М.Коцюбинський).

Внутрішній монолог – важливий прийом *психологізму*; різновид *монологу*, в якому передаються внутрішні переживання *персонажа* замість опису зовнішніх реальних подій, ситуацій, що викликають ці переживання. Стилістично оформлюється як внутрішня мова дійової особи з відповідною часовою послідовністю думок, характерними синтаксичними конструкціями, способом вислову тощо. Напр., у оповіданнях Б.Грінченка («Сама, зовсім сама»).

Внутрішня рима – співзвуччя останнього слова віршового рядка з якимось словом у цьому рядку. Є важливим засобом ритміки, зміцнює звукову організацію поетичного мовлення, увиразнюючи окремі місця тексту. Напр.: «Якби з ким сісти, хліба з'їсти...» (Т.Шевченко).

Водевіль (фр., від назви долини річки Вір у Франції, де в XV ст. вперше з'явився цей вид художньої творчості) – один із жанрів драматичного твору; легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, сповнена динамічними діалогами, піснями, танцями. Як театральний жанр стверджувався у Франції у роки буржуазної революції. Для В. характерна проста композиція, динамічний сюжет, дотепність, виразність мовної характеристики персонажів, гострота реплік. В українській драматургії найпопулярнішими є В. «Москаль-чарівник» І.Котляревського, «Бой-жінка» Г.Квітки-Основ'яненка, «По ревізії» М.Кропивницького, «Як ковбаса та чарка...» М.Старицького та ін. З кінця XIX ст. В. поступово зникає з театрального репертуару, його витісняють реалістична побутова комедія та оперета.

Волюнтаризм (від лат. – воля) – ідеалістичний напрямок у філософії, який розглядає волю як найвищий принцип буття (термін вперше введений німецьким соціологом Ф.Теннісом у 1883 р.). Виставляючи на перший план волю у духовному бутті, В. протистоїть інтелектуалізму (чи раціоналізму) – філософським системам, які вважають основою усього існуючого розум. Цілісне тлумачення В. дав німецький філософ А. Шопенгауер, який розглядав його як вияв сліпих, ірраціональних сил світу. В. тісно пов'язується із різного роду суб'єктивістськими напрямами в науці, а в суспільно-політичній практиці — з різноманітними виявами авторитаризму, бонапартизму, тоталітаризму. В. властиві: ігнорування об'єктивних тенденцій історичного розвитку; надмірний суб'єктивізм, перебільшення ролі ірраціонального, імпульсивного, спонтанного начал соціального поступу; неврахування реальних умов, специфіки, можливостей розвитку суспільства на певному етапі; сваволя, неповажне ставлення до висновків і рекомендацій науки; силові методи здійснення політичної влади, перебільшення її ролі і значення в суспільному житті, регулюванні та змінах соціальних умов і факторів. В історії України В. мав місце в діяльності лідерів різних політичних груп і партій періоду розпаду Російської імперії поч. XX ст., у революціоніризмі більшовиків.

Вплив літературний – один із видів творчих зв'язків між письменниками та національними літературами; може виявлятися у запозиченні сюжетів і образів, у використанні вже відомих мотивів та ідей, у сприйнятті одним письменником настроїв та ідеалів іншого.

Вставна новела – завершений твір (епізод), включений у прозовий твір (роман, повість), пов'язаний з художнім цілим ідеєю, але не сюжетно. Роль у композиції всього твору зумовлюється конкретним задумом й художнім завданням митця. В. н. зазвичай містить суттєву для твору в цілому думку, яку автор не заактуалізував у ході основної оповіді, увиразнюючи її, поглиблюють характеристику персонажів тощо.

Вступ — початок епічного й ліро-епічного твору. Подає загальні міркування автора (вступ «Все йде, все минає...» до поеми Т.Шевченка «Гайдамаки», вступ «Народні мій!» до поеми І.Франка «Мойсей»), знайомить з персонажами, готує читача до розуміння наступних подій («Інтродукція» до поеми Т.Шевченка «Гайдамаки»).

Второзаконня (гр. – «вдруге даний Закон»), **книга** — п'ята книга Старого Завіту, входить до групи Законоустановчих книг або П'ятикнижжя Мойсеєвого. Складається з низки промов Мойсея. У 34 розділах подається аналіз минулого (історія Ізраїлю в пустелі, повторення даного в Синаї закону з пересторогами і напученнями) і роздуми про майбутнє (віщування, що підсумовують історію

Ізраїлю до Другого пришествя Христа), даються настанови про те, як оволодіти обіцям Божим спадком (Палестинський Завіт). Відзначається суворістю Закону.

Вульгаризм (від лат. — *брутальний, простий*) — слово або вираз, властиві фамільярному або грубому мовленню, але неприйнятні, неправильні з точки зору літературної мови. Напр.,

Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,

Нікчемний, ланець, кателик!

Гульвіса, пакосний, пресидкий,

Негідник, злодій, єретик!

За кучму сю твою велику

Як дам ляца тобі я в пику,

То тут тебе злизне і чорт!

І очі видеру із лоба

Тобі, диявольська худоба.

Трясешся, мов зимою хорт! (І.Котляревський «Енеїда»)

В. застосовуються як стилізація, вказівка на середовище, рівень культури у мовленні персонажів (напр., у повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», оповіданні «Баба Палажка і баба Параска»). У авторському мовленні зустрічаються дуже рідко.

Г

Гайдамаки (з тур. — розбійник) — учасники національно-визвольного руху проти польського гніту на Правобережній Україні у XVIII ст.

Гайдамацький рух — український національно-визвольний рух проти польського гніту у Правобережній Україні у XVIII ст. Розгорнувся на Київщині і Брацлавщині. Перша згадка датована 1714 р. «Гайдамаками» польська шляхта називала українських повстанців, а згодом вони й самі почали називати себе цим іменем. Незважаючи на поразку, Г. р. відчутно похитнув польське панування в Україні, послабив національне гноблення, відіграв велику роль у формуванні національно-визвольних традицій українського народу. Найвищий етап — *Коліїщина*.

«Галичанин» — літературно-художній і науковий збірник, виходив у Львові протягом 1862-1863 рр. за ред. Я.Головацького та Б.Дідківського. Вийшло 4 випуски. Публікував твори письменників Галичини, Буковини, Закарпаття, Наддніпрянської України (М.Устияновича, Ю.Федьковича, С.Воробкевича, П.Куліша, О.Кониського та ін.), статті та наукові розвідки з питань літератури, мови, історії. Вміщував матеріали з питань фольклору, етнографії, переклади творів зарубіжних письменників.

Галичина — історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпат в басейні річок Дністер, верхньої течії Західного Бугу і Сяну. Нині це територія Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської (за винятком її північної частини) областей України.

Гекзаметр, гексаметр (гр. — шестимірник) — віршовий розмір античної епічної поезії: шестистопний *дактиль*, у якому перші чотири *стопи* можуть бути замінені *спондеями*, остання *стопа* майже завжди двоскладова — *хорей*. Всередині рядка — *цезура*, що ділить рядок на два піврядки. Г. написані «Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія. Напр.,

*Збройного славлю звитяжця, що перший з надмор'їв троянських,
Долею гнаний нещадно, на берег ступив італійський.*

(Вергілій «Енеїда», переклад М.Зерова)

Г. застосовувався у багатьох жанрах античної поезії (*епос*, *ідилія*, *гімн*, *сатира*, *пошання*), а в сполучі з іншими розмірами, зокрема *пентаметром*, — в *елегіях*, *епіграмах*. У *силабо-тоніці* Г. передається сполученням *дактилів* з *хореями*, що замінюються *спондеями*. В українській поезії перші зразки Г. засвідчено у К.Думитрашка (поема-трагедія «Жабомишодраківка»).

Геонім (з гр. — земля, ім'я) — приbrane ім'я (*псевдонім*), що вказує на місцевість чи країну, з якої походить письменник. Напр., Юрій Дрогобич (Юрій Котермак), Грицько Основ'яненко (Григорій Квітка), Леся Українка (Лариса Косач).

Героїчний епос, народний епос — героїчна оповідь про минулі часи, пов'язані із захистом народним героєм інтересів племені, роду, держави. Відзначається епічною широтою. Історичні факти — лише основа для формування *сюжету*. Образи творилися відповідно до народних уявлень і уподобань, могли набувати казкового характеру, міфологізуватися. Основними ознаками Г. е. є такі: 1) використання історичних подій, імен історичних осіб; 2) історичний факт міфологізується; 3) провідну роль у побудові *сюжету* відіграє конфлікт — зіткнення з ворогами, яке закінчується перемогою епічного героя; 4) образ

головного героя наділений богатырськими рисами і створюється за принципом узагальнення, розкривається переважно у вчинках. Зразками національного Г. є «Слово про Ігорів похід», народні думи та історичні пісні. Спроби творення літературного відповідника Г. зустрічаємо у П.Куліша (незавершена поема «Україна»).

Гетьман (від польс. — начальник) — в Україні у XVI-XVIII ст. ст. — виборний голова козацького війська. У 1657-1764 рр. гетьмани Лівобережної України були наділені вищою громадською та військовою владою.

Гетьман (від польс. — начальник) **наказний** — командувач військового угруповання на час проведення певних бойових операцій; урядова особа в Україні у XVII-XVIII ст., що тимчасово обіймала посаду гетьмана. Г. н. призначав або сам гетьман або його обирала козацька старшина з генеральних старшин чи полковників. Г. н. виконував обов'язки гетьмана у час козацького походу, коли в ньому не брав участь сам гетьман або за тривалої відсутності гетьмана у зв'язку з війною чи участю в посольстві тощо. У випадку смерті гетьмана або його усунення Г. г. виконував обов'язки до обрання нового гетьмана.

Гетьманська держава (Гетьманщина), Держава Війська Запорізького — установлена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького. Існувала протягом 1648-1782 рр. на території Брацлавського, Київського, Чернігівського і частково Волинського воєводств, відвойованих у Речі Посполитой. Царський уряд називав її *Малоросією*. Столицями Г. були міста Чигирин, Батурин, Глухів.

Гімн (гр.) — урочистий твір програмного характеру, один із видів ліричної поезії. Первісно — хвалебна або шаноблива пісня на честь бога. Існують Г. державні, революційні, військові, релігійні, студентські, олімпійські, на честь визначних подій, героїв тощо.

Гімназії (від гр. — *вправляюсь*) — середні загальноосвітні навчальні заклади у деяких західноєвропейських країнах і Росії, переважно гуманітарного напрямку. В Україні першими чоловічими Г. були Полтавська і Одеська (1804), Чернігівська, Новгород-Сіверська, Харківська і Катеринославська (1805), Київська (1809). У 60-х рр. XIX ст. в Росії почали відкриватися жіночі Г. Вихованці Г. могли вступати до *університетів*.

Гіпербола (гр. — *перебільшення*) **в літературі** — художній засіб: перебільшення певної ознаки чи якості з метою підсилення художнього враження, виявлення емоційно-естетичного ставлення до нього. Для Г. характерне перебільшення ознак зображуваного не в прямому, буквальному розумінні, а лише у переносному значенні задля посилення експресії образу. Напр.,

... розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили. (Т.Шевченко «Гайдамаки»)

Гіперкаталектика — традиційна стопова метрика, де зустрічаються випадки неспівпадань кінця стопи і кінця вірша, тобто є зайві ненаголошені склади. Напр.,
Уперед за край рідний та волю,

*За окутий, пригноблений люд,
Хоч нічого не знайдець, крім болю,
Хоч нас жде не віддячений труд! (П.Гравовський)*

У наведеному прикладі гіперкаталектичними є I-й та III-й рядки, оскільки поезія написана тристопним *анapestом*, а зазначені рядки мають по одному зайвому ненаголошеному складі.

Говірний вірш – інтонаційний тип вірша, що відтворює інтонацію живої мови. Для його інтонаційної організації характерні різного виду відступи від *паралелізму* метричних і синтаксичних членувань – неупорядковане чергування довгих і коротких речень, безсистемні паузи всередині рядка, які, ділячи рядок на неоднакові частини, порушують симетричність вірша, невідповідність між синтаксичними і ритмічними паузами. Інтонаційна незв'язність Г. в. може підтримуватися відсутністю регулярної *строфіки* і сталої послідовності *рим*. Властивий поезії Т.Шевченка (розділ «Титарівна» у поемі «Гайдамаки»).

Голосіння, плач, тужіння – жанр усної народної поетичної творчості, пов'язаний з поховальним та деякими іншими обрядами. Виконується *речитативом*, з високим рівнем експресивності та імпровізаційності. Один з найдавніших літературних зразків — Плач Ярославни у «Слові про Ігорів похід».

Готичний роман (чорний роман, роман жахів) – жанр західноєвропейської літератури, що з'являється з середини XVIII ст. Є явищем *передромантизму*. Автори – Г.Уолпол, А.Радкліф, М.Льюїс – в Англії, Ж.Казот – у Франції – розробляли фантастичні сюжети, вдавалися до прийому натяку, тривожного навіювання, мелодраматичних ефектів з відповідними аксесуарами (викрадення, погоні, таємничі події). Дія, як правило, відбувається у готичних замках. В українській літературі ознаки Г. р. наявні у «Марку Проклятому» О.Стороженка.

Градація (лат. – *поступове підвищення, підсилення*) – стилістична фігура, утворювана поступовим переходом від нижчого до вищого і навпаки, або нагромадженням мовних елементів з усе зростаючим чи з усе спадаючим значенням. Напр.,

*а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! В військо оддають! (Т.Шевченко)*

Гравюра (від фр.— *вирізати*) – вид графіки, який передбачає різноманітні способи ручної обробки дошок і друкування з них відбитків. Специфічна особливість Г. полягає у її тиражності.

Гражданський шрифт – шрифт для друкування книг світського змісту, запроваджений у Росії в 1708-1710 рр. Петром I разом із реформою письма.

Графіка (гр. — *живопис*) – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є однотонний малюнок чи рисунок, виконаний переважно на папері олівцем, пером, пензлем, вуглиною, крейдою.

Графоманія (від гр. – *пишу і безумство*) – хворобливий потяг до письменництва у осіб, позбавлених літературного хисту.

Греко-католицька церква, уніатська церква — християнська церква, що утворилася в XVI-XVII ст. на території Речі Посполитої у результаті укладання між

католицькою і місцевою православною церквами *Берестейської церковної унії 1596 р.* Визнала зверхність *Папи Римського* і основні догмати *католицизму*, але залишила православні свята, обряди, оформлення храмів, службу церковнослов'янською мовою.

Громада київська – напівлегальна організація київської інтелігенції, що сформувалася на основі гуртка студентів «українофілів» у кінці 1859 р. Серед її перших лідерів були М.Драгоманов, В.Антонович, П.Житецький, М.Лисенко, П.Чубинський, А.Русов, Т.Рильський. Її члени брали участь у роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та видали декілька томів етнографічних матеріалів, зокрема «Малорусские народные предания и рассказы» М.Драгоманова. Протягом багатьох років при Громаді працювала спеціальна комісія з підготовки великого словника української мови. Громада видала найповніший на той час «Кобзар» Т.Шевченка, встановила традицію проведення урочистостей на «Шевченківські роковини» і запровадили щорічні поїздки киян на Тарасову гору в Каневі. Друкований орган – журнал «*Киевская старина*», що видавався на кошти самих членів організації з 1882 по 1906 рік та підтримувався матеріально В.Симиренком, В.Тарновським і Є.Чикаленком. Був власний книжковий магазин «Українська книгарня», який вважався одним із кращих у місті. До київської Г. наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. ввійшли молоді діячі: С.Єфремов, М.Левицький, І.Стешенко, Л.Жебуньов та ін.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції у II половині ХІХ – на початку ХХ ст., які відіграли визначну роль в українському національно-визвольному й просвітницькому русі. Першу Г. заснували 1859 р. у Києві. Г. існували у Полтаві (Д.Пильчиков, О.Кониський, Є.Милорадович та ін.), Харкові (О.Потебня, В.Гнилосиров, В.Мова та ін.), Чернігові (О.Маркович, Л.Глібов), Єлисаветграді (брати Тобілевичі, М.Левицький) та багатьох інших губернських і повітових містах. Заслуги Г. полягали у залученні інтелігенції до поширення освіти і книг серед народу, у збиранні та виданні пам'яток фольклору, публікації документів з минулого українського народу, у пробудженні загального інтересу до української культури. Члени Г. активно працювали у Південно-Західному Відділі Російського Географічного Товариства (1873-1875), а також дебатували актуальні проблеми суспільно-політичного життя України в газеті «Киевский Телеграф». Ідейні лідери Г. – В.Антонович, М.Житецький, М.Лисенко, М.Старицький, М.Драгоманов та ін. *Емський указ 1876 року* звинуватив Г. і заборонив їх діяльність. Внаслідок репресій 1875-1876 рр. було припинено видання «Киевского Телеграфа», закрито Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства, звільнено з Київського університету М.Драгоманова і М.Зібера. Частина громадівців на чолі з М.Драгомановим емігрувала за кордон, де почала видавати зб. «Громада» (1878-1882). У 80-х роках ХІХ ст. громадівці в Україні об'єдналися навколо журналу «*Киевская Старина*» (1888-1906), який матеріально підтримували В.Симиренко, В.Тарновський і Є.Чикаленко. Діяльність Г. в Україні продовжувалась до Лютневої революції 1917 р.

Громади молоді – громадівські гуртки з патріотично налаштованої молоді, які з'явилися у 70-х рр. ХІХ ст. у Харкові, Полтаві, Чернігові, Києві, Єлисаветград, Одесі. До їхнього складу входили переважно студенти, вчителі гімназій і народних шкіл, гімназисти, семінаристи тощо. Прагнули якнайшвидше розв'язати пекучі політичні проблеми, тому не обмежувалися лише культурно-освітньою діяльністю. Поступово частина учасників Г. м. переходила на позиції народників.

Громадська пам'ять — необхідний атрибут інтелектуальної діяльності, без якої не можливе відновлення культури, а значить — існування людини. У первісному суспільстві Г. п. існувала у вигляді міфології та була пов'язана з раціональними знаннями.

Громадянська лірика – умовна назва ліричних творів, у яких превалюють соціальні та національні мотиви. Г. л. сприяє формуванню людської гідності, громадянського сумління, національної самосвідомості, державотворчих ідей. Представлена в українській поезії XIX-XX ст. творами Т.Шевченка, І.Франка, Б.Грінченка, Лесі Українки та ін.

«Громадський друг» — загальноукраїнський літературно-політичний журнал, заснований з ініціативи М.Драгоманова як продовження традицій журналу «Друг» та женецьких збірників «Громада». Виходив у Львові 1878 за редакцією М.Павлика та активною участю І.Франка. Вийшло лише 2 номери, які відразу були конфісковані поліцією за антиурядову політичну спрямованість та соціалістичну пропаганду. Безпосередніми приводами для конфіскації служили вірші І.Франка «Товаришам із тюрми», «Невольники», оповідання М.Павлика «Ребенщуків Тетяна», статті М.Драгоманова «Пригода д. Іловайського в Галичині» та Е.Борисова «Дещо про релігійні секти на Україні», публікація низки статей та інформаційних матеріалів з різних кінців України (О.Кониського, Ф.Вовка, О.Терлецького, авторів із селян та робітників). Щоб обійти цензуру, видавці продовжили це видання випуском того ж року двох галицько-українських збірок «Дзвін» та «Молот», які теж були сконфісковані, а головного редактора М.Павлика засуджено до ув'язнення.

Гротеск (від фр. – смішний, незвичайний, химерний) **у літературі** – 1) вид художньої образності, який полягає у максимальному карикатурно-фантастичному перебільшенні. Один із найдавніших типів образності, який пройшов декілька етапів розвитку, що породило в літературознавстві різноманітність його трактувань. Характерними рисами є контрастне поєднання фантастичного й алогічного з реальним, комічного з трагічним, красивого з потворним, тяжіння до граничного узагальнення, метафоричність, двоплановість, карикатурність тощо. У літературі Г. як художній засіб застосовують переважно у царині сатири. Звертався до гротеску Т.Шевченко («Сон», «Великий льох»); 2) у широкому розумінні – все карикатурне до потворного, дивне до фантастичного. Розквіт Г. припадає на добу Середньовіччя.

Групування персонажів – поділ персонажів на групи за соціальними, родинними, психологічними, морально-етичними та іншими ознаками. Важливий елемент композиції, який дає авторові можливість розкрити існуючі в реальності суперечності між людьми, а відтак – і зміст твору. Різні твори мають різну кількість персонажів, які перебувають у зв'язках і зіткненнях між собою. У творах із багатьма персонажами є один або кілька головних, другорядні, епізодичні. Автор відповідним чином їх описує, розміщує й групує, визначаючи кожному роль у розвитку сюжету твору.

Гуманізм (з лат. – людський, людяний) – тип світогляду, який за первинне розглядає людину як особистість, його право на свободу, щастя, який вважає благо людини головним критерієм оцінки соціально-економічних інституцій, а також нормою відносин між людьми; моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини, у її здатності до вдосконалення.

У специфічній формі зафіксований у Давній Греції (не розповсюджувався на рабів і жінок), але як система поглядів формується у добу *Відродження*.

Гуманізм (з лат. – людський, людяний) **у літературі** – відображення у літературних творах загальнолюдських прогресивних ідей, суть яких полягає у визнанні цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, в утвердженні блага людини як критерію оцінки суспільних відносин.

Гумор (англ. – настрій, вдача) – різновид комічного; бачення і відображення смішного в житті у доброзичливому, жартівливому тоні. Характерна ознака Г. — дотепність. Не заперечує об'єкта висміювання і цим відрізняється від *сатири*, для якої властиве цілковите заперечення й різке осміяння зображуваного. Г. піддає осміянню здебільшого часткові недоліки загалом позитивних явищ, окремі смішні риси в характері людини.

Гумореска – короткий віршовий або прозовий жартівливо-гумористичний твір, від сатиричного твору відрізняється легкою, жартівливою тональністю. Ознаками Г. є співвіднесеність із ситуаціями реального життя, стислість, лаконізм вислову. В українській літературі жанр Г. започаткував С.Руданський («співомовки»).

Д

Давня українська література – література, що за структурою належить до типу літератур середньовічних, охоплює літературні явища, які формувалися в Україні протягом XI–XVIII ст. До комплексу давньоукраїнських текстів відносять не лише власне літературні твори, але і твори історичні (літописи, літописні повісті), описи мандрівок (ходіння), повчання, послання, окремі тексти ділового характеру. У всіх цих творах є елементи художньої творчості і емоційного відображення життя. При вивченні Д. у. л. виникає ряд проблем, викликаних об'єктивними обставинами її функціонування. Так, оскільки вона є віддаленою від сучасності десятками століть, треба зважати на зміни у мові, способі життя та світогляді українців. Йдеться про відмінність культур та цивілізацій, яка, у свою чергу, породжує різницю смислів. Також серйозною проблемою, яка не дозволяє у повному обсязі досягнути давній літературний процес, є мала кількість джерел: чим давніший період, тим менше джерел; вони мають неповний і уривчастий характер; частина дійшла із змінами, у копіях пізніших часів (напр., літописання Київської Русі). Відповідно вченим доводиться вдаватися до припущень у потрактуванні окремих питань і явищ давнього письменства, зокрема авторства, датування та національної приналежності окремих пам'яток.

Дактиль (з гр. – палець, міра довжини) – у *силабо-тонічному* віршуванні — трискладова стопа з наголосом на першому складі. Зручний для вираження суму та печалі, сумніву, здивування, є засобом викликати жалощі, співчуття. В Україні з'явився у XVIII ст. (поезія Г.Сковороди), набувши особливого поширення у XIX ст. (М.Старицький, І.Франко, П.Грабовський). У поетичній практиці переважає 2- та 4-стопний Д. 4-стопний Д. часто поєднується із 3-стопним, як у поезії М.Старицького:

*Небо незміряне всипане зорями —
Що то за божжа краса.
Перлами-зорями теж під тополями
Грає перлиста роса.*

Даниїл — один із чотирьох «великих» пророків *Старого Завіту*, тлумач снів і видінь. Служив при дворі вавилонських правителів Навуходоносора і Валтасара. Події життя і видіння пророка описані у *Книзі Даниїла*. Його *апокаліптична візія* чотирьох великих звірів передбачало напрямок ходу історії (зміна царств) і було популярним мотивом у мистецтві *Середньовіччя*.

Двоскладові стопи — у *силабо-тонічному* віршуванні стопи, у яких наголошені склади чергуються з ненаголошеними в парному (*ямб*) і непарному (*хорей*) порядку.

«Дгаммапада» – пам'ятка буддійської літератури, збірка староіндійських релігійно-філософських *афоризмів*, яка стала одним із джерел збірки І.Франка «Мій Ізмарagd»: у розділі «Паренетікон» налічується близько 20 *строф*, які є перекладами та *адаптаціями* (рівень трансформації автором різний).

Декабристи — російські дворяни, учасники повстання у грудні 1825 р., яке було жорстоко придушене. У формуванні поглядів Д. велику роль відіграла Вітчизняна війна 1812 р. проти наполеонівської Франції, а також знайомство із західноєвропейськими країнами. Д. вважали неприпустимим збереження в Росії самодержавства і кріпосництва.

Декалог (гр. — десятислів'я) — «десять слів» або «десять заповідей», що їх Бог дав євреям у пустелі через *Мойсея*. Вони є релігійно-етичними принципами, які складають основу *їудаїзму* і *християнства*. Містяться у *П'ятикнижжі Мойсеєвому*, сформувавшись у IX-VII ст. ст. до н. е. Текст було викарбувано на кам'яних табличках, званих «Скрижалями Закону». У Біблії слово «Декалог» не вживається, але в ній викладено приписи Завіту з Богом (Вих. 20, 2-17 і Втор. 5, 6-21). Зміст Д.: «Я — Господь, Бог твій, що вивів тебе із землі Єгипетської, з дому неволі. Нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене. Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира... Не прикликатимеш імені Господа, Бога твого, марно... Шість днів працюватимеш і робитимеш всяке діло твоє, день же сьомий — відпочинок на честь Господа... Шануй батька й матір твою... Не вбиватимеш. Не чужоложитимеш. Не крастимеш. Не свідчитимеш ложно на ближнього твого. Не пожадаєш жінки ближнього твого» (Вих., 20, 2-17).

Ці заповіді можна розділити на дві групи. Перші чотири фіксують віроучительно-обрядові настанови давньоєврейської релігії: вимога строгого єдинобожжя, заборона поклоніння іншим богам, згадування імені божого даремно і вимога дотримання суботи. Останні шість заповідей мають безпосереднє відношення до моральності. Це вимоги шанувати своїх батьків, заборони вбивати, чинити перелюб, красти, лжесвідчити, жадати чужого.

Заповіді старозавітного Д. мають заборонний характер, називаючи лише те, що людина не повинна робити. Позитивний моральний ідеал був сформульований в рамках *Нового Завіту* у знаменитій *Нагорній проповіді*. У першій її частині містяться вимоги, які Господь пред'являє до людей (убогі духом, ті, що плачуть, смиренні, ті, що прагнуть правди, милостиві, миротворці і вигнані за правду), за їх дотримання обіцяна нагорода на тому світі. У другій частині викладені основні вимоги християнської моралі на протигагу старозавітним нормам (не протився злomu, люби ворогів своїх, не клянись, не суди, не розлучайся, не турбуйся про день завтрашній, шукай Царство Небесне).

Декаданс або декадентство (від лат. — занепад) — 1) узагальнена назва кризових явищ в мистецтві, культурі, політиці. Поширилася і отримала певну наукову репутабельність після виходу в світ роботи Монтеск'є «Роздуми про причини величі і падіння римлян»; 2) модерністський напрямок у мистецтві кінця XIX - початку XX ст., що характеризується запереченням *реалізму*, *натуралізму*, *позитивізму*, витонченим естетизмом, індивідуалізмом, імморалізмом, глибоким суб'єктивізмом, вимогою створення нових форм у мистецтві, більш гнучких і відповідних ускладненим світовідчуттям тодішньої людини, відходу від громадських проблем, *утилітарності* тощо, що проявляється в мистецтві відповідною тематикою, відривом від реальності, поетикою мистецтва для мистецтва, естетизмом, переважанням форми над змістом, технічними новаціями, зовнішніми ефектами, *стилізаціями* тощо. Дискурс художньої творчості епох Д., як правило, звернений до особистості, до трагізму її буття, до її передчуття соціальних катаклізмів. Найвідоміші представники: О.Вайльд, Ш.Бодлер, А.Рембо, О.Хакслі, М.Кореллі, П.Верлен та ін. Тривалий час в Україні поняття Д. вживалося як синонім *модернізму*, а в поезії асоціювалося з *символізмом*, який став найпотужнішою культурно-стильовою течією в період раннього *модернізму*. Декадентські тенденції могли співіснувати в багатьох авторів з реалістичними, от чому не піддається однозначній характеристиці творчість такого письменника, як І.Франко. Літературознавець В. Щурат, котрий назвав збірку І. Франка «Зів'яле листя» декадентською, трактував Д. як темне натхнення, як неясну, затемнену нічну красу, а поета-декадента - як людину, котра здатна пережити самотійну,

«безпредметну» тугу і піднятися «в ідеалу світ», занедбавши так звану громадянську тему і суспільні проблеми. В Україні Д., здебільшого, оголошувалося явищем вторинним, бо вважалося зрадою перейматися настроями занепалої аристократії, ігнорувати національну ідею, зрікатися громадянського ангажементу.

Демонім – псевдонім у вигляді звичайного слова чи виразу. Напр.: «Учитель» (М. Драгоманов), «Театрал» (С. Черкасенко). «Товариш» (К. Студинський). «Турист» (О. Маковей), «Фотограф» (О. Олесь).

Демонологія (букв. — наука про демонів) – у ряді релігій - віровчення про злих духів (демонів), яке сформувалося на основі первісної віри у духів.

Денаціоналізація (фр.) – 1) втрата етнічною спільністю частини або всіх своїх специфічних рис, що призводить до розпаду системних зв'язків усередині неї; 2) цілеспрямована політика панівної нації, що має на меті змусити підлеглі народи зректися своєї самобутності.

Державна мова – визнана законом офіційна мова в державі. Використовується в офіційному спілкуванні й виступає одним із символів державного й національно-культурного суверенітету.

Державна релігія — релігійна ідеологія і діяльність, затверджена державою як обов'язкова або найбільш бажана для громадян норма публічного релігійного життя.

Державна церква — церква, наділена в певній державі особливим, привілейованим статусом.

Деталізація художня – бажання автора досягти вичерпної повноти зображення; включення у твір численних *деталей*, які роблять зображення максимально докладним.

Деталь (від фр. — *подробиця*) **художня** – характерний штрих, риса чи *подробиця*, яка, не набуваючи самостійного значення, служить глибшому й яскравішому змалюванню картини чи образу, підкресленню важливого й створенню ілюзії неповторного. Засіб словесного мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція. Д. х. у сконцентрованому, спресованому вигляді економно і з великою емоційністю виражає авторську *ідею*, замінюючи широкі розлогі *описи*. Розрізняють одиничні та наскрізні Д., психологічні, портретні, пейзажні, інтер'єрні, екстер'єрні, символічні, мовні.

Детективний (від англ. — *сищик*, з лат. — *викриття*) **сюжет** – різновид *пригодницького* сюжету, що розвивається надзвичайно динамічно, події розгортаються швидко, з великим напруженням. У Д. с. розкривається заплутана таємниця, пов'язана із злочином та його розслідуванням, розв'язанням певної логічної задачі. В українській літературі вперше з'являється у творчості І. Франка («Основи суспільності»), В. Винниченка («Поклади золота»), актуалізується в 20-х рр. ХХ ст.

Децима (лат. — *десята*) – *строфа* з десяти віршів, які римуються за схемою **ababccdeed** і написані 4-стопним *ямбом* (допускався 4-стопний *хорей*). Виникла у XVI-XVII ст.

ст. у Франції та Німеччині. Д. користувалися І.Максимович («Ода на перший день травня 1761 р.»), І.Котляревський («Пісня на Новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну»):

*Гей, Орфею, небораче!
Де ти змандровав від нас?
Як би тільки ти, козаче,
Мні під сей згодився час!
Кажуть про тебе іздавна,
Що у тебе кобза гарна,
Кобза дивная така,
Що лиш забряжчиши руками,
То і гори з байраками
Стануть бити гопака.*

Наприкінці XVIII ст. втрачає свій поважний зміст і використовується лише у *травестії*. І.Котляревський використав Д. для травестування Вергілієвої «Енеїди». Після І.Котляревського Д. використовується як *строфа бурлескно-травестійної поезії* (творчість І.Білецького-Носенка, Я.Кухаренка).

Д., хоча і зрідка, але зустрічається у поетичному доробку І.Франка:

*Якби був я лицар і мав панцир добрий,
І над всіх був сильний і над всіх хоробрий,
Я би з перемоги вороги під ноги,
Що мені до тебе не дають дороги!
Я б добувсь до тебе через мури й стіни,
Я побив би смоки, розметав руїни,
Я б здобув всі скарби, що їх криє море,
І до ніг би твоїх положив, о зоре!
Де б тебе не скрито, я б зламав верії...
Фантастичні думи! Фантастичні мрії!*

«Джатака» – пам'ятка індійської писемності та фольклору про попередні народження Будди, містить сюжети відомих *байок* (напр., про осла в шкурі лева), чарівних та соціально-побутових *казок*, *притч*, *парабол*, повчальних *сентенцій*

Дидактизм (від гр. — повчальний) – повчальність, не приховане автором виховне спрямування твору, моралістична *тенденційність*.

Дидактична (від гр. — повчальний) **література** — літературні твори, які мають на меті у художній формі викласти відомості філософського, релігійного, морального, наукового чи пізнавального змісту. До неї відносять *байку*, *притчу*, *сатиру* та інші види творів, що мають повчальний характер.

Дилогія (від гр. – двічі і слово) - два композиційно самостійних твори, кожен з яких має свій заголовок. Пов'язані між собою єдиним задумом, спільністю *персонажів* і *сюжету*, відтворенням загальної історичної епохи. Назва виникла ще в античні часи: у давньогрецькому театрі так називали *драму* на дві *дії*. Пізніше значення терміна змінилося — це вже два драматичні, а згодом два самостійні епічні твори. В українській літературі XIX ст. Д. представлена у творчості Б.Грінченка (повісті «Під тихими вербами» та «Серед темної ночі»), І.Карпенка-Карого (драми «Суєта» і «Житейське море»).

Дискурс (лат. — міркування) – сукупність висловлювань стосовно певної проблематики, що розглядаються у зв'язку з цією проблематикою, а також у зв'язках між собою.

Дискусія (лат. — розгляд) **літературна** – публічне обговорення суперечливих проблем літературного процесу. Є рушієм літературно-критичної думки, актуалізує ключові для певного періоду соціально-естетичні критерії, оцінки та принципи аналізу художнього твору, визначає перспективні шляхи літературного розвитку

Дистих (від гр. – два і вірш), **двовірш** — найпростіше і найменше формою об'єднання віршових рядків, дворядкова *строфа* із суміжним римуванням, написана будь-яким віршовим розміром. Напр.,

Вихор дикий, студененький лопотить гілками,

Тяжко, тяжко мому серцю з сумними гадками. (М.Шашкевич)

У Д. викладаються думка, що виражена реченням середньої довжини. Двочленність дозволяє реалізувати *паралелізм*, *контраст*, подати тезу і висновок до неї. У ренесансно-барокову добу Д. практикувався в українській поезії як обов'язкова віршова норма *силабічного віршування* (К.Сакович, С.Почаський, І.Величковський, Г.Сковорода та ін.). На думку Д.Чижевського, в новій українській поезії *елегійний дистих* започаткував М.Костомаров.

Дитяча література – книги, написані спеціально для дітей, і книги, які були написані для дорослих, але увійшли у коло дитячого читання

Діалог (від гр. – розмова, бесіда), **діалогічна мова** – 1) один із типів організації усного мовлення, який за своєю формою є розмовою двох або декількох осіб. Буває частиною словесно-художнього тексту, домінуючою у драмі. Для Д. характерними є неповні та незавершені речення, перевага сурядності над підрядністю, менша стрункість побудови речення, наявність приєднувальних конструкцій тощо; 2) існує і як самостійний публіцистичний (Й.Гердер, Г.Лессінг, Д.Дідро) чи філософський (Августин, Б.Паскаль) жанр, де авторська думка розгортається у формі суперечки двох або більше осіб; 3) твори *давньої української літератури*, що передували *шкільній драмі*, різновид *драми*, побудованої на системі *монологів* (цим Д. наближається до *декламації*). У Д. розроблялися традиційні біблійні сюжети Різдва і Воскресіння Христа, побутові та історичні теми. Зразками Д. є «Вірші» з трагедії «Христос Пасхон» Григорія Богослова» (1630) Андрія Скульського, «Розмисл про муку Христа Спасителя нашого...» (1631) Іоанікія Волковича та ін.

Діахронія (гр. — проникнення в часі) — історична послідовність у розвитку певного явища.

Діахронія (гр. — проникнення в часі) **літератури** — минуле літератури, історично-літературний процес.

Діяння апостолів («Історія апостолів») – п'ята книга *Нового Завіту*, у якій у 28 розділах розповідається про проповідницьку діяльність *апостола* Петра серед іудеїв (I-а частина) та місіонерську діяльність *апостола* Павла серед язичників, до того моменту, як він був схоплений язичниками (II-а частина). Відповідно, у першій частині книги головною фігурою постає Петро, у другій — Павло з його місіонерськими подорожами. Створена приблизно у 70-х рр. після Р. Хр. Авторство приписують *євангелістові Луці*, якого традиційно вважають супутником Павла. Лука міг використати власні спогади і свідчення первісних громад. «Д. а.» продовжують євангельську розповідь з моменту смерті *Христа* і до смерті апостола Павла. Головні *ідеї* книги: терпимість, примирення, співчуття приниженим, огида до багатства. Все це споріднює «Д. а.» з *Євангелієм Луки*.

«Діло» - перша українська газета. Виходила 1880-1939 з різною періодичністю, іноді — під різними назвами («Громадська думка», «Громадський вісник», «Українська думка», «Український вісник», «Свобода»). Обов'язки редакторів виконували В.Барвінський, Д.Гладилович, Ю.Романчук, І.Белей та ін. Газета мала великий вплив на суспільну свідомість українців, формуючи в руслі патріотичної ідеології *націю*, яка політично й культурно стрімко входила в світову цивілізацію. 1880 та 1883-85 рр. у ній працював І.Франко. Газета широко висвітлювала громадсько-політичне та національне життя як в Галичині, так і у всій Україні (масова еміграція українства за кордон, трагедія Першої світової війни, колізії визвольних змагань 1917-21 рр., голодомор та репресії на Наддніпрянщині тощо), об'єднала найвідоміших публіцистів: М.Костомарова, І.Франка, М.Грушевського, О.Кониського, В.Антоновича, І.Крип'якевича, В.Липинського, І.Бочковського, Б.Лепкого, Г.Хоткевича. На сторінках «Д.» друкувалися художні твори І.Франка, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Ю.Федьковича, О.Кобилянської, Б.Лепкого, К.Гриневичевої, Ірини Вільде та ін., переклади світової літератури, статті літературознавчого спрямування М.Возняка, М.Рудницького, І.Свенцицького та ін. При «Д.» як літературний додаток видавалася «Бібліотека найзнаменитіших повістей».

Драма (з гр. — дія) – 1) один із трьох родів літератури, належить і літературі, і театру. Написана у діалогічній формі і призначена для показу на сцені. Для Д. властиві сюжетність, конфліктність дії і її членування на сценічні епізоди без оповідного начала. Текст орієнтований на видовищну виразність через міміку, жести, рухи і звучання. Особливе значення мають висловлювання персонажів. Провідні жанри Д.: *трагедія, комедія, власне драма*; 2) один із основних жанрів (видів) Д. як літературного роду разом з *трагедією* і *комедією*. Як самостійний жанр сформувалася у другій половині XVIII ст. у просвітителів (міщанська Д. у Франції і Німеччині). Як і *комедія*, Д. відтворює переважно особисте життя людей, але її головна мета — не висміювання звичаїв, а зображення особистості у її драматичних стосунках із суспільством. Як і *трагедія*, Д. тяжіє до відтворення гострих суперечностей; разом з тим її *конфлікти* менш напружені і можуть вирішитися позитивно, а характери не є винятковими. В українській літературі ХІХ ст. це «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» М.Кропивницького, «Не судилось», «У темряві», «Маруся Богуславка» М.Старицького, «Суєта», «Житейське море», «Бурлака» І Карпенко-Карого та ін.

Драма (з гр. — дія) *ідей* – літературний драматичний твір, у якому суспільно-історичні події чи життєві ситуації трактуються відповідно до власних ідеологічних (морально-етичних) переконань автора, в діалогічній і в монологічній формах (*монолог-сповідь, монолог-інтроспекція, монолог-підсумок*) висвітлюється ідейний спектр твору. Д. і. має дискусійний характер, заснована на протиставленні ідей, філософських думок («Сава Чалий» М.Костомарова, «В катакомбах», «На полі крові» Лесі Українки, «Брехня» В.Винниченка, «Про що тирса шелестіла» С.Черкасенка та ін.).

Драматизм – велика напруженість дії твору будь-якого роду літератури, гострота *конфлікту*; збіг обставин у житті *персонажа*, коли він потрапляє у безвихідне чи надзвичайно складне становище.

Драматична поема – літературний твір, у якому поєднуються драматичне, епічне і ліричне розкриття теми, виклад матеріалу відзначається стислістю й лаконізмом, відсутній широкий фон подій і зовнішня *інтрига*, а вся увага зосереджена на розкритті ідейного конфлікту між основними супротивниками. Така будова Д. п. зумовлює емоційну напруженість і гостроту вираження художньої думки. Структура Д. п. порівняно з *драмою* більш вільна; ліро-епічний елемент у ній переважає над драматичним, що ускладнює її сценічне втілення. Зразками Д. п. є «Переяславська ніч» М.Костомарова, «Сон князя Святослава» І.Франка.

«Друг» - літературно-науковий і громадсько-політичний журнал-двотижневик студентського товариства «Академический кружок». З 1874-76 рр. – орган *москвофілів*, в 1876-77 рр., коли редколегію очолили І.Франко та М.Павлик, – орган демократичної молоді. Як письменник І.Франко дебютував у «Д.» під *псевдонімом* «Джеджалик» з сонетом «Народні пісні», повістю «Петрії і Довбушуки» та ін., статтями «Поезія, її становисько в наших кременах», «Слівце критики». На шпальтах видання друкувалися листи М.Драгоманова, статті М.Павлика, твори І.Белея, І.Верхратського та переклади зі світової літератури.

Дума — українська народна ліро-епічна пісня історичного або соціально-побутового змісту, виконувалася *речитативом* під акомпанемент кобзи, бандури або ліри («Дума про козака Голоту», «Дума про Самійла Кішку», «Втеча трьох братів з Азова», «Дума про вдову та трьох її синів» та інші). Жанр сформувався у середині XVI ст., але своїми коренями сягає *героїчного епосу* часів Київської Русі. Усього відомо близько 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах. Усталена *композиція* — заспів (заплачка), оповідь (сповідь) і кінцівка (славослів'я). Для стилю Д. властиві символічні картини, заперечні *паралелізми*, *ретардації*, *тавтологічні звороти*, *анафори*, а також вільна ритміка та імпровізаційність. Складається із рядків різної довжини (від 4-5 до 20-30 складів), що об'єднані у окремі тиради (періоди), завершені інтонаційно і змістово. *Римування* вільне, часто суміжне дієслівне. Окремі особливості Д. використані у творчості Т.Шевченка, П.Куліша, Ю.Федьковича, І.Франка та ін.

Думка – невеликий ліричний вірш переважно елегійно-медитативного чи баладного змісту у творчості українських та польських романтиків першої половини XIX ст. Виникла на основі народної пісні, сприйнявши такі її риси: узагальненість характеру, драматизований виклад змісту, іноді – поєднання ліричного зображення з епічним. Представлена у творчості Т.Шевченка («Думка» («Тече вода в синє море»)), А.Метлинського («Думка червонорусця»), О.Афанасьєва-Чужбинського («Думка» («Як ранок осипле квіточки росою...»)), М.Шашкевича («Думка» («Нісся місяць ясним небом»)) та ін.

Духовні вірші – повчальна релігійна лірика, що створювалася з кінця XVI ст. представниками духівництва, учнями та викладачами духовних шкіл, *мандрівними дяками*. Основою Д. в. були мотиви, запозичені із *Святого Письма*, *апокрифів*, *житійних творів*. Визначали чотири тематичні групи Д. в.: на честь *Ісуса Христа*, на честь *Богородиці* (Богородичні або Маріїнські вірші), на честь *святих* та вірші про марність чи швидкоплинність людського життя. До Д. в. зверталися Т.Шевченко, Ю.Федькович та ін.

Е

Евфемізм (від гр. — скажу виховано, гарно) — троп, вираз чи слово, яке вводиться у мовлення замість іншого, більш грубого, вульгарного. За допомогою Е. певне явище, яке сприймається як непристойне чи неприємне, замінюється синонімічним, але пом'якшеним. Так, у Т.Шевченка читаємо: «Тільки його долі, що рано заснув...» замість «помер».

Езопівська мова (від імені д.-гр. байкаря Езоп) — спосіб замасковано виражати думку за допомогою натяків, недомовок, *алегорій* тощо з метою уникнення цензурних заборон або для того, щоб приховати справжній зміст. Властива жанру *байки*.

Екзотизм (від гр. — чужий, іноземний) — 1) предмети, явища, риси, властиві віддаленим країнам і які є для людей іншої місцевості дивними, незвичними; використовуються у літературних творах для створення місцевого колориту; 2) щось незвичайне, дивне.

Екклезіаста (Проповідника), книга — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних або сапієнціальних книг*. Автором вважається цар Соломон. У 12 розділах, які не пов'язані між собою логікою викладу, порушуються проблеми щастя та сенсу людського життя. Основна думка книги: все у світі марнота (суєта), а істинне щастя людини — у добродійності і спокої душі. Автор висловлює сумнів щодо справедливого суду після смерті і факту потойбічного існування. Книга має відверто песимістичне забарвлення. У іудеїв читається у час святкування Кучок.

Еклектика, еклектизм (гр. — той, що вибирає) — механічне поєднання у літературному творі різнорідних, органічно несумісних стильових елементів; суб'єктивне, здійснюване на власний розсуд і смак змішування суперечливих принципів, ідей, теорій, оцінок, стилів. У переносному значенні — відсутність оригінальності та самостійності у мисленні, творчості, практиці.

Екскурс (лат. — відхилення, відступ) — у літературному творі — відхилення від основної сюжетної лінії задля з'ясування додаткових питань. Розрізняють *часовий Е.* (заглиблення у минуле чи майбутнє) та *просторовий Е.* (перенесення в іншу місцевість, країну тощо). Реалізується через введення у художній текст додаткових епізодів, *вставних новел*, нових *персонажів*, авторських *ретроспекцій*.

Експансія (від лат. — розширення, поширення) — збільшення зони впливу або панування в різних сферах (територія, економіка, політика, культура), захоплення чужих територій, джерел сировини та ринків збуту.

Експансія (від лат. — розширення, поширення) **духовна** — культурологічне явище міжнародних взаємин, процес реалізації природного прагнення кожного народу заявити про себе, ознайомити з собою, розповісти про себе, поширити здобутки своєї культури по світу.

Експозиція (лат. — пояснення) — один з елементів *сюжету* твору. В Е. викладаються обставини подальшої дії, представляються *персонажі*, повідомляється їх соціальний статус, характеризуються взаємини. Місце і характер побудови Е., як і всіх інших елементів *сюжету*, визначається художніми завданнями, які ставить перед собою письменник у конкретному творі.

Експресія (з лат. – чітко вимовляю) – виразність, підкреслене виявлення почуттів, переживань. Досягається за допомогою різноманітних художніх засобів: тропів, стилістичних фігур, звукових повторів тощо.

Елегійний – властивий *елегії*, сумний, мрійливий.

Елегійний дистих – поширена в античній поезії *строфа*: *двовіри*, у якому перший рядок – *гекзаметр*, а другий – *пентаметр*. Кожна така *строфа* виражала закінчену думку. Використовувався у *елегіях*, *епіграмах*, *епітафіях*, різних афористичних висловах. У новій літературі розширив жанрові рамки, але втратив колишню строфічну замкненість.

Елегія (гр. – журлива пісня, скарга) – одна з жанрових форм *лірики*. Жанрово визначилася у Давній Греції у VII ст. до н. е. як поезія, написана незалежно від змісту *елегійними дистихами* (творчість Тіртея, Каллімака). Первісно теми Е. різноманітні: патріотизм, ідеали громадянської та військової доблесті, радість і горе кохання. Пізніше в античній ліриці коло тем Е. звучується (Овідій Назон). Переважають мотиви особистих переживань: самотність, туга у коханні, розчарування, біль, страждання, загалом — мотив жалю і смутку за чимось назавжди втраченим. Особливої популярності набула у творчості українських поетів-романтиків (В.Забіла, М.Петренко та ін), а також Т.Шевченка, Л. Глібова, П.Грабовського, І.Франка.

Еліта (від фр. — *краще, добірне, вибране*) **національна** — найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (*нацією*) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення. Визнання такої групи осіб суспільство здійснює через публічну довіру до їхніх ідеологічних засад, моральних принципів, суспільних вчинків. Пріоритетом для Е. н. є *національна ідея* як фундаментальна основа розбудови й утворення національної держави.

Елітарна (фр. – *краще, добірне, вибране*) **література** — літературна творчість, розрахована на витончене естетичне сприйняття, зрозуміла невеликій групі людей, які мають високий інтелектуальний рівень, відповідні духовні запити, особливу художню сприйнятливість.

Еміграція (від лат. — *виселення, переселення*) — добровільне або вимушене переміщення населення з країн постійного проживання в інші країни.

Емпіризм (гр. — *досвід*) – філософський напрям, представники якого, на протипагу *раціоналізмові*, вважають чуттєвий досвід єдиним джерелом знань і критерієм пізнання, применшуючи значення логічного аналізу і теоретичних узагальнень.

Емський указ, Емський акт 1876 р. – розпорядження уряду царської Росії, спрямоване на утиски української культури, підписане 18.05.1876 Олександром II у м. Емсі (курортне місто Німеччини). Е. у. доповнював *Валуєвський циркуляр 1863 р.* Виданий у зв'язку з меморандумом, надісланим цареві помічником попечителя Київського навчального округу М.Юзефовичем, в якому українців звинувачено в тому, що вони хочуть «вільної України у формі республіки з гетьманом на чолі». За Е. у. заборонялося ввозити до України з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою і українські переклади з іноземних мов, не дозволялося ставити театральні вистави українською мовою. Місцевій

адміністрації наказувалося контролювати, щоб у початкових школах не велося викладання українською мовою та щоб з бібліотек були вилучені українські книги українською мовою. Після прийняття Е. у. активізувалося переслідування національного руху: заборона діяльності *громад*, закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, газети «*Киевский телеграф*». Під тиском революційних подій 1905-1907 рр. був скасований.

Енциклопедія (від гр. – *коло знань*) – наукове або науково-популярне довідкове видання, що містить найістотнішу інформацію з усіх або окремих галузей знань і практичної діяльності.

Епігон (від гр. – *народжений пізніше, нащадок*) — письменник, який не виробив власної творчої манери, а механічно копіює чужі ідеї, форму, художні прийоми, стиль тощо.

Епігонство (від гр. – *народжений пізніше, нащадок*) – нетворче, механічне відтворення художніх прийомів і засобів попередників, використання їх стилістичних зворотів як «готових» художніх засобів; несамостійність художнього мислення.

Епіграма (гр. – *напис*) – короткий ліричний вірш довільного змісту (посвятні надписи, епітафії, повчання, описи, любовні, застольні, сатиричні вірші). У Стародавній Греції Е. називали віршовані написи на стінах храмів і пам'ятниках, у яких прославляли богів і героїв. У європейській літературі Е. — короткий, часто на 2–4 – рядки вірш, присвячений якійсь особі чи події, інколи сатиричного характеру, а також повчальне висловлювання, побажання, осудження тощо.

Епіграф (від гр. — *напис*) – *цитата*, вислів, *прислів'я*, вміщене автором перед текстом художнього (публіцистичного, наукового) твору чи його частини. Вперше використання Е. зафіксоване на початку XV ст. у «Хроніках» Фруассара та «Максимах» Ларошфуко. Широке поширення отримує з кінця XVIII ст. Е. пояснює основну колізію, *тему*, *ідею* чи настрої твору, викликаючи у читача *асоціації* між змістом цього твору і твору, цитованого в Е., виражає ставлення автора до зображуваного, створює певну настроєвість. В українській літературі XIX ст. Е. використовували Є.Гребінка, Т.Шевченко, І.Франко та ін.

Епілог (гр., букв. – *післямова, підсумок*) – один з елементів *сюжету*, заключна частина художнього твору, у якій повідомляється про долю героїв після зображених у творі подій (іноді через багато років після них). Безпосереднього відношення до розвитку *конфлікту* твору не має, але робить характеристику *персонажів* повнішою і дозволяє зробити остаточні висновки з показаного у творі. Напр., Е. до поеми Т.Шевченка «Гайдамаки». Найчастіше зустрічається у великих *епічних* та *ліро-епічних* творах (*роман, повість, поема*).

Епістола (від гр. – *пошання, лист*) – пошання, лист.

Епістола віршова - віршовий лист, характерними рисами якого є: описовість викладу матеріалу, деталізація, відтворення манери висловлювання адресата, звіряння власних думок адресатові. Виклад історій у Е. в., їх стильове оформлення розраховане на створення відповідного враження, емоційної атмосфери. Е. в представлена у поетичній творчості І.Франка ("Лист до Стефанії", "Лист із Бразилії" та ін.) .

Епістолярій (від гр. – послання, лист) — опубліковані листи видатних громадських і політичних діячів, учених, митців, зокрема письменників.

Епістолярна (від гр. – лист, послання) **форма** – форма літературної композиції; введення у художній твір листів одного персонажа або листування двох чи кількох персонажів. Витоки сягають греко-римської античності. Так, прийом листа використаний у трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» та комедіях Плавта. Набула поширення у літературі XVIII-XIX ст.ст. Листи, введені в основну розповідь, дозволяють письменникові повніше й з різних боків змалювати характери й долю персонажів твору. Водночас вони з'єднують в одне ціле окремі сюжетні лінії, події та думки. Е. ф. властиві афористичність мови і стилю, інтимність, внутрішній драматизм і психологізм. Використана Т.Шевченком у його російськомовних повістях «Художник», «Музикант», «Близнець».

Епітет (від гр. — додаток) – один з найуживаніших тропів, художнє означення, що виділяє у зображуваному (явищі, істоті тощо) характерну рису чи ознаку, визначальну якість, індивідуалізує предмет, поняття, дію, передає та викликає до них певне ставлення. Виражається здебільшого прикметником (*солодкі мрії*), хоча в ролі Е. може бути іменник (*бджілка-трудівниця*), прислівник (*жив легко*).

Епіфора (гр. — після, кінцівка) — одна з фігур, яка є протилежною *анафорі*; виразне повторення слів чи словосполучень у кінці віршових рядків, *строф* (у поезії) чи речень, абзаців, розділів (у прозі). Вживається з метою посилення виразності й музичності поетичної мови. Напр.,

Вміла мати брови дати,

Карі оченята,

Та не вміла на сім світі

Щастя, долі дати. (Т. Шевченко «Катерина»)

Епопея (від гр. – зібрання пісень, переказів) — 1) найбільш монументальна і велика форма епічної літератури. Розрізняють давню героїчну Е. («Іліада» та «Одіссея» Гомера, «Енеїда» Вергілія) і Е. нового часу, яку часто називають «роман-Е.»; 2) у сучасному розумінні – великий за обсягом монументальний твір епічної форми (*роман чи цикл романів*), у якому становлення характерів головних героїв відбувається у зв'язку з вирішальними подіями у житті народу. Це зумовлює складність композиції Е., багатолінійність її сюжету, різноманітність художніх засобів.

Епос (від гр. — слово, розповідь, мова) — один з трьох літературних родів, у творах якого основним способом зображення подій, явищ, людей тощо є розповідь та опис. Автор виступає у ролі стороннього спостерігача, що дозволяє йому широко змальовувати дійсність у часі й просторі, глибоко розкривати внутрішній світ персонажів. Характерні ознаки Е.: сюжетність; відтворення подій переважно у минулому часі; зображення людини через її вчинки, поведінку, особливості її мовлення, пряму чи опосередковану характеристику; описи; менш активне, ніж у *ліриці*, використання тропіки та фігур; переважно прозова форма. Види Е.: *епопея, роман, повість, оповідання, новела, нарис, образок, притча, легенда, сказання, казка* тощо.

Естетика (від гр. – чуттєво сприйнятий) – 1) філософська наука, що вивчає суть і форми прекрасного у художній творчості, природі, житті; 2) краса, художність чого-небудь; 3) система чиїхось поглядів на мистецтво.

Естетичне (від гр. – чуттєво сприйнятий) **почуття** – психічна здатність людини сприймати предмети і явища об'єктивного світу з погляду їх краси.

Естетичний (від гр. – чуттєво сприйнятий) **ідеал** – високі зразки прекрасного у житті, поведінці людей, у праці, взаєминах, суспільних відносинах, особлива досконалість у мистецтві, які викликають естетичне почуття радості, задоволення й бажання наслідувати їх.

Есхатологічні (гр. – останній, кінцевий) **апокрифи** – не визнані офіційною церквою твори, написані під впливом релігійного вчення про кінець світу і потойбічне життя людини («Ходіння Богородиці по муках», «Слово Мефодія Патарського», «Одкровення Іоанну Богослову на горі Фаворській», «Апокаліпсис Петра»).

Есхатологія (гр. — останній, вчення) — релігійне вчення про кінцеву долю світу і людини, що базується на загальнохристиянському вченні про Друге пришестя Ісуса Христа, Страшний суд, кінець світу.

Етнографізм (гр. – писати про народ) – відображення у літературі і мистецтві національного традиційного побуту, звичаїв, обрядів. Органічний складник національного у мистецтві. Суттєвою ознакою Е. в художній літературі є національна мова, словесний фольклор. Властивий творчості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша, О.Стороженка та ін.

Етнографія (гр. – наука, яка пише про народ) — одна з галузей історичної науки, що займається вивченням походження народів (етносів), процесу їх розвитку, особливостей традиційного побуту, матеріальної і духовної культури. Українська Е. як наука зароджується і починає функціонувати у добу *романтизму*.

Етюд (фр., букв.— вивчення) – невеликий, переважно прозовий безсюжетний настроєвий твір, в якому автор подає конкретну картину, фіксує момент, вихоплений з життя, відтворює внутрішній стан людини, нерідко на тлі співзвучного *пейзажу*. Зустрічається у творчому доробку Уляни Кравченко, Дніпрової Чайки та ін.

Є

Євангеліє (*гр. букв. – добра звістка*) – жанрове визначення перших чотирьох книг *Новозавітної частини Біблії*, у яких викладаються основи християнського віровчення. Первісно таку назву мали усі *канонічні книги*. Сучасна наука датує написання Є. кінцем I – початком II ст. Вони є продуктом тривалої колективної праці ранньохристиянських проповідників. Містять розповіді про *Ісуса Христа*, Його життя, вчення, мученицьку смерть і Воскресіння. Однак це не біографії Ісуса, а чотири свідчення про Його особу, в якій *євангелісти* вбачають Того, Хто звершує *Святе Письмо*. Канонічними вважаються чотири Є.: від *Матвія*, *Марка*, *Луки* та *Іоанна (Івана)*. За жанровою природою Є. – поєднання оповіді, учительної проповіді та циклів *сентенцій-притч*. Відзначаються сталістю та незмінністю тексту. У кожному Є. показана одна і та ж унікальна особистість: у *Матвія* — Цар, у *Марка* — Раб, у *Луки* — Людина і у *Іоанна* — Бог, однак все це — *Ісус Христос*

Євангеліє від Іоанна (Івана) — четверте з *канонічних Євангелій Нового Завіту*, складається з 21 розділу. Написане одним з 12-ти апостолів у 130-140-х рр. Охоплює події 7 років. Завданням є захистити *християнство* від іудейських нападів, довести, що Ісус був Месією і в той же час — Богом. Визначальні ідеї: перед своїм втіленням Ісус був у Отця і тому може свідчити про нього; Христос – воєдино з Отцем, і тому їм належить однакова честь; Христос може воскрешати з мертвих і творити суд; Христос — істина життя; відмовитися від Христа — відмовитися від Бога. Включає опис восьми чудес: перетворення води на вино, оздоровлення сина царедворця, оздоровлення хворого в Вифезді, годування 5000 осіб, ходіння по воді, оздоровлення сліпонародженого, воскресіння Лазаря, чудесна риболовля. Ісус зображений як Правічний Логос (Слово), що існував разом з Богом, зійшов з неба і втілювався у людську плоть. Символом *євангеліста* є орел, оскільки у тексті йдеться про те, що *Ісус Христос* — Бог, що прийшов з неба на землю в образі людини: орел піднімається вище за всіх інших птахів, як і Ісус — вище за всіх людей.

Євангеліє від Луки — третє з *канонічних Євангелій Нового Завіту*, складається з 24 розділів. Написане одним з 70-ти *апостолів*, учнем *апостола Павла*, у 80-105 рр. після Р. Хр. Охоплює події 39 років. Найбільш літературно оброблене. Має форму листа. Значна увага приділяється жіночим образам, тому його називають «жіночим». Включає багато сюжетів, відсутніх у інших *євангелістів*: народження Іоанна Хрестителя, римський перепис в Іудеї, події, що супроводжують *Різдво Христове*, перебування дванадцятирічного Ісуса в Єрусалимському храмі, чудесне зцілення 10 прокажених та воскресіння сина вдовиці. Вміщено *притчі* про сіяча, про закваску, про прощення боргів, про доброго самарянина, про безумного багатія, про смоківницю, про загублену вівцю, про загублену драхму, про блудного сина, про несправедливого господаря, про багатого і злидаря, про неправедного суддю, про таланти, про злих виноградарів. Ісус зображається як втілення милосердя, друг бідних і грішників, Який прийшов не лише до іудеїв, а й до всіх людей, Він не лише Месія, але й мученик. Символом *євангеліста* є тілець, оскільки *Ісус Христос* приніс Себе в жертву тельців.

Євангеліє від Марка — друге з *канонічних Євангелій Нового Завіту*, складається з 16 розділів. Написане одним з 70-ти *апостолів*, учнем і перекладачем *апостола Петра*, у 70-х роках після Р. Хр. для християн неєврейського походження: прагне зробити образ *Ісуса Христа* доступним для сприйняття язичників. Охоплює події 7 років. Найкоротше: відсутні оповіді про цілі етапи життя *Ісуса Христа*, переважає

розповідний елемент, промов мало, відсутня логіка викладу матеріалу, високий рівень достовірності, переважає показ дії, а не тлумачення вчення. Вміщено *притчі* про сіяча, про ріст насіння, про гірчичне зерно та про злих виноградарів. Ісус зображається як чудотворець, трудівник та слуга. Акцентується на Його людській сутності: відчуває втому, фізично активний, самотній, оскільки учні не розуміють Його. Символом *євангеліста* є лев, бо *Ісус Христос* зображається володарем світу, Царем, всемогутність Якого доводиться.

Євангеліє від Матвія (Матвея) — перше з *канонічних Євангелій Нового Завіту*, складається з 28 розділів. Написане одним з дванадцяти *апостолів* у 70-90-х роках після Р. Хр. грецькою мовою. Охоплює події 38 років, які відбулися на території Палестини та Сирії. Метою Є. від М. є довести, що Ісус — це Месія, якого пророкували *Старозавітні книги*. Відзначається ґрунтовністю і стрункістю викладу, вміщує велику кількість закінчених промов з релігійно-моралізаторським змістом та посилання на *Старий Завіт* (16), *притчі* про сіяча, про пшеницю і бур'ян, про гірчичне зерно, про закваску, про десять дів, про перлини, про небесний невід, про двох синів, про злих виноградарів, про шлюбний бенкет, про таланти. Ісус зображається як реформатор, як Основа всіх небесних блаженств, Син царя Давида, Спадкоємець ізраїльського трону, як «Друг митарів та грішників». Символом *євангеліста* є людина, оскільки у Є. розповідається про людську природу *Ісуса Христа*.

Євангеліє Никодима — *апокрифічне євангеліє*, розповідь у якому охоплює історію суду над Христом, його страждання і смерть, а також Воскресіння і подорож до пекла. Має дві редакції: коротку — про осудження Христа на смерть і Його Воскресіння («Діяння Пілата») та повну, що включала «Діяння Пілата» і розповідь про прихід Христа до пекла. До Є. Н. приєднане «Послання Пілата до Тиверія кесаря», в якому подавалася докладна розповідь про чудеса, якими супроводжувалася смерть Ісуса Христа.

Євангеліє Хоми, Євангеліє дитинства Хоми — *апокрифічне євангеліє*, у якому вміщено оповідання східного походження про дитинство Ісуса. Відзначається реалістичними подробицями та зображенням.

Євангеліє Якова, Першоєвангеліє Якова, Якова повість — *апокрифічне євангеліє*, яке присвячене історії народження і життя *Діви Марії*. Розповідь доведена до часів Віфлеємського побоїща. Окремі місця вказують на зв'язок з *канонічними Євангеліями від Луки та Матвія*.

Євангеліст (*гр.* — той, що приносить добру звістку)– 1) у *Новому Завіті* – це ті, що звіщають *Євангеліє* у розуміння «доброї звістки»; 2) з кінця II ст — автор *канонічних Євангелій*. За християнською традицією – *апостоли Матвій і Іоанн* та учні *апостолів* Петра і Павла – *Марко і Лука*. Часто зображалися у християнському мистецтві. Спочатку — як четверо чоловіків, кожен з яких тримав у руках книгу, або символічно: у вигляді чотирьох джерел, що б'ють з гори, на якій стоїть Ісус; чотирьох річок, що течуть в рай, або чотирьох звитків на кінцях грецького хреста; 3) автори *апокрифічних Євангелій*: Петро, Хома, Яків, Никодим, Пилип, Марія та ін.

Єдність часу, місця і дії (Закон трьох єдностей) — одна з естетичних вимог класицистичної *драматургії*. *Драматургія класицизму* ставила такі вимоги до розгортання подій у п'єсі: вони мають відбуватися протягом недовгого часу –

упродовж однієї доби (єдність часу), в одному місці (єдність місця) та відобразити єдиний драматичний *конфлікт* (єдність дії). Цей закон трьох єдностей був уперше сформульований італійцем Л.Кастельветро (1570). Найсуворіші вимоги щодо його дотримання поставив теоретик *класицизму* Н.Буало у трактаті «Поетичне мистецтво». Загалом тривалий час йому підкорялася і *драматургія* першої половини ХІХ ст., зокрема його дотримання помітне у «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику» І.Котляревського, «Переяславській ночі» М.Костомарова.

Єзекиїль — третій з великих біблійних *пророків*, автор однієї з книг *Старого Завіту*, написаної під час Вавилонського полону. Виходець з родини священиків і сам священик, був депортований у Вавилон із царем Йоахином у 597 р. Його, враженого вигнанням, охоплює німота, а потім несподіване збудження. Коли його запитують про можливість близького повернення в Єрусалим, він віщує руйнування Єрусалима, викриває ідолопоклонство, яке загрожує народу. Після зруйнування Єрусалима у 587 р. він опиняється перед зневіреним народом, якому провіщає покарання ворожих націй, повернення на свою землю і відбудову Божої святині. У тексті його пророцтва — грандіозні видіння: чотириколісна колісниця, на якій казкові тварини, чії крила підтримують Божий престол, висохлі кістки, що повертають життя, новий храм і річка, що витікає з нього. Як і інші пророки, Є. нагадує про Закон, наполягає на визнанні Бога у наданих Ізраїлю знаменнях. Однак він єдиний серед *пророків* проповідує індивідуальну відповідальність грішників, критикує соціальну несправедливість. Також пророкує об'єднання і відродження іудейського народу.

Єзуїти (від лат. — *Товариство Ісуса*) — загальноприйнята назва членів релігійного ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. у Парижі іспанцем Ігнатієм Лойолою. Метою товариства стало поширення віри та церковного авторитету через місіонерство, благодійність, освіту, проповідь. Відзначалися безумовною покорою Папі Римському. Католицька церква використала Є. у боротьбі з протестантською Реформацією та православ'ям. Є. реформували систему католицької освіти. Ефективність діяльності Є. підвищувалася міцною ієрархічною організацією. Своєрідний моральний кодекс ордену вимагав абсолютної дисципліни, покори та самопожертви. Діяння «в ім'я Церкви та Бога» підкорялися принципу «мета виправдовує засоби». У ХVІІ-ХVІІІ ст. перетворилися на монополістів освіти і виховання, учасників публічної та таємної політики у багатьох країнах. Упродовж ХVІ-ХVІІІ ст. проникли в Польщу та Україну. Втручання ордену Є. у політичне життя європейських держав викликало сильний опір, в результаті чого орден було закрито у 1773 р. і відновлено лише у 1814 р.

В Україні саме Є. належала ідея про *унію православної церкви з католицькою* як засіб *окатоличення* українського народу.

Єнські романтики, Єнська школа романтиків, Єнський гурток романтиків — літературно-філософський гурток, організований братами Августом-Вільгельмом (1767-1845) і Фрідріхом (1772-1829) Шлегелями у містечку Єн у 1798 р. До нього входили письменники, драматурги і філософи: Новаліс (Ф. фон Гарденберг), Л. Тік, В.Вакенродер, Й.Фіхте, Ф.Шеллінг, Ф. Шлейермахер, які відіграли велику роль у становленні *романтизму* у Німеччині. Брати Шлегелі видавали власний *журнал* «Атенеум», який пропагував вільні форми викладу — етюди, фрагменти, ліричні вірші, афоризми. Дали філософське обґрунтування *романтизму*.

Єремія — один з чотирьох великих *пророків Старого Завіту*, автор однієї з *пророчих книг*. Народився близько 650 р. до Р.Хр. у священицькій родині в Анатолі (поблизу

Єрусалима), у 627-587 рр. виконував свої священницькі обов'язки, на власні очі бачив вавилонську навалу, руйнування міста, спалення Храму, захоплення в полон. Прославився гіркими зверненнями до мешканців Ізраїлю, у яких він застерігав і просив їх не відмовлятися від власної богообраності. Його пророцтва про руйнування і страждання випередили Страсті і смерть Христа. Повстає проти ідолопоклонства та моральної зіпсутості. За допомогою символічних слів і дій засуджує фальшиві засади: храм, культ, обрізання та пророкує катастрофу.

Єретик (гр. – *сектант, відступник*) – людина, що відступила від догм панівної церкви, послідовник єресі.

Ж

Жарт – невелика комічна п'єса з побутовими подробицями, як правило, на одну дію. Напр., «Драма без горілки (Жарт на одну дію)», «Химерний батько (Жарт у двох діях)» В.Самійленка., «Шантрапа (Жарт на одну дію)» П.Саксаганського.

«Живописна Україна» - серія *офортів* Т.Шевченка. Була задумана як періодичне художнє видання про історичне минуле України, звичаї, побут, фольклор, історичні пам'ятки українського народу. Мала виходити окремими випусками з пояснювальним текстом. В 1844 р. вийшов єдиний випуск «Ж. У.» з шести естампів: «Дари в Чигирині 1649 р.», «Судна Рада», «Старости», «У Києві», «Видубицький монастир» та «Казка». Чотири *естампи* супроводжувалися текстами, написаними Т.Шевченком. У 1845 р. мали вийти *офорти* з видами Суботова, Батурина, Чигирини, «Похорон молоді», «Іван Підкова у Львові», «Сава Чалий», «Павло Полуботок у Петербурзі» та ін. Видання було припинене через брак коштів. У 1861-1862 рр. Л.Жемчужников видав альбом *офортів* «Ж. У.» як додаток до журналу «*Основа*». Вийшло 49 офортів за малюнками Л.Жемчужникова, К.Трутовського, О.Бойдемана, В.Верещагіна.

Житіє святого – жанр давньої християнської літератури, *біографія* видатної, з точки зору церкви, особи, що написана у дусі вихваляння. Об'єкт зображення – подвиг віри, що звершується історичною особою або групою осіб (мучеників віри, церковних чи державних діячів). Найчастіше подвигом віри стає все життя святого, іноді – та його частина, яка і демонструє подвиг віри, чи об'єктом зображення стає лише один вчинок. Звідси два основні жанрові підвиди: *мартирій* (мучеництво) і *житіє-біос* – житіє, присвячене всьому життю святого від народження до смерті. Як літературний твір Ж. відрізняється від *біографії* культовою спрямованістю: життя і подвиги святих розглядаються як приклад для наслідування, його страждання – як знак Божественної обраності. Орієнтуючись на *Святе Писання*, Ж. зазвичай ставить і з християнських позицій відповідає на центральні питання людського буття. Житієписи святих включали до свого складу коротку передмову укладача, основну біографічну частину і коротку похвалу.

Журнал (*фр., букв. – щоденний папір*) – 1) періодичне друковане видання, що містить статті з різноманітних суспільно-політичних та наукових питань, літературні твори та інший матеріал; 2) книга, зошит для систематичних відміток, записів тощо.

Журнали літературно-художні – періодичні друковані видання, присвячені художній літературі, критиці та публіцистиці.

Заангажована література — вся література, у якій помітна релігійна, суспільна, ідеологічна, політична *заангажованість* або яка є її результатом.

Заангажованість – 1) наповненість художнього тексту пафосом суспільно-політичної, громадянської чи національної проблематики; 2) прояв суспільної відповідальності митця за результати своєї творчості. **З.** літератури зростає в період змагань поневолених народів за незалежність. Такі митці, як Т.Шевченко, Леся Українка, В.Винниченко та ін., змогли поєднати **З.** з високою художністю, давши приклад удалого розв'язання проблеми.

Зав'язка — елемент *сюжету*, подія, що закладає *конфлікт*, початковий епізод, момент, що визначає подальший розвиток дії художнього твору. **З.** може бути як мотивованою, так і немотивованою, несподіваною, такою, що надає гостроти та інтригує. Зазвичай, вона подається на початку твору, але може бути і в кінці, і в середині, залежно від завдань, що їх ставить письменник.

Загадка – жанр усної народної творчості; короткий, поданий у прихованій формі опис предмета чи явища, який вимагає відгадки. Напр., *Чорненьке маленьке увесь світ поваляє (ніч); Сивий віл випив води цілий двір (мороз).*

Використовується у народній педагогіці як засіб виховання й розвитку кмітливості. **З.** зображає певний предмет чи явище через інший на основі їх спорідненості, подібності, часом дуже віддаленої. Образність у **З.** твориться за допомогою різних тропів: *метафори, уособлення, метонімії, алегорії, порівняння* тощо. Українські **З.** збирали й вивчали М.Номис, І.Франко, П.Чубинський, І.Манжура, Б.Грінченко, І.Березовський та інші. Першими виданнями українських **З.** були «Малоруські та галицькі загадки» К.Сементовського (1851) та «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса (1864).

З. може використовуватися як розвиваючий та виховний жанр у професійній літературі, зорієнтованій на дитячу аудиторію. Напр., «Загадки і відгадки» Л.Глібова.

Заголовок, назва твору — завершене речення, у якому формулюється зміст (*тема, ідея, проблематика*) цілого літературного твору чи його окремої частини (розділу, глави тощо). Може бути образним («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика) чи предметно-логічним («Гайдамаки» Т.Шевченка, «Люборацькі» А.Свидницького).

Задум авторський — задуманий план дій, начерк твору, закладена у творі *ідея*, в якій виявляється особливість світогляду і таланту автора. Залежно від творчої індивідуальності **З. а.** проявляється по-різному. Для читача знання **З. а.** допомагає розкрити основну ідею і зміст твору.

Задунайська Січ — організація колишніх запорізьких козаків, які після зруйнування у 1775 р. російським царатом *Запорізької Січі*, переселилися на територію, підвладну Туреччині, і тут у 1776 р. в гирлі Дунаю організували першу Запорізьку Січ, яка ще відома під назвою Усть-Дунайської. Внутрішній устрій на **З. С.** був такий же, як і на *Запорозькій Січі*. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину – кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). Козаки займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існувала січова школа і

бібліотека, де зберігалася література духовного та історичного змісту. На З. С. часто втікали селяни і козаки з України, які рятувалися від посилення національного і соціального гніту. Проіснувала до 1828 р., коли під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. кошовий Й.Гладкий з невеликою групою козаків (бл. 1500 осіб), захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшов під Ізмаїлом на бік російських військ. Після закінчення війни російський уряд сформував з цих козаків Азовське козацьке військо, поселивши їх на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом. Це військо було ліквідоване 1865 р., а козаків переведено до селянського стану. Через зраду Й.Гладкого турецький уряд жорстоко розправився з задунайцями. Близько 2 тис. козаків разом з *наказним гетьманом* І.Баланом було заарештовано і ув'язнено. Козаків, що перебували на Січі, було вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано і спалено.

Закарпаття — історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпат та у басейні р. Тиса (нині Закарпатська обл.).

Закон Божий – обов'язків навчальний предмет у початкових і середніх школах царської Росії, який містив вивчення молитов, катехізису, основ богослужіння, церковної історії. Викладався священниками і спрямовувався на виховання дітей та юнацтва у дусі православ'я.

Записки — прозовий твір у формі нотаток літературного *персонажа*. Близькі до *щоденника* та *мемуарів*. Розповідь ведеться здебільшого від першої особи із збереженням індивідуальних особливостей мови *персонажа*. Набули широкої популярності у літературі кінця XVIII - першої половини XIX ст. («Записки студента» Є.Гребінки, «Записки причетника» Марка Вовчка).

«Записки о Южной Руси» – фольклорно-історико-літературний збірник, упорядкований і виданий у 1856-1857 рр. (два томи) у Петербурзі П.Кулішем. У ньому вперше застосовано український фонетичний правопис («*кулішівку*»). У I-му томі вміщено народні *легенди, перекази, думи* і пісні про київські Золоті ворота, боротьбу проти татар і унії, про походи запорожців, розповіді про народних кобзарів і лірників з коментарями П.Куліша. До II-го тому увійшли зібрані і прокоментовані Л.Жемчужниковим *казки, легенди й повір'я*, демонологічні *оповідання* та опис селянських поховальних обрядів. Історична проблематика була представлена статтями П.Куліша та М.Грабовського про польсько-українські взаємини у XVII ст., а також записками Г.Теплова про стан україно-російських стосунків у часи Єлизавети. Вперше у збірнику було опубліковано поему Т.Шевченка «Наймичка» (без зазначення прізвища автора) з передмовою П.Куліша та оповідання-*ідилію* П.Куліша «Орися».

Запорізька Січ — військо-політична організація українського козацтва, укріплений козацький табір за дніпровськими порогами, військо-адміністративний центр Війська Запорізького Низового. Вважають, що перша Запорізька Січ була заснована Дмитром Вишневецьким у 1556 р. на о. Мала Хортиця.

«Запорожская старина» – фольклорні й історико-літературні збірники, упорядковані й видані І.Срезневським у Харкові протягом 1833-1838 рр. у шести випусках. Основну частину змісту склали історичні пісні і думи XVI-XVIII ст., а також народні *перекази, легенди, уривки з козацьких літописів* тощо. Публікація окремих народнопоетичних текстів є свідченням редакторської обробки, здійсненої І.Срезневським у романтичному стилі. До збірок видавець включив і власні

фольклорні *стилізації* («Дари Баторія», «Смерть Богданка», «Похід на поляків», «Надгробна пісня Чураю» та ін.), а також статті з історії козацтва і українського народу. Одним з провідних мотивів є мотив боротьби за волю, яка трактується відповідно до народних уявлень. Відчутні ознаки *преромантизму*: відмова від бурлескного стилю; введення образів-*символів* та деталей емоційного характеру; експресивність у відтворенні *пейзажу*; домінування ліричного начала; пластичний ритм; ідеалізація епічних персонажів. Збірки набули великої популярності, стали для багатьох українських письменників джерелом тем і сюжетів.

Заспів — елемент *композиції, вступ*, яким починається поетичний твір. Характерний для фольклорних творів (билина, дума, історична пісня).

Захальявні книжечки – невеликі саморобні зшитки, куди Т.Шевченко протягом 1847-1850 рр., перебуваючи на засланні, записував свої поезії. Ці зшитки поет ховав за халявою солдатських чобіт.

Західники — представники одного з напрямів російської громадської думки 40-50-х рр. XIX ст., що виступали за ліквідацію *кріпацтва* та необхідність розвитку Росії за західноєвропейським шляхом. Політичним ідеалом була конституційно-монархічна або буржуазно-парламентська держава, зокрема Велика Британія і Франція. З. різко критикували режим Миколи I за всевладдя буржуазії, цензурні утиски, національні та віросповідні переслідування, вимагали вільного вираження громадської думки, гласного суду і самоуправління. Більшість З. за походженням були дворянами-поміщиками, вченими, літераторами, вихідцями з багатого купецтва, зокрема П.Я. Чаадаєв, І. С. Тургенєв, В. П. Боткін, С. М. Соловйов та ін.

Зачин — традиційний початок у народній словесності, переважно у *казках та легендах*: «Жили собі дід та баба», «Колись дуло в Києві», «Ось послушайте мою казочку» тощо. Передує *експозиції* і готує слухачів до сприйняття сюжетної оповіді. Іноді З. зустрічається у творах професійних письменників.

Збірка – видова назва видань авторських творів, пройнятих спільною чи близькою тематикою (напр., «Зів'яле листя» І.Франка) або зібраних за хронологічним принципом (напр., «Кобзар» Т.Шевченка).

«Земля і воля» - таємне революційне товариство поч. 60-х рр. XIX ст. Охопило ряд міст Росії та України, підтримувало зв'язки з О.Герцем та М.Огарьовим. Натхненником та ідейним наставником «З. і в.» був М.Чернишевський.

Земства — установи місцевого самоврядування у царській Росії, запроваджені реформою 1864 р. Склалися з повітових та губерніяльних земських зборів та обраних ними виконавчих органів — управ. Були загальностановими виборними органами з розпорядчими та виконавчими функціями. Опікувалися місцевою соціальною сферою: освітою, медициною, культурою, ветеринарною службою, місцевим зв'язком, страхуванням тощо. У Правобережній Україні введені лише в 1911 р. Скасовані у 1918 р.

Зображувально-виражальні (художні) засоби – це мовні засоби, за допомогою яких створюється образність і емоційно-естетична виразність: тропи (*епітети, метафори, алегорії* тощо), поетичні фігури (*риторичні звороти, анафори* тощо) та фоніка (*алітерації, асонанси* тощо).

«Зоря» - літературно-науковий і громадський двотижневий часопис. Виходив у Львові 1880-1897 рр. З 1885 р. став органом Літературного Товариства ім. Т.Шевченка. Редакторами «З.» були О.Партицький (1880-1885), О.Калитовський (1886), Г.Цеглинський (1887-1888), О.Борковський (1889), В.Левицький (1890-1897), О.Маковей (1894-1895), К.Паньківський (1896). У 1885-1886 рр. у редагуванні журналу брав участь І.Франко. У часописі друкувалися твори та літературно-критичні статті Б.Грінченка, Миколи Вороного, О.Кобилянської, М.Коцюбинського, Лесі Українки, І.Франка, М.Грушевського, А.Кримського, В.Щурата та ін. У 1883-1885 рр. виходила «Бібліотека «Зорі» (в 11-ти тт.). З 1898 р. «З.» перетворено на «Літературно-Науковий Вісник».

«Зоря Галицька» – перша українська щотижнева газета (Львів, 1848-1857), яка виступала проти *асиміляторської політики* царського уряду і польської шляхти, за розширення сфер ужитку української мови, відстоювання ідей етнічної єдності українського населення *Галичини* та Східної України. Літературний матеріал газети склали твори М.Шашкевича, М.Устияновича, А.Могильницького, О.Духновича, Є.Гребінки, М.Петренка. З 1851 р. перейшла на москвофільські позиції, друкувалася на «язичії». З 1853 р. перетворилася на літературний журнал.

«Зоря Галицькая яко альбум на 1860» – *альманах*, виданий у Львові Б.Дідицьким за сприяння Я.Головацького та О.Духновича. Об'єднав літературні сили *Галичини* і *Закарпаття*. Мав сім відділів: поезія, справи церковні, історія, географія, «язикословіє», домашнє життя і повісті. Більшість публікацій була присвячена історичній тематиці, церковним обрядам тощо. У ньому були опубліковані вірші видавців, В.Шашкевича, М.Устияновича, І.Гушалевича, А.Бучинського, групи жінок-поеток (Людмила Головацька, Марія Дідиська, Клементина Попель, Катерина Цибук, Клавдія Алексевич), а також історичні та етнографічні матеріали.

I

Ідеал (гр. – *ідея, поняття, уявлення*) – уявлення про досконалість; зображення прекрасного як належного; вищий зразок краси (духовної, фізичної), добра, істини, який може бути втілений у людині. І. виконує спонукальну, мотиваційну та оцінну функції.

Ідеалізація (від фр. — *наближення до ідеалу, прикрашення*) – 1) послідовне прикрашення реальності; приписування людині рис *ідеалу*; 2) тип художнього узагальнення через творення образів на основі оцінної заданості, часто – винятковості. Передбачає творення образу на основі атрибутивних характеристик предмета зображення, які справді властиві для нього і становлять його суть, зумовлюють і пояснюють наше сприйняття цього *персонажа*, обставин чи явищ життя.

Ідеальний реалізм – (термін І.Франка) метод, в основі якого ідеальні структури мислення, умовність та ідеологія, особливий симбіоз *романтизму* й *реалізму*. Прикладом є історична повість І.Франка «Захар Беркут», в якій ідеальний зміст твору виявляється через актуалізацію минулого в сучасному.

Ідентифікація (від лат. — *ототожнення*) — прирівнювання, уподібнення, самоототожнення.

Ідеологія (від гр. – *поняття і запис*) – система поглядів, ідей, засад, принципів (соціальних, політичних, економічних, правових, моральних, релігійних, філософських, естетичних тощо), властивих певному суспільству.

Ідеостиль — стійка спільність ознак творчої манери, образної системи і засобів художньої виразності, що характеризують творчість письменника.

Ідея (гр. – *вигляд, образ, начало*) – основна думка художнього твору, у якій виявляється громадянська позиція митця і об'єктивне спрямування його мистецтва. Від І. залежить основний зміст твору, а суть і особливості вияву ідеї визначає тлумачення автором *теми* і *сюжету*.

Ідилія (гр. – *зображення, малюнок*) – 1) жанровий різновид *буколічної поезії*; невеликий, частіше поетичний твір, у якому зображено мирне добродійне сільське життя на фоні прекрасної природи. Тематично зосереджується на звичайних реаліях буття (народження, кохання, шлюб, праця, добродійне життя тощо). І. завжди пройнята настроями умиротворення, внутрішньої гармонії, радості від спілкування з природою; 2) будь-який твір (як поетичний, так і прозовий), у якому ідеалізовано показане життя людини. Напр., оповідання П.Куліша «Орися».

Ідіолект письменника — сукупність мовностильових особливостей, які характеризують художнє мовлення творів письменника.

«Ізмарагд» (гр. – *смарагд*) – літературний збірник творів релігійно-дидактичного змісту, що був складений у Київській Русі у XIII–XIV ст. Відомо три редакції «І.», до яких були включені «слова» і «повчання» стосовно норм церковного та морально-побутового життя. Серед їх авторів – Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Богослов, Кирило Туровський та ін.

Ізосилабізм (від гр. — рівний склад) — рівноскладовість, передбачає однакову кількість складів у відтинках мовлення (віршах, піввіршах). Є основою *силабічного віршування*.

Ізохронізм (від гр. — однаковий час) — однакова тривалість звучання одиниць мовлення; принцип ритмічної організації вірша, що передбачає поділ його на однакові між собою за часом ритмічні групи. На І. засноване *античне віршування*, метрика східних народів.

Іманентний (від лат. — властивий, притаманний чомусь) — внутрішньо притаманний предметам чи явищам, той, що впливає з їхньої природи, органічний.

Імператив (від лат. — владний) — 1) беззастережна вимога, веління, наказ; 2) наказовий спосіб дієслова.

Імпровізація (від лат. — несподіваний, раптовий) — різновид художньої творчості; творення у процесі виконання, без попередньої підготовки.

Інвектива (лат. — лайлива промова, напад) — 1) творчий прийом, що полягає у різкому викритті, сатиричному висміюванні реальних осіб, фактів суспільного життя. Застосовується у творах полемічної літератури, зокрема Іваном Вишенським; 2) художній або публіцистичний твір, який подає гнівно-нищівні оцінки якогось неприйняттого соціального явища (напр., «Кавказ» Т.Шевченка).

Інверсія (лат. — переставляння) — стилістична фігура: порушення загальноприйнятої граматичної послідовності мовлення (розміщення слів у реченні у незвичному порядку), щоб виділити, підкреслити слово чи вираз, на які в такому разі переноситься логічний наголос. Напр.,

*Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить... (Т.Шевченко)*

Здебільшого І. зумовлена вимогами віршового розміру, впливає на ритмомелодику твору.

Індивідуалізація (від лат. — неділиме, особистість) — надання змальованим у художньому творі картинам та образам своєрідних, неповторних рис, показ їх у різноманітності, життєво достовірно. Засоби І. *персонажа*: вчинки, *портрет*, пряма (авторська) характеристика, опосередкована характеристика, інтереси, мовлення.

Інститут шляхетних дівчат (панянок) — середній закритий навчально-виховний заклад у Росії XIX — початку XX ст. для дочок дворян.

Інститутки — вихованки Інституту шляхетних дівчат (панянок).

Інсценізація (від лат. — на сцені) — переробка літературного оповідного твору (*роману, повісті, поеми, оповідання*) для постановки на сцені. Має на меті передати засобами *драматургії* ідейно-художній зміст, головний *конфлікт*, систему образів, поетику першотвору. Може бути зроблена як самим автором (п'єса С.Васильченка «Свекор» за однойменним оповіданням), так і іншою особою (драма Г.Хоткевича «Слово о полку Ігоревім»). Вимоги сцени змушують авторів І. у окремих випадках вдаватися до переробки *сюжету*. В Україні широкого розповсюдження набула у II половині XIX ст. у зв'язку із розвитком національного театру. Першою

інсценізацією у репертуарі українського театру стала оперета М.Старицького та М.Лисенка «Різдвяна ніч» (1874) за оповіданням М.Гоголя.

Інтелектуалізм (лат. – розум, пізнання, розумовий, розсудливий) **у літературі** – змістово-стилістична особливість літератури, яка проявляється у вагомому проникненні у твір філософського начала та у перевазі інтелектуально-раціональних елементів образного мислення митця над емоційно-чуттєвими. Виявляється у схильності *персонажів, оповідача, ліричного героя* до розумових *рефлексій, самоаналізу*, а також у схильності письменника до певних жанрів, у яких органічно проявляються ці якості *персонажів* і особливості змісту твору, – *притчі, медитації, філософської лірики, драми ідей* тощо.

Інтелігенція (від лат. — знавець, розумний) – соціальний прошарок, що складається з освічених людей, які мають велику внутрішню культуру і професійно займаються розумовою працею (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою), розвитком та поширенням культури у суспільстві.

Інтер'єр (від фр. — внутрішній) — опис у художньому творі внутрішнього простору споруди, житла, у якому мешкають *персонажі*. Конкретизує місце подій у творі, наочно ілюструє соціальне становище *персонажів*, їх професію, духовні запити тощо.

Інтерпретація (лат. — пояснення) – 1) тлумачення, роз'яснення художнього твору; 2) творче розкриття художнього образу або музичного твору виконавцем.

Інтертекстуальність (фр. — міжтекстовість) – поняття, що характеризує міжтекстові співвідношення літературних творів. Полягає у відтворенні у літературному тексті конкретних літературних явищ інших творів через *цитування, алюзії, ремінісценції, пародіювання* тощо. Також виявляється у явному наслідуванні чужих стильових ознак і норм, тобто у різновидах *стилізації*.

Інтимна (від лат. – найглибший, потаємний) **лірика** – ліричні твори, у яких панівним мотивом є любовна пристрасть ліричного героя або автора («Тебе не стане в сих місцях...» М.Петренка, «Чолом доземний моїй же таки знаній» П.Куліша, «Ти не моя» С.Руданський, «До Н. К. С.» П.Грабовського, поезії збірки «Зів'яле листя» І.Франка та ін.).

Інтонанція (лат. – голосно вимовляю) – один з основних чинників змістової й емоційної виразності та структурної організації вірша. Під інтонаційною організацією вірша розуміють упорядкованість синтаксичної системи віршової мови й пов'язаних з нею елементів інтонації, найсуттєвішими з яких є мелодика (підвищення та зниження голосу) й пауза.

Інтрига (від лат. – заплутую) – складне й заплутане розгортання подій у художньому творі для відображення гостроти боротьби між *персонажами*, досягання особливого напруження у розгортанні подій, зацікавлення читачів. Може виступати як спосіб побудови *фабули* драматичного чи епічного твору за допомогою складних перипетій дії, зіткнення інтересів чи вчинків *персонажів*. Розрізняють І. політичні, пригодницькі, любовні тощо.

Інтродукція (з лат. — вступ) – переважно музикознавчий термін: короткий музичний вступ у сонаті, симфонії, опері, п'єсі, що відзначається особливим темпом і

звучанням. У літературі використовується як синонім поняття «вступ». Так, у поемі «Гайдамаки» Т.Шевченка для розрізнення двох вступних частин, різних за змістом, одну з них називає «Інтродукція».

Інтроекспективність (лат. — *дивитися всередину*) – вивчення психологічних процесів методом самоспостереження.

Іронія (гр. – *лукавство, удавання, глузування*) – художній засіб, який виражає глузливо-критичне ставлення митця до предмета зображення, коли слово чи вислів у контексті мовлення набуває значення, протилежного буквальному змісту або такого, що заперечує його, ставить під сумнів. Насмішка, замаскована зовнішньою благопристойною формою. Є дієвим засобом *гумору* й *сатири*. Може виражати широку гаму сміху: сміх фамільярно-доброзичливий, лукавий, зневажливий, глузливий тощо. Вживається у *епіграмах*, *байках*, *фейлетонах* тощо.

Ісайя, Ісаія, Ісая (від д.-євр. – *спасіння Господнє*) – перший з великих пророків *Старого Завіту*, автор однієї з *пророчих книг*, що складається з 66 розділів. Народився близько 765 р. до Р. Хр., розгорнув свою діяльність між 740 та 701 роками за доби царювання Ахаза та Єзекії. Був близький до царського двору і брав активну участь у політичному житті. Помер, вірогідно, під тортурами, за царювання царя Манасії. Викривав нечесливу поведінку правлячих кіл Ізраїлю, погрожував їм карою Яхве, провіщав прихід Месії, який створить Рай на землі для тих, хто шанує Бога.

Історизація – показ подій або *персонажів* літературного твору в соціальній перспективі, тобто в історичному контексті певної епохи.

Історизм літератури – властивість у живих картинах, конкретних людських долях передавати образ певної історичної епохи. У більш вузькому значенні І. твору чи творчості пов'язаний з тим, наскільки точно і тонко письменник розуміє і зображає суть історичних подій.

Історична драма – драматичний твір, побудований на історичному матеріалі. Напр., «Назар Стодоля» Т.Шевченка, «Маруся Богуславка» М.Старицького, «Бондарівна» І.Карпенка-Карого.

Історична повість — епічний твір, який характеризується однолінійним *сюжетом* і побудований на історичному матеріалі. Напр., «Маруся» Марка Вовчка, «Захар Беркут» І.Франка.

Історичний колорит – наявність у творі, сцені чи описі, а також у мові персонажів ознак історичної доби: імена людей, історичні герої, описи старовинних звичаїв, згадки про історичні події, історизми, архаїзми тощо.

Історичний роман — *роман*, побудований на історичному *сюжеті*, у якому минула епоха та її діячі відтворюються так, щоб передавалися місцевий колорит та своєрідність національних характерів. У І. р. історична правда поєднуються з правдою художньою, історичний факт – з художнім вимислом, справжні історичні особи – з особами вигаданими. Тип роману, сформований у «Веверлі» (1814 р.) В.Скотта. В епоху *романтизму* став одним з найпоширеніших літературних жанрів. Першим українським І. р. стала «Чорна рада» П.Куліша.

Історичні книги Старого Завіту — група книг *Старого Завіту*: Ісуса Навина (Єгошуа), Суддів, Рут, чотири Книги Царств та дві книги Хронік (Параліпоменон), Ездри, Неемії, Естер. У них подається дійсна історія Ізраїлю — від появи ізраїльських племен у Ханаані до завоювання їх римлянами. Частина книг має універсальний характер: викладають історію всього народу, всієї країни (Ісуса Навина (Єгошуа), Суддів, чотири Книги Царств та дві книги Хронік (Параліпоменон), Ездри, Неемії), частина (Рут, Естер) — подають окремі епізоди з історії Ізраїлю.

Історичні пісні — жанр української народної музично-поетичної творчості; епічні й ліро-епічні пісні, у яких відбито картини історичної дійсності, зафіксовані в історичних джерелах, важливі події, діяльність історичних осіб. Найдавніші І. п. належать до XIV-XVI ст. Тематично вони присвячені боротьбі проти турецько-татарської агресії («Пісня про Байду»), драматичній долі козацтва (головні персонажі — Максим Кривоніс, Іван Богун, Іван Сулима та ін.), борцям за народну волю (Максим Залізняк, Іван Гонта, Устим Кармелюк та ін.). Уперше зібрані і видані у XIX ст. М.Максимовичем (Українські народні пісні. — М., 1834).

Історіографія (з гр. — пишу історію) — наука, що вивчає процес нагромадження історичних знань, походження і розвиток історичної науки, розкриває закономірності її розвитку.

Історія літератури — літературознавча дисципліна, яка вивчає історію літературного життя певного народу в хронологічному порядку, враховує вплив обставин суспільного життя на характер художнього відображення дійсності, а також різного роду взаємовпливи. Описує динаміку літературно-мистецького життя, літературних напрямів і течій, виявляє значення творчості письменників, їх окремих творів для читачів епохи, в яку ці твори постали, і для наступних поколінь.

«Історія Русів» - найвизначніша пам'ятка української історико-політичної думки в Україні кінця XVIII – початку XIX ст., своєрідний *трактат* про історичний розвиток України від давнини до другої половини XVIII ст. Вперше «І. Р.» у 1846 р. опублікував у Москві О.Бодянский. Автор «І. Р.» - невідомий, хоча авторство приписувалося багатьом особам (Г.Кониський, Г.Полетика, О.Безбородько, М.Репнін та ін.). Подається картина історичного розвитку України з найдавніших часів до 1769 р., головна увага приділена козацтву, національно-визвольній війні під проводом Б.Хмельницького 1648-1657 рр., Гетьманщині. Основна ідея твору – обстоювання права кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток. Серед важливих ідей твору – думка про те, що національна історія починається з часів Київської Русі, яка, у свою чергу, трактується як державне утворення саме українського народу. «І. Р.» справила значний вплив на формування історіософських поглядів та на творчість Є.Гребінки («Нежинский полковник Золотаренко»), Т.Шевченка («Тарасова ніч», «Іржавець», «Великий льох», «Никита Гайдай», «Близнецы»), П.Куліша («Чорна рада»), М.Костомарова («Переяславська ніч»), Марка Вовчка («Маруся») та інших.

Ісус (від д.-євр. — спаситель) **Христос** (гр., від д.-євр. — месія, помазаник) — у *християнстві* — Боголюдина, Син Божий, Спаситель, який відкрив людям шлях до спасіння, засновник *християнства*; центральна постать *євангелій*. Його історичне існування засвідчене писаннями Його учнів та підтвержене античними письменниками Йосипом Флавієм (бл. 93 р. від Р. Хр.), Плінієм Молодшим (112 р. від Р. Хр.), Тацитом (116 р. від Р. Хр.), Светонієм (120 р. від Р. Хр.).

Народився у Вифлеємі у часи правління Ірода Великого у 4 чи 6 р. до Р. Хр. Син Марії, якого виростив і виховав Йосип з роду Давидового, тесля з Назарету. Упродовж тридцяти років І. жив у невідомості життям дитини, згодом єврейського юнака; вивчав *Святе Письмо*. «Публічне життя» І. розпочинається у віці тридцяти років з хрещення, яке отримав від Іоанна Хрестителя в Йордані. Потім з дванадцятьма обраними супутниками мандрує Палестиною, проповідуючи настання Царства Божого, зцілюючи хворих, звертаючись у формі *притч* до народу. У квітні 30 чи 33 року Його заарештовують єврейські власті, віддають римлянам, судять і виносять вирок: наступного дня Його розіп'яли на хресті й того ж дня поховали. І. воскрес, про що свідчили Його *апостоли*.

Ім'я «Христос» пов'язує І. з усіма Старозавітними пророцтвами про майбутнього *Пророка* (Втор. 18:15-19), Священика (Пс. 109; 4), Царя (II Цар. 7:7-10) і має на увазі царську і священицьку функцію його носія, утверджує Ісуса як священика і Царя, пророкованого *Старим Завітом*. Єдиної точки зору на історичність прототипу І. Х. не існує. Відповідно до християнської традиції, І.Х. є Боголюдиною, що поєднує в собі божественне і людське начала. Друга іпостась Трійці — Бог-Син. Основні відомості про життя І. Х. викладаються у чотирьох *Євангеліях Нового Завіту* — від *Матвія, Марка, Луки* та *Іоанна*. Вони призначені для тих, хто не чув І. Його повчання, в тому вигляді, в якому вони викладені в *Євангеліях*, лягли в основу християнської релігії.

Й

Йова, книга — книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних або сапієнціальних книг*; релігійно-моральна поема, у якій розмірковується про сенс людських страждань. У 42 розділах досліджується питання про те, чому Бог дозволяє, щоб праведник, який свято виконує закон, переживав нещастя і страждання. Порушуються проблема співіснування зла і добра, проблема страждання, яке трактується як засіб здобуття досвіду, як процес самоочищення, що веде людину до гуманності і милосердя. Цікавою є композиція книги: *пролог* і *епілог* написані прозою, а основна частина – віршами. Йов є прообразом страждаючого Ісуса. Він був позбавлений всього, що мав, пройшов крізь страждання і приниження, але прагнув зберегти Віру в Бога і цілісність особистості.

К

Казеннокоштні студенти – частина студентів Київського університету святого Володимира, які додатково навчалися на педагогічному відділенні, що називалося Інститутом казеннокоштних студентів. Ці майбутні вчителі гімназій та училищ перебували на повному казенному забезпеченні і після закінчення університету мали відпрацювати за призначенням мінімум два роки.

Казка — одна з найдавніших і найпоширеніших форм усної народної творчості, фольклорний розповідний твір чарівно-фантастичного, алегоричного чи соціально-побутового змісту із своєрідною традиційною системою художніх засобів, підпорядкованих героїзації позитивних і сатиричному викриттю негативних образів. За змістом розрізняють К. про тварин, чарівні (героїко-фантастичні) та соціально-побутові. Найдавнішими вважаються К. про тварин, головними *персонажами* яких виступають звірі і птахи, що уособлюють певні людські риси. Давніми є також чарівні К., у яких органічно поєднано міфічне, фантастичне і героїчне начала. Їх герої — безстрашні народні богатирі Котигорошко, Кирило Кожум'яка, Вернигора, Вернидуб та інші. Найбільша група — соціально-побутові К. — про Правду і Кривду, про стосунки багатого і бідного братів, про люблячих батьків і невдячних дітей тощо. У них звеличуються гуманність, працьовитість, чесність, розсудливість, а висміюються неробство, скупість, брехливість.

Казковий *сюжет* динамічний, багатоепізодний, тричленної структури (*зачин*, оповідна частина, кінцівка), *персонажі* групуються за *антитетичним* принципом. Перші публікації К. з'явилися у ХІХ ст.: два випуски «Народних південноросійських казок» І.Рудченка (1869, 1870), «Малоруські народні перекази і оповідання» М.Драгоманова (1876) та інші. Серед збирачів і дослідників К. — П.Куліш, П.Чубинський, І.Франко, Б.Грінченко.

Календарно-обрядова поезія — найдавніший вид усної народної поетичної творчості, нерозривно пов'язаний з певною порою року, відповідними звичаями і сільськогосподарськими роботами. Різноманітна за змістом і формою. Виникла у дохристиянську добу, розвиваючись у тісному зв'язку з працею і побутом людей, супроводжуючи їхні свята. На першому етапі формування святковим обрядам і пісням приписувалася магічна дія, вони мали впливати на сувору природу, приносити людям здоров'я, добробут, щастя. Відповідно до пір року і подій сільськогосподарського календаря К.-о. п. поділялася на цикли: весняний (*веснянки*, гаївки (гагілки)), літній (русальні, петрівчанські, купальські пісні), осінній (зажинкові, жнивні, обжинкові) та зимовий (*колядки*, *щедрівки*).

К.-о. п. збирали та використовували у своїй творчості Ю.Федькович, Марко Вовчок, Б.Грінченко, М.Старицький, І.Франко, П.Грабовський та інші.

Карикатура (з італ. – *перевантажувати, перебільшувати*) – показ якоїсь людини чи суспільного явища у спотвореному вигляді, свідоме порушення звичних співвідношень у зображуваному, перебільшення чи применшення певних рис для їх осміяння.

Каталектика (від гр. — *припиняю, завершую*) — 1) розділ метрики, який вивчає ритмічні завершення вірша — *клаузули*, тобто останній наголошений склад і ненаголошені склади, які йдуть за ним. Кількість ненаголошених складів в українському вірші може варіюватися зазвичай від нуля до двох, рідше — три і більше. Розглядають вірші акаталектичні, або повні, каталектичні, або усічені, і гіперкаталектичні, або нарощені.

Катастрофа (від гр. — поворот, переворот) — період в житті героїв трагедії чи драми з характерним кризовим станом дії. У п'єсах з динамічною зовнішньою дією К. є різновидом перипетії і співпадає з розв'язкою.

Католицизм (від гр. — загальний, вселенський) — один з основних (поряд з православ'ям та протестантизмом) напрямів у християнстві, що виник у IV ст. й оформився внаслідок розколу християнської церкви у 1054 р., процес формування тривав до 1204 р. Чисельність прихильників перевищує один мільйон осіб. Його сповідує більшість населення Іспанії, Італії, Португалії, Франції, Бельгії, Австрії, Польщі, країн Латинської Америки, частина населення Німеччини, Нідерландів, Угорщини, Чехії, Словаччини, США та ін. країн. В Україні зареєстровано близько 700 громад. Характерними особливостями католицької церкви є: високий рівень централізації управління й організації духовного життя, що убезпечує її від сепаратизму; концентрація вищої церковної влади у руках Римського Папи; зверхність його влади над державною владою; право Папи доповнювати основи християнського віровчення новими догматами, обрядами та іншими культовими елементами, що зумовлює динамічність релігійного життя католицької церкви, дає можливість пристосовувати її віровчення до конкретних історичних умов. Основні риси К., відмінні від православ'я: віра у сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (філіюкве); культ *Богоматері*, визнання непорочного зачаття Діви Марії та її тілесного вознесення; догмат про чистилище; різке розмежування між кліром і мирянами; обов'язкова безшлюбність духовенства (целібат). У К. є свята, яких не знає православ'я, — свято Серця Ісуса, свято Серця Діви Марії. Головне богослужіння — меса (літургія), яка донедавна відправлялася латиною. Тепер дозволена відправа й національними мовами.

Катрен (від фр. — чотири), **чотиривірш** — строфа з чотирьох рядків. Найпоширеніша строфа у більшості розвинених поезій світу, бо кількість рядків є універсальною для висловлення думки, а різноманіття способів римування створює необмежені можливості для вияву поетичної майстерності. Система римування у К.: **abab** (перехресне римування):

*Разом, разом, хто сил має,
Гонить з Русі мраки тьмаві;
Зависть най вас не спиняє, -
Разом к світлу, други жвав! (М.Шашкевич),*

aabb (парне римування):

*Дівчино-душко! — Серденько не знає,
Де козакова доленька гуляє;
Кінь вороненький того зажурився,
Що ще сьогодні води не напився... (Л.Боровиковський),*

abba (оповите, або кільцеве римування):

*Моя Україно! Як я тебе любив!
Твої луги, твої степи розлогі,
Дніпра ревучого славетнії пороги
І хвили золоті твоїх шовкових нив! (М.Старицький).*

К. може входити до складу більших *строф*. Є універсальною для виразу будь-яких думок і почуттів, для зображення будь-якого предмета чи дії.

«Киевлянин» — літературно-науковий альманах, виходив у Києві (кн. 1-2, 1840-1841 рр.) та Москві (кн. 3, 1850 р.), редактор-видавець М.Максимович. Мета і характер видання визначалися епіграфом «Да ведают потомки православных земли родной

минувшю судьбу» (О.Пушкін). Публікувалися матеріали з історії Києва, ряду давніх міст. Вміщено художні твори Г.Квітки-Основ'яненка («Добрий пан»), П.Куліша («Огненний змій»).

«Киевская старина» — перший в Україні щомісячний науково-історичний і белетристичний журнал (1882-1906 рр.), виходив російською мовою у Києві на кошти членів *київської Громади*. В журналі публікувалися твори художньої літератури, фольклорні матеріали, праці з історії, археології та літературно-критичні статті. Систематично друкувалися твори Т.Шевченка, документи, листи, спогади й критико-бібліографічні статті про поета, повідомлення про вшанування його пам'яті. Журнал відіграв велику роль у формуванні української культури другої половини ХІХ ст. Першим його редактором був Ф.Лебединцев, а останнім — В.Науменко, за якого журнал став україномовним і отримав нову назву «Україна» (1907).

Києво-Могилянська академія — один з перших вищих навчальних закладів у Східній Європі, перша вища школа та визначний освітній і культурний центр в Україні, заснований у 1632 р. на базі Київської братської школи і школи при *Києво-Печерській Лаврі*. Об'єднаний навчальний заклад отримав назву Києво-Могилянської колегії на честь її покровителя Петра Могили. Царськими указами 1694 і 1701 рр. за гетьманування І.Мазепи визнано її статус як академії. В ній навчалися діти козацької старшини, шляхти, духовенства, міщан. Частина з них отримувала світську освіту. В К.-М. а. викладалися три стародавні мови: давньогрецька, латина і старосврейська, а також тодішня літературна українська мова, церковнослов'янська, польська, німецька та французька мови, історія, географія, математика, астрономія, катехізис, піїтика, риторика і діалектика, філософія і богослов'я. Тривалий час була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх станів населення України. Навчалися такі видатні діячі української культури, як Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович, Димитрій Ростовський (Туптало), Григорій Сковорода та ін. У 1817 р. була закрита внаслідок утисків національної культури в Україні з боку Росії. Пізніше на її базі була створена Київська духовна академія.

Києво-Печерська лавра – один з найдавніших православних чоловічих *монастирів* в Україні, що одержав назву «Печерський» через розташування у печерах. Заснований під час правління Ярослава Мудрого (бл. 1051) ченцем Антонієм Печерським, який повернувся з *Афону*, на місці «печерки» митрополита Іларіона біля літньої резиденції князя в с. Берестові. *Монастир* з перших років свого існування став осередком вітчизняного *чернецтва*. Особливу роль у його розбудові відіграв Феодосій Печерський, який увів Студитський статут, за яким кожна чернеча община мала загальне майно і однаковий для усіх харч та одяг.

Складається з Верхньої лаври, Ближніх і Дальніх печер.

К.-П. л. – активний поширювач *християнства* на Русі, важливий осередок просвітництва, культурний центр. У К.-П. л. була створена *Лаврська друкарня*, діяльність якої відіграла велику роль у розвитку національної культури. З 1631 р. при К.-П. л. була відкрита школа, що отримала назву «Лаврська». З *монастирем* пов'язана діяльність відомих письменників (митрополит Іларіон, Нестор, Сильвестр, Петро Могила, Лазар Баранович, Димитрій Ростовський (Туптало)), вчених (Памво Беринда), художників (Алімпій), політичних та релігійних діячів.

Кирило-Мефодіївське братство (товариство) – таємна політична антицарська організація, виникла у Києві у середовищі національно свідомої української інтелігенції у грудні 1845 – січні 1846 рр., проіснувала до березня 1847 р. Засновниками стали М.Гулак, М.Костомаров, В.Білозерський. До товариства входили О.Маркович, О.Навроцький, І.Посяда, П.Куліш, Д.Пильчиков, О.Тулуб, Г.Андрузький та М.Савич. 3 квітня 1846 р. — Т.Шевченко. Освіченість і християнська мораль — основа уявлень К.-М. б. про засади майбутнього ладу. Братчиків об'єднувала любов до України та її історії, мрії про самостійне існування кожного слов'янського народу на засадах парламентаризму, про слов'янську федерацію як рівноправне об'єднання незалежних держав, про загальне знищення кріпосництва. Програмним документом стала «*Книга буття українського народу*» («*Закон Божий*»), автором якої був М.Костомаров. Програмні положення товариства також викладені у «Статуті Слов'янського брата св. Кирила і Мефодія», у відозвах «До братів-українців», «До братів-поляків» та у літературних творах Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова.

Братчики проводили пропагандистську діяльність (писали прокламації, звернення до народу, пропагували свої ідеї у Київському університеті), створювали в селах школи для народу, розробляли проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, видавали книги, збирали кошти на культурні потреби.

Товариство проіснувало 14 місяців. За доносом провокатора студента Петрова було викрите і розгромлене жандармами. Членів товариства засудили до різних строків заслання: М.Гулака було ув'язнено у Шліссельбурзькій в'язниці на 3 роки, а потім вислано в Перм; Т.Шевченка було віддано у солдати із заборобою писати й малювати; М.Костомарова вислано до Саратова; І.Посяду та Г.Андрузького – до Казані; М.Савича – у Полтавську губернію; О.Марковича – в Орловську губернію; В.Білозерського – в Олонець.

Значення К.-М. т. полягало у тому, що це була перша політична організація української інтелігенції, яка мала свою програму національного відродження з визначеними формами й методами досягнення поставленої мети. Поява та діяльність такого товариства стала початком переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України.

Класицизм (з лат. — *взірцевий*) – художній стиль і естетичний напрям у європейській літературі та мистецтві, який уперше з'явився в італійській культурі XVI ст. і розвивався протягом XVII - XVIII ст. у Франції, Росії та інших країнах з абсолютистськими монархіями. Найбільшого розвитку досягає у Франції (XVII ст.). Зберігав свої позиції аж до першої чверті XIX ст. Пов'язаний з *Просвітництвом* та його ідеями *раціоналізму*, гармонії, порядку, розумної закономірності. Найяскравіше виявив себе у драматургії і театрі.

Першою спробою формування принципів К. була «Поетика» Ж.Шаплена (1638), а найґрунтовнішим став теоретичний трактат Н.Буало «Мистецтво поетичне» (1674). К. був орієнтований на зразки *античності*, яка проголошувалась ідеальною, класичною (зразковою), гідною наслідування. Естетичним підґрунтям стала антична теорія поетики, зокрема «Поетика» Аристотеля. К. притаманні суворі стилістичні нормативи, ієрархія жанрів за античними зразками – «високі» (*трагедія, епопея, ода* тощо) і «низькі» (*комедія, сатира, байка* тощо).

Для творів К. властивий образ героя-громадянина, який почуття підпорядковує розумові, а дії – суспільно корисним цілям. Це зумовило перевагу у К. громадянських, патріотичних мотивів. Для К. властивий аристократизм, орієнтування на вимоги, смаки вищої суспільної верстви. У сфері мови К. ставив

вимоги зрозумілості і чистоти, ідеалом була мова афористична, понятійна, яка б відповідала засадам теорії трьох стилів.

В Україні К. не мав історико-мистецьких підстав для розвитку як цілісна структурна система. Окремі його тенденції знайшли свій вияв у трагедокомедії Ф.Прокоповича «Владимир» (1722), поемі І.Котляревського «Енеїда» (1798), травестійних одах П. Гулака-Артемовського.

Клаузула (від лат. — *завершення*) — завершення віршового рядка, починаючи з останнього наголошеного складу. Розрізняють К. чоловічу, якщо наголос падає на кінцевий склад рядка; жіночу, якщо наголошений передостанній склад; дактилічну — з наголосом на третьому від кінця складі; гіпердактилічну — коли наголос на четвертому і далі від кінця складі. К. є одним з елементів віршового ряду, який визначає особливості звучання окремого рядка. За умови повторення співзвучних К. двох і більше рядків виникає *рима*.

Клерикалізм (лат. — *церковний*) — суспільно-політична течія, що домагається посилення ролі церкви і духовенства в усіх сферах суспільного життя.

«Книга буття українського народу» («Закон Божий») - твір М.Костомарова, який став програмою *Кирило-Мефодіївського товариства* (1846-1847). У ньому викладено 109 положень релігійно-повчального та історико-публіцистичного характеру. Показано основні події світової історії від давніх часів до середини XIX ст. (про визвольну боротьбу українського козацтва і розвиток деспотичного самодержавства в Росії, французьку революцію кінця XVIII ст. і подвиг декабристів, поділи Польщі сусідніми державами та ін.). Підкреслювалося, що історичне покликання України полягає в тому, щоб підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя. Містилася вимога скасувати кріпацтво, стани, повалити царське самодержавство. Братство вважало своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнства, поступове поширення створеного християнського ладу на весь світ. У «З. Б.» висловлене прагнення до відновлення української держави як «неподлеглої» в союзі слов'янським.

Кобзар, бандурист — український мандрівний народний співак і музикант, який виконує *думи* та пісні під акомпанемент кобзи або бандури. К. супроводжували у походах козаків, беручи активну участь у суспільному житті. Об'єднувалися у товариства за принципом середньовічних цехів. Особливого розквіту кобзарство набуло у XVII-XVIII ст. Образ мандрівного співця-К. широко використовувався поетами-романтиками (А.Метлинський «Смерть бандуриста» «Бандура», Л.Боровиковський «Бандурист» та інші). У творах Т.Шевченка народний співець виступає як поет-філософ, людина, наділена знанням істини, сенсу буття, як своєрідне мірило людської гідності («Перебендя», «Гайдамаки», «Катерина», «Мар'яна-черниця» та ін.).

«Кобзар» — назва першої *збірки* і загальна назва видань поетичної творчості Т. Шевченка. Вперше надрукований у Петербурзі у 1840 р. у друкарні Є.Фішера. Назва — «К.» — декларувала поета як народного співця, кровно зв'язаного зі своїм народом. Центральним мотивом *збірки* став мотив трагічної долі людини у суспільстві байдужості, жорстокості і безпам'ятства. Ця тема, поглиблюючись, буде центральною у подальшій творчості поета. Збірка складалася з 8-ми творів: «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Гополя», «Думка» («Нащо мені чорні

брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». За життя Т.Шевченка його твори під назвою «К.» виходили ще в 1844 та 1860 рр.

Козацькі літописи – історіографічні композиції, складені з характеристик видатних діячів, описів важливих подій та епізодів, тлумачень певних періодів політичного життя (В.Крекотень), історико-літературні твори, у яких висвітлюється історія України XVI–XVIII ст., зокрема історія козацтва та його боротьби з турецько-татарською та польською агресією. Основні причини постання та популярності: зростання національної свідомості та денаціоналізаційний і політичний тиск з боку Росії. Жанрові різновиди: хроніки, хронічки, реєстри, діаріуші, родинні літописи, журнали, записники, синопсиси, звістки літописні. Найвідоміші з К. л.: Літопис Самовидця, літописи Григорія Граб'янки і Самійла Величка. Представники козацької старшини склали Короткий опис Малоросії, «Короткий опис Малої Русі – 1506 по 1770 рік», «Лизогубівський літопис» та ін. К. л. містять різноманітний літературно-фольклорний матеріал – народні оповідання, перекази, легенди, прислів'я, приказки й вірші тощо. Автори К. л. давали подіям особистісне тлумачення, намагалися створити цілісну модель української історії, виділити її головні епізоди, проаналізувати та встановити причинно-наслідкові зв'язки. Таким чином опис історії переростав у її художнє осмислення. Матеріали К. л. стали джерелом творчості для Т.Шевченка, П.Куліша, М. Старицького та ін.

Колискові пісні — народні пісні, які співають матері й бабусі над колискою немовляти. Традиційними мотивами є побажання дитині доброго зростання, краси, розуму, щастя. Найпопулярніші персонажі — сон, дрімота, кіт, голуб тощо, які піклуються про дитину. У літературній практиці до цього жанру зверталися Т.Шевченко («Ой, люлі, люлі, моя дитино...»), С.Руданський («Над колискою»), Я.Щоголів («Баю, баю») та інші.

Колізія (від лат. — зіткнення) – сутичка персонажів, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, форма реалізації конфлікту у творі.

Коліївщина — велике національно-визвольне, антифеодальне повстання проти польського гніту, найвищий етап *гайдамацького руху* в 1768-1769 рр. на Правобережній Україні, яке очолили Максим Залізняк, Іван Гонта, Степан Неживий та ін. Основними причинами К. були: посилення соціально-економічного гноблення, релігійні і національні утиски та колонізаторська політика *Речі Посполитої*. Керівники повстання у своїх універсалах закликали «бити панів і очищати землю від них», «щоб жито і всілякий хліб збирати на свою користь». Основною силою К. стало селянство. Влітку 1769 р. об'єднаними силами польської шляхти і російських військ під командуванням М.Кречетникова К. було розгромлено, а з учасниками повстання жорстоко розправились. Причин поразки декілька: повстанці не мали чіткої програми дій та належної організації; їхні дії були стихійними і розрізненими; саме повстання мало локальний характер; віра селян у «доброго царя», який допоможе їм звільнитися з-під влади поляків. Однак К. відіграла важливу роль в утвердженні волелюбних традицій українського народу, його прагнення до свободи. Тему К. вперше в українській літературі опрацьовує Т.Шевченко («Гайдамаки», «Холодний Яр», «Швачка»).

Коломийковий вірш (розмір), чотирнадцятискладовий вірш – віршовий розмір, що використовується у піснях коломийках, виконуваних за усталеною мелодією, нерідко – як жартівливі приспівки до танцю. *Строфа* К. в. – дворядкова з жіночими римами. Рядок має 14 складів з постійною *цезурою* після восьмого

складу; 8-складова група поділяється на два коліна; силабічна схема рядка: 4+4+6. Напр.,

*Єсть у мене / топір, топір // ще й кована бляшка,
Не боюсь я / того німця // та ні того ляшка. (Н/тв)*

Найпоширеніший у творчості Т.Шевченка («Не женися на багатій...», «Тече вода в синє море», «Думка» («Нащо мені чорні брови») та інші). У нього 14-складовий вірш поділяється на два рядки, при цьому традиційно витримана дворядкова *строфа* набуває вигляду *катрену*: 8 + 6 + 8 + 6.:

*Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.*

Колорит (італ. — *колір*) – сукупність особливостей, характерна своєрідність чогось, наприклад, епохи, літературного твору тощо.

Колядки — старовинні народні величальні *календарно-обрядові пісні*, у яких звучать побажання хорошого врожаю, усіяких гараздів, а також прославляються розум, хоробрість, краса тих, до кого звертаються колядники. Назва походить від імені давньоукраїнської богині неба, матері Сонця, дружини Дажбога Коляди. У дохристиянську добу були приурочені до початку нового господарського року, а з утвердженням християнства — Різду Христовому. Найбільш властивий для К. розмір — десятискладник, що складається з двох ритмічних груп (п'ять і п'ять) і римується попарно або не римується.

Комедія (від гр. — *весела процесія з музиками, танцями й співами; пісня*) — драматичний твір, у якому засобами *гумору* та *сатири* викриваються негативні суспільні та побутові явища, відображається смішне у навколишній дійсності чи людині. Розрізняють *К. ситуацій* (інтермедії XVII-XVIII ст.) та *К. характерів* (І.Карпенко-Карий «Сто тисяч», «Хазяїн»). У першій перевага надається подіям, хитрій *інтризі*. У другій джерелом смішного є характери у їхній внутрішній суті, їх односторонність, гіпертрофія однієї якості.

Комедія масок, арлекінада або **Комедія дель арте** (італ. – *професійна комедія*) – різновид італійського імпровізаційного народного театру доби *Відродження*, що успадкував традиції римської доби. Поклала початок європейського професійного театру. Мала яскраве реалістичне забарвлення, гралася у швидкому темпі, включала танці, пісні, акробатичні номери. Зовнішнє оформлення спектаклів було незмінним: сцена зображала міську вулицю, додатковим місцем дії були вікна і балкони. Персонажі — «слуги»-маски: Бригелла, Арлекін, Серветта, Пульчинелла; сатиричні маски: купець Панталоне, а також ліричні герої без масок — втілювали *гротеск*, буфонаду, яскраве видовище карнавального типу. Особливістю К. м. була їх багатомовність: кожен із персонажів говорив на особливому діалекті: Панталоне на венеціанському, Капітан використовував іспанізм, Арлекін наслідував мову селянина з Бергамо тощо.

Комедія ситуацій – жанровий різновид *комедії*, побудований на несподіваному повороті сюжетної лінії, *інтризі* чи «непередбачуваному» збігові обставин. Рушійною силою *сюжету* є випадок, *персонажі*, як правило, позбавлені індивідуальних рис характеру

Комедія характерів – жанровий різновид *комедії*, головною ознакою якого є гіперболізація окремих рис *персонажа*, розкриття психології характеру у процесі драматичної дії. Комізм тут не зовнішній (як у *комедії ситуацій*), а внутрішній, хоча нерідко виявляється через зовнішнє.

Коментар (від лат. — *помітки, пояснення*) — пояснення до художнього тексту, частина науково-довідкового апарату книги. Як правило, пояснення даються видавцем і включають: відомості про походження та історію тексту; про місце твору в історії літератури; відомості про згадані у тексті події, факти та осіб; тлумачення авторських натяків і підтексту; лінгвістичні та інші пояснення, необхідні для кращого розуміння тексту читачем.

В окремих випадках автором коментарів є автор самого художнього тексту.

Комічна опера – драматичний твір на побутову чи етнографічно-побутову тему з демократичними типажам та любовним *сюжетом*, у якому драматичні та комедійні сцени чергуються з вокальними.

Комічне (від гр. – *веселий, смішний*) – естетична категорія. К. називають ті явища суспільного життя та образи мистецтва, які викликають сміх.

Компіляція (лат. – *пограбування*) – твір, що складається повністю чи переважно з переказування чужих думок і відомостей, запозичених з інших праць, який не вміщує самостійних думок автора.

Композиційна схема (трафарет, кліше) – стала (постійна) структура літературного твору, яка передбачала кількість частин твору, розташування епізодів та сцен. Як правило, була однією з ознак визначення жанру, як, наприклад, у агіографічній літературі.

Композиція (з лат. – *складання, поєднання, розміщення*) **літературного твору** – побудова літературного твору, зумовлена його змістом і жанром, розміщення і співвідношення частин. Складовою частиною К. є *сюжет* і *позасюжетні елементи*.

К. як змістова форма обумовлюється як закономірностями зображуваної дійсності, так і світоглядом, художнім методом і конкретними ідейно-художніми завданнями, які ставить перед собою автор у творі.

Кожному літературному напряму, течії притаманні властиві тільки йому принципи К. Так, *Класицизм* цікавився людиною взагалі, з її позитивними чи негативними властивостями, що визначало статичність, однолінійність художнього втілення. Реалісти вивчають і відтворюють конкретно-історичну людину, що обумовлює її зображення у розвитку, з притаманними їй суперечностями.

Консерватизм (лат. — *зберігати*) — прихильність до всього узвичаєного, традиційного, несприйняття нового у суспільстві, науці, мистецтві.

Контраст (фр.) – підкреслена протилежність у рисах характеру людей, властивостях предметів чи явищ, яка часто використовується у літературі для увиразнення зображуваного.

Конфесія (від лат. – *визнання, сповідання*) – певна церква, релігійна організація, що має своє віровчення, культ і організаційну структуру, що відрізняє її від інших

релігійних церков і організацій. Так, у межах християнства розрізняють *православ'я*, *католицизм*, протестантські К.

Конфлікт (від лат. — зіткнення) — суперечність, зіткнення, що лежить в основі боротьби між персонажами і зумовлює розвиток подій у художньому творі. Організовує художній твір на всіх рівнях, надаючи кожному образу його якісної означеності на противагу усім іншим. Залежно від сфери життєдіяльності персонажів твору К. поділяють на виробничі, громадські, політичні, побутові, соціальні, психологічні, морально-етичні тощо. Особливе значення К. має у драматургії, де він є головною силою, що рухає розвиток драматургічної дії, і основним засобом розкриття характерів.

Космогонічні міфи — *міфи*, що розповідають про виникнення всесвіту, про початкові етапи існування Землі та формування її ландшафтів, про походження людини та формування соціальної структури, про виникнення ремесел та знарядь праці.

Космополітизм (від гр. — громадянин світу) — ідеологія т. зв. світового громадянства, яка надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне — національним проблемам.

Краса — естетична категорія; сукупність якостей, які дають насолоду органам зору й слуху.

Криптонім (від гр. — приховане, секретне ім'я) — вид псевдоніма — заміна імені і прізвища ініціалами, скороченим прізвищем або якимось знаком. Напр., П. А. Г. — П.П.Гулак-Артемівський, Н. М. — П.Куліш, П. М., П. Я. — Панас Мирний та ін.

Кулішівка — український фонетичний правопис, запроваджений П.Кулішем у «Записках о Южной Руси» (Т.І, 1856) та в «Грамматці» (1857), а потім у журналі «Основа» (1861-1862). Використовувалася до заборони українського друку *Емським указом 1876 р.*

Кульмінація (від лат. — вершина) — елемент *сюжету*: момент найвищого напруження у розвитку дії художнього твору, коли особливо яскраво виявляється сюжетний *конфлікт*, цілі героїв і їх внутрішні якості. Весь розвиток *конфлікту* рухається до К., після якої дія веде до *розв'язки*.

Культура (лат. — догляд, освіта, розвиток) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.

Культурно-освітній рух, культурництво — український національний рух ХІХ - початку ХХ ст., для діячів якого характерні інтерес до вітчизняної історії, посилення уваги до життя народу, його мови й усної творчості. Вважали просвітницьку роботу найдієвішим засобом піднесення освітнього рівня населення, формування і зміцнення національної самосвідомості й консолідації нації

Куплет (від фр. — набір) — чотирирядкова *строфа* у пісні, римування допускається парне (**aabb**), перехресне (**abab**), оповите (**abba**).

Купюра (фр. — різати) — скорочення, пропуск у якомусь тексті. Розрізняють К. авторські, редакційні, цензурні.

Л

Лаконізм (від гр. — короткість) – виключна короткість і чіткість при висловленні думок; економність у використанні художніх засобів.

Лапідарність, лапідарний стиль (від лат. — той, що відносить до каменя)— стислість, короткість мовлення.

«Ластівка» – перший спеціалізований на представленні художньої літератури український альманах, що його підготував протягом 1838-1839 рр. Є.Гребінка і видав у 1841 р. у Петербурзі В.Поляков. Ідея створення альманаху належала Г.Квітці-Основ'яненку. У редактуванні видання брав участь Т.Шевченко. У «Л.» надруковано уривки з п'єси І.Котляревського «Москаль-чарівник», твори Г.Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», «Пархімове снідання», «На пушання як зав'язано», поезії Л.Боровиковського «Чорноморець», «Вивідка», «Палій», «Волох» та інші, ліричні вірші В.Забіли («Пісня», «Повіяли вітри буйні» та ін.), Є.Гребінки («Українська мелодія»), О.Афанасьєва-Чужбинського («Скажи мені правду, мій добрий козаче», «Прощання»), поетичні обробки народних загадок, добірка народних пісень і приказок. У «Л.» вперше побачили світ п'ять творів Т.Шевченка – «Причинна», «На вічну пам'ять І.Котляревському», «Тече вода в синє море», «Вітре буйний, вітре буйний!» і розділ з «Гайдамаків», що увійшов до остаточного тексту поеми під заголовком «Галайда». З цензурного рукопису «Л.» відомо, що Т.Шевченко подавав до альманаху і уривок з поеми «Тарасова ніч».

Легенда (лат. – належне для прочитання) – народний переказ про якусь значну подію у житті суспільства чи про визначний вчинок окремої людини («Про Михайлика і Золоті ворота»).

На відміну від міфу, у якому відображено події, що мали місце у доісторичному (міфічному) часі, реальному для учасників цих подій, Л. звернена до історичного минулого народу або до передісторичного, біблійного часу. Легендарний час не обов'язково пов'язаний із минулим, події, про які йдеться у Л., можуть відбуватися у теперішню епоху або в далекому майбутньому.

Лейтмотив (від нім. – головний мотив) — провідна тема, ідея, деталь, образ або інший об'єднуючий елемент, що обумовлює значеннєве наповнення художнього твору.

Лівобережжя (Лівобережна Україна) — історико-географічна назва частини українських земель, що обіймали територію сучасних Полтавської, Чернігівської, Черкаської, східної частини Київської (з м. Києвом) і західних районів Сумської області, які за Андрусівським перемир'ям (1667 р.), а згодом — «Вічним миром» (1686 р.) між Польщею та Москвою перейшли у залежність до Росії. У XVII-XVIII ст. ст. ще називали Гетьманщиною та Малоросією.

Лібрето (італ. — книжечка) – словесний текст опери чи оперети, що становить їх ідейно-образну основу, а також літературний сценарій балету.

Ліризм – загальна якість художнього мислення, що може бути властива творчості певного письменника і виявлятися у різних родах і жанрах. Це відкритість суб'єкта твору читачеві у викладі переживань, почуттів, відображенні подій, ситуацій, орієнтована на емоційну співучасть читача.

Лірика (від гр. — *твір, що виконується під супровід ліри*)— один з літературних родів (поряд з *епосом* і *драмою*), в якому у формі естетичних переживань осмислюється сутність людського буття. Основні особливості: визначальна роль належить образу-переживанню (на відміну від об'єктивованих образів *епосу* й *драми*); велике значення емоційного і суб'єктивного начала, в якому, проте, знаходять вираз типові, соціально значимі риси людського характеру та суспільно-історичних обставин; концентрованість і згущеність художнього вислову.

Форми Л. не мають чіткого розмежування, як в *епосі*. Її види встановлюються найчастіше залежно від конкретного змісту, висловленого у них душевного руху (*політична, пейзажна, філософська, любовна Л.* тощо).

Види Л.: вірш, *ода, думка, послання, дифіраμβ, елегія, ідилія, гімн, пастораль, пісня, романс, панегірик, епіграма* тощо. Всі вони беруть початок з античної поезії.

Ліричний адресат – людина або група людей, яким адресується поетичний твір.

Ліричний відступ – форма авторського мовлення; прийом у *ліро-епічному творі*, висловлення автором своїх почуттів і думок у зв'язку із зображенням у творі.

Ліричний герой (ліричний суб'єкт) – персонаж у *ліриці*, переживання, думки і почуття якого відображено. Образ Л. г. не тотожний образу автора, хоча і охоплює весь комплекс ліричних творів, створених автором; на основі образу Л. г. створюється уявлення про творчість поета шляхом відбору й узагальнення життєвого матеріалу, *типизації* й художнього вимислу. Внутрішній світ Л. г. розкривається не через вчинки і події, а через конкретний душевний стан, переживання певної життєвої ситуації в той чи інший момент.

Ліро-епічний твір – поетичний твір, у якому поєднані ознаки *епосу* (розповідається про вчинки *персонажів* (наявний *сюжет*)) та *лірики* (у прямій формі виявляється ставлення автора до цих вчинків, до героїв твору (*ліричні відступи*)). Таким чином, в одному творі поєднуються епічні сюжетно-розповідні елементи і властива *ліриці* емоційність, віршова форма і *ліризм*. Основні жанри: *поема* (Т.Шевченко «Катерина», «Наймичка», «Варнак» та ін.), *байка* (Л.Глібов «Вовк і Кіт», «Коник-стрибунець», «Вовк та Ягня» та ін.), *балада* (Л.Боровиковський «Ледащо», А.Метлинський «Покотополе», М.Костомаров «Пан Шульпіка»), *співомовка* (С.Руданський).

Особливого розквіту набув у добу *романтизму*, коли ліричне начало проникає у більшість жанрів.

Літературна казка, авторська казка — жанр, що спирається на основні закони фольклорної *казки*; художній твір, у якому використано народний казковий *сюжет*, образи, органічно поєднано елементи дійсності та художньої вигадки; *казка*, створена письменником-професіоналом. Напр., збірка І.Франка «Коли ще звірі говорили», казки «Лис Микита», «Абу-Касимові капці» та ін.

Літературна критика (гр. — *здатність розрізняти, судження*) – вид літературної творчості на межі мистецтва і науки про літературу (літературознавство). Займається інтерпретацією і оцінкою художніх творів з точки зору інтересів сучасного суспільного життя і тим самим активно впливає на літературний процес. Л. к. має прикладне значення (дає загальну оцінку твору і рекомендації читачам), публіцистичний характер. Переважає оцінний (значною мірою суб'єктивний) момент. Призначена як для письменника, так і для читача.

Літопис Григорія Граб'янки — найпопулярніший серед *козацьких літописів* протягом усього XVIII ст. (понад 50 списків). Показана історія козацтва від найдавніших часів до 1709 р. (обрання гетьманом І.Скоропадського). Автором є Григорій Іванович Граб'янка, випускник Києво-Могилянської академії, вільно володів польською, латинською, німецькою мовами. З 1717 р. — гадяцький полковий суддя, у 1723 р. брав участь у депутації Полуботка до Петра І, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці і звільнений у 1725 р. після смерті Петра І. У літописі подає не документальні факти, а літературно опрацьовану гіпергероїзовану історію, яку вважає одним із чинників розвитку національної історії, хоче зробити її доступною для широкого загалу. Виразник інтересів козацької старшини, що обстоює автономію України у спілці з Москвою. Доводить лояльність козацької старшини до царського уряду, підкреслює заслуги козацтва у спільних з російським військом походах. Це спроба нагадати про особливі права козацтва. Широка джерельна база, на яку вказує вам автор, — Літопис Самовидця, «Синопис» (1674), «Війна домова» С.Твардовський, латиномовні «Польські аннали» В. Кохановського — дозволяють говорити про компілятивний характер літопису.

Літопис Самійла Величка — один із *козацьких літописів*. Літописом умовно названий першими видавцями (О.Бодяньський та М.Максимович, 1848-1864 рр. у 4-х томах). Охоплює події від 1648 до 1700 рр., однак у тексті наявні натяки автора на те, що він описував і події до часів Хмельницького. Текст дає підстави стверджувати, що оповідь не була закінчена 1700 роком, а продовжена далі: чимало згадок про події 1700-1725 рр., у II томі — реєстр подій до 1723 року. Ці частини, можливо, були втрачені у рукописі. Реконструкція біографії автора належить В.Шевчуку: Самійло Величко був військовим канцеляристом, закінчив *Києво-Могилянську академію*, знав польську, німецьку та латинську мови.

Л. є своєрідною збіркою літературних творів різних авторів, включаючи *легенди*, вірші, *оповідання*, переробку IV-ї частини поеми Т.Тассо «Звільнений Єрусалим», запис дискусії І.Галятовського з єзуїтом Пекарським та *антологію* віршів І.Величківського. Мета такого компілювання, як зазначає автор, «для забави охочому читачеві», «для читацького задоволення». Використано величезну кількість документального матеріалу: десятки урядових, офіційних і приватних листів, акти, універсали, грамоти, дипломатичні документи, топографічні описи, реєстри. Значна їх частина — авторський домисел, до якого той вдається з метою надання творові вірогіднішого вигляду. Подає правдиві картини великих спустошень, яких зазнала Україна у козацьких війнах. Активно висловлює своє ставлення до людей та подій. Засуджує дії гетьманів, які дбали лише про власні інтереси, віддаючи Україну на пограбування шляхті і татарам. Стає на захист інтересів усього козацтва, яке захищає демократичні вольності і права. Ідеальною суспільністю для автора є Запорозька Січ — вільна республіка, а виразник авторських поглядів — Іван Сірко. Засуджує міжусобні війни. На відміну від своїх попередників — Самовидця та Григорія Граб'янки — говорить про важливу роль народу у історичному процесі. Вільно оперує образами античної *міфології*, знає закони риторики і версифікації.

Літопис Самовидця (назва дана П.Кулішем) — один із найвідоміших *козацьких літописів*, має світський, загальноукраїнський характер, охоплює події 1648-1702 рр. Винятковий серед козацького літописання щодо самотності й оригінальності: містить повідомлення про події й явища, що не збереглися в інших документах або ж передані тенденційно, з фактичними помилками. До середини XIX ст. — зберігався у списках без назви та імені автора. Популярність обмежується І

половиною XVIII ст. (кілька списків), з II половини XVIII ст. витісняється *Літописом Г.Габ'янки*. У 1840 р. один із списків знайдений П.Кулішем, який надалі займається розшуком нових списків, популяризацією тексту серед наукової громадськості. У 1846 р. заходами П.Куліша опублікований О.Бодянським, який додає до публікації примітки, зауваження, доповнення, пояснення незрозумілих слів, іменний і географічний покажчик. У 1878 р. О.Левицький у Київській археографічній комісії готує нове видання, робить спробу виявити справжній текст літопису, очистивши списки від пізніших доповнень і нашарувань.

Писемних джерел Л. С. не виявлено, написаний на основі авторських спостережень, свідчень учасників подій, усних переказів. Починається роздумами про тогочасне життя і причини, що спонукали український народ виступити на збройну боротьбу. Подає картину життя українського народу напередодні національно-визвольної війни, вказуючи на основні причини наростання народного невдоволення. На першому місці – релігійна і національна причини. Симпатії літописця мають козако-старшинський характер: зверхньо ставиться до посполитих; висловлює незадоволення вчинками низового козацтва; не підтримує селян, ремісників і міщан, які під час війни взялися за зброю. Вся заслуга у перемозі над поляками належить козацтву. Найбільш відомий уривок Л. С., який став основою першого українського історичного роману — «Чорна рада» П.Куліша — це Оповідання про *Чорну раду 1663 року*.

Літописання – найраніший і основний вид оригінальної української літератури XI - початку XVIII ст., джерело для вивчення національної історії. Своєрідна форма літературно-історичного твору, де у хронологічному порядку розміщувалися розповіді про історичні події, які об'єднувалися за річними чи «порічними» статтями (порічні записи). Цим Л. принципово відрізняються від відомих у Київській Русі візантійських *хронік*, де події були розподілені не за роками, а за царюваннями імператорів. Як історико-літературні твори Л. мають давню традицію, що починається ще до часів князювання Ярослава Мудрого. Високого розвитку літописна справа досягла у XI-XIII ст. Її вершиною стала *«Повість врем'яних літ»*, де всесвітня та давньоруська історія доведені до кінця XII ст. Пізніше були написані *Київський* та *Галицько-Волинський літописи*. У XVII - на початку XVIII ст. з'явилися *козацькі літописи*, центральною темою яких стала Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654). Найцікавішими з них вважаються *літописи Самовидця, Григорія Габ'янки та Самійла Величка*.

Л. цікавилися та використовували їх матеріал у своїх творах Т.Шевченко, П.Куліш, М.Костомаров, І.Франко та інші.

Літота (від гр. — *простота, малість*) — художній засіб, заснований на художньому применшенні величини, сили, значення зображуваного предмета чи явища. Напр.,

Одну сльозу з очей карих! —

І пан над панами. (Т.Шевченко)

Ліцей (гр.) — середній навчальний заклад у Франції та деяких країнах Західної Європи. У дореволюційній Росії — привілейовані середні й вищі навчальні заклади для дітей дворян. Готували вищих державних чиновників для всіх відомств. Перший Л. в Україні — Рішельєвський (1817) - заснований на честь колишнього новоросійського генерал-губернатора А.-Е.Рішельє. Був закритим становим закладом для дітей аристократів і багатих купців. Спочатку мав філософське та юридично-політичне відділення, існував педагогічний інститут, пізніше було

створено фізико-математичне відділення та Інститут східних мов. У 1865 р. на базі Рішельєвського Л. було відкрито Одеський (Новоросійський) університет.

Лубок — 1) картинка, намальовані на лубках (липовій корі); 2) невмілий, примітивний художній твір, зроблений самоучкою; 3) навмисно грубий, примітивний за формою твір, зроблений митцем з метою імітувати стиль народного лубка.

Лубочна книга — дешева брошура з ілюстраціями, за змістом і оформленням або тільки за оформленням зроблена у стилі *лубка*. У Росії — книги «для народу», що з'явилися у II половині XVIII ст. Відзначалися своєю дешевизною і були розраховані на широке розповсюдження. Характерні ознаки: переробки казок і билин, лицарських романів, історичних сказань, авантюрних повістей, збірників анекдотів, пісенників. Любовні та авантюрні історії, що відповідали смакам малокультурних верств населення.

Лука Євангеліст, святий і апостол — за церковними переказами — сподвижник апостола Петра, лікар. Л. вважали художником: йому приписували створення перших зображень Пречистої Діви і Немовляти Ісуса. Після смерті Павла Л. повернувся у Грецію, де продовжував проповідувати євангельське вчення. Автор третього канонічного Євангелія і новозавітної книги *Діяння Апостолів*. Улюбленою темою є зречення багатства, молитва і милосердя. Був покровителем живописців, ювелірів, м'ясників та лікарів. У християнському мистецтві його зображали чоловіком середнього віку в одязі лікаря. Серед його атрибутів — крилатий віл, звиток або книга, портрети Святої Діви з Немовлям і знаряддя для живопису.

М

Макаронічна (з італ. — макарони) **мова, макаронічний стиль, макаронічний жаргон** – жартівливий літературний стиль, у якому змішуються слова різних мов.

«Мала книжка» - рукописна збірка поезій Т.Шевченка 1846-1850 рр. Збірка у чорній шкіряній оправі, без заголовка, вкладена у картонний футляр. Авторської назви не має. Одержала умовну назву «М. к.». До неї протягом 1849-1850 рр. Шевченко начисто переписав тексти з попередніх чорнових автографів та «Захлявних книжечок». Тексти збірки використано в публікаціях творів Т.Шевченка в журналі «Основа».

«Маленька людина» у літературі – позначення досить різнопланових персонажів, об'єднаних тим, що вони займають одне з найнижчих місць соціальної ієрархії і це визначає їх психологію і суспільну поведінку (приниженість, поєднана з відчуттям несправедливості, ображена гідність тощо). Тому «М. л.» часто виступає в опозиції до іншого персонажа, людини впливової, а сюжет будується переважно як історія якоїсь образи, нещастя. Досить поширений тип персонажа у прозі Є.Гребінки – «Записки студента», «Лука Прохорович», «Доктор» та ін.

Малоросійство – комплекс провінціалізму серед частини громадян України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії.

Малоросійська губернія – адміністративно-територіальна одиниця, створена у 1796 р. з намісництв Київського (без Києва з округою), Новгород-Сіверського й Чернігівського, м. Кременчук й території колишніх полків Полтавського та Миргородська.

Малоросійська колегія — центральний орган російської колоніальної адміністрації у Лівобережній Україні у XVIII ст. М. к. створено за указом Петра I в 1722 р. у гетьманській столиці Глухові (замість існуючого до цього Малоросійського приказу в Москві) з метою контролю за діяльністю гетьмана й українського уряду та поступового обмеження і поступової ліквідації політичної автономії Гетьманщини. Припинила свою діяльність у 1727 р.

Малоросійський приказ — державний орган Московської держави, заснований у грудні 1662 р. для відання українськими справами.

Малоросія — в офіційних документах царської Росії назва тієї частини України, яка з другої половини XVIII ст. входила до складу Російської держави.

«Малорусский литературный сборник» — одне з перших літературних українських видань збірничого типу, з'явилося у Саратові у 1859 р. в упорядкуванні Д.Мордовця за участі М.Костомарова. Були опубліковані поема Д.Мордовця «Козаки і море», його переклади з М.Гоголя, а також поезії М.Костомарова («Брат із сестрою», «Зірка», «Ластівка») і записані ним на Волині близько 200 народних пісень.

Маніфест (лат. – очевидний, відкритий) **літературний** — програмний виклад естетичних принципів якогось літературного напрямку чи групи письменників, який робить певний підсумок і висуває нові творчі завдання.

Мандрівні (бродячі) сюжети – сюжети, що переходять із однієї епохи чи країни в іншу; в основі таких запозичень – близькість суспільного досвіду, подібність соціальних умов, історико-літературні зв'язки тощо. Термін, введений представниками порівняльного методу літературознавства, які вважали, що в світовій літературі відбувається міграція *сюжетів*, перехід їх з однієї літератури в іншу. Такими сюжетами вважать, наприклад, *притчі про чоловіка, який продав душу нечистому, про бідного та багатого братів, про мачуху і падчерку* тощо.

Марко, Марк Євангеліст, святий і апостол – один з дванадцяти *апостолів*, учень *Ісуса Христа*. Супутник Павла впродовж його першого римського ув'язнення, також служив Петрові, якому перекладав у Римі. Автор другого *канонічного Євангелія*, дата якого остаточно не встановлена, вірогідно, що воно було написане у 60-70-их рр. переважно для християн, які колись були язичниками. Темою є поступове розкриття таємниці Ісуса, Сина Божого, Сина Людського. Вважався покровителем Венеції, а також нотаріусів і склярів. Атрибутами М. Є. в християнському мистецтві були книга, дощечка для письма і перо або крилатий лев, який символізував, що в *Євангелії від Марка* підкреслюється царське походження і царствене достоїнство Сина Божого. Також зображали у одязі єпископа (Олександрійського), який представляє дожа та інших венеційських сановників Діви Марії.

Масонство (від фр. – *вільний каменярь*) – наднаціональний релігійно-етичний рух, альтернативний до державних структур та державної ідеології, що виник в Англії на початку XVIII ст. й поширився у багатьох країнах Європи. Назву, структуру (т. з. ложі), традиції М. запозичило у середньовічних цехів (братств) каменярів, частково — у лицарських містичних орденів. У М. проповідь морального вдосконалення поєднується із спеціальною обрядовістю і таємничістю. Особи, що належать до масонів, об'єднані принципами рівності й братерства, а їхньою метою є моральне вдосконалення і мирний шлях людства до солідарності та загального добробуту. Виступають проти шовінізму, правової нерівності, нетерпимості й застосування сили у міжлюдських відносинах. Мета руху – створення таємної всесвітньої організації, яка б мирно об'єднала людство у релігійному братерському союзі. В Україні першу масонську ложу (гурток) було засновано в 1742 р. у м. Вишнівці на Волині. Масонські ложі виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському. На поч. XIX ст. до М. приєдналося чимало *декабристів*, які сподівалися використати їх структуру для своєї мети. У 1822 р. масонські організації були закриті указом про «таємні товариства».

Матвій, Матей, Матфей Євангеліст, святий і апостол – один з дванадцяти *апостолів*, учень *Ісуса Христа*. Автор першого *канонічного Євангелія*, зверненого до християн, яких було навернено з іудаїзму і які добре знали *Старий Завіт*, який часто цитується М. До прийняття християнства був збирачем податків (митарем). Звернувшись до Матвія, який перераховував гроші під час збирання податків, Христос прикликав його до числа своїх учнів. За переказом, після Вознесіння Христа він протягом п'ятнадцяти років проповідував в Іудеї, потім виїхав до Ефіопії, де прийняв мученицьку смерть. Був покровителем збирачів податків, бухгалтерів і банкірів. У християнському мистецтві його зображали в образі *євангеліста*, що тримає книгу чи звиток і перо. Поряд з ним зображали янгола, який диктує йому рядки *Євангелія*. Символом М. виступає крилатий юнак, іноді це було людське обличчя в обрамленні крил. Атрибутами М. є сокира, гаманець, перо і звиток або книга.

Махабгарата («Сказання про велику битву нащадків Бхарати») - найбільша пам'ятка давньоіндійського героїчного епосу, комплекс епічних розповідей, новел, байок, притч, легенд, дидактичних роздумів богословського, політичного, правового характеру, космогонічних міфів, генеалогій, гімнів, плачів, котра складається майже із 100 тисяч шлок (двовіршів), що перевершує за об'ємом *Біблію*, «Одісею» та «Ілліаду» разом узятих. Переклад українською мовою здійснив І.Франко.

«Маяк» – російський щомісячний літературно-художній та науковий журнал, виходив протягом 1840-1845 рр. у Петербурзі. Редактори-видавці – С.Бурачек і П.Корсаков. Уміщував художні твори, переклади із зарубіжної літератури, літературно-критичні розвідки. Навколо «М.» групувалися прихильники й проповідники теорії офіційної «народності». Приділяв увагу українській культурі. Публікувалися твори Т.Шевченка, О.Корсуна, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, рецензії на «Кобзар» (П.Корсаков) та поему «Гайдамаки» (К.Сементовського) Т.Шевченка. Вперше надруковано (з великими цензурними купюрами) уривок з п'єси «Никита Гайдай» і поему «Бесталанный» («Тризна»).

Медитація (лат.— роздум) – жанр філософської лірики, в якій поет висловлює свої роздуми щодо важливих проблем (життя і смерть, дружба і кохання, людина і природа тощо), що зумовлює зосередженість, самозаглибленість. Зокрема представлена у творчості Т.Шевченка («Минають дні, минають ночі...», «Чи не покинуть нам, небого...» та ін.), І.Франка («Матінко моя ріднесенька!», «Поклін тобі, Буддо!...», «Самовбійство – се трусить...», «Мамо-природо!...» та ін.).

Мелодрама (гр. – пісня і дія) – 1) у первісному значення – драма, поєднана з музикою та співом, пізніше — жанр драматичного твору з напруженим сюжетом, надмірним (часто штучним) трагізмом, підкресленою емоційністю, виразною морально-дидактичною тенденцією. У М. персонажі чітко поділяються на добродійних і лиходійв. На долю перших випадає багато тяжких випробувань, неправдоподібно гострих зіткнень з лиходіями, але вони (позитивні герої) все ж перемагають. Для М. властиве введення численних музичних та танцювальних епізодів, масових сцен. Жанр драми, що виник у XVIII ст. у Франції; 2) п'єса, якій притаманні перебільшена емоційність, гостра інтрига і тенденційне моралізаторство. Елементи М. властиві окремим творам української драматургії XIX ст., напр.: «Циганка Аза» М.Старицького, М.Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю».

Мелодраматизм (від гр. – пісня і дія)– вимушеність, неприродність поведінки персонажів і ситуацій твору, невиправданий трагізм, поєднання жахів, випадковостей, перебільшення пристрастей, драматичних ефектів тощо.

Мемуари (фр. – спогади) – літературний твір у формі особистих спогадів про події минулого, їх учасників або спостерігачів. Найчастіше – щоденники, спогади, автобіографії, сповіді, записки.

Менталітет, ментальність (від фр. – розумовий, духовний) – напрям, характер, спосіб мислення особистості, суспільної групи, народу, притаманна їм духовність та її соціальні і біологічні обумовленості: склад розуму, інтелектуальний заряд, світосприйняття, психологічні особливості. Формується залежно від культурних традицій, соціальних структур, середовища проживання тощо, проявляється у

культури, мові, поведінці; світосприйняття. Спрацьовує на рефлекторному рівні як вияв психоповедінкових настанов, закладених у підсвідомості. Має особливу стійкість, важко змінює спосіб мислення. Інколи М. національну порівнюються із станом душі.

Месія, месіанство (євр. — помазаник, призначений для служіння) — 1) відповідно до Біблії, очікуваний визволитель або цар; 2) в іудаїзмі та християнстві – спаситель, посланий Богом на землю для знищення зла й установлення Царства Божого; 3) *перенос.* той, у кому бачать рятівника.

«Мета» – літературно-політичний журнал (Львів, 1863-1865), що видавався як своєрідне продовження «Основи» та «Вечорниць». У ньому були опубліковані твори Марка Вовчка («Листи з Парижа»), Т.Шевченка (перші публікації «Заповіту», «Мені однаково...»), П.Куліша, Є.Гребінки, Ю.Федьковича. Редакційна колегія журналу виступала за єдині правописні норми.

Метаморфоза (від гр. — перетворення) – перетворення однієї форми в іншу, видозмінення чогось. Напр.,

*Став молоденький – зелений явір,
Стала дружина – тополя біла!
Стали їх ніженьки – чорні коріннячка,
Стали їх рученьки – довгії гіллячки,
Все їх одіння – зелене листя;
Оченьки, брівоньки кора покрила,
Кривця гарячая похолоділа.
Одного зросту, листу одного,
Схожі два дерева – одно в другого! (М.Костомаров)*

М. - найдавніший троп, у якому вбачають відгомін міфологічного світосприйняття, за яким всі явища трактуються як взаємоперехідні.

Метафора (гр. — перенесення) – один з основних тропів; слово або словосполучення, яке розкриває сутність одного явища чи предмета через перенесення на них ознак і властивостей іншого на основі подібності або контрастності. Напр.,

*Гей, брати! В кого серце чистеє,
Руки сильнії, думка чесная, -
Прокидайтеся!
Встаньте, слухайте всемогучого
Поклику весни!*

*Сійте в головах думи вольнії,
В серцях жадабу братолюбія,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої! (І.Франко)*

Прямі ознаки в М. поєднуються з переносними, різні асоціативні плани зливаються в одне ціле, творячи цілісний виразний і яскравий образ.

Метонімія (гр. — переназивання) – один із видів тропів; перенесення назви одного явища на пов'язане з ним інше явище на основі суміжності понять. У М. явище чи предмет означається за допомогою інших слів і понять. Напр., *«рвати на собі*

волосся» (переживати важке горе). За допомогою М. виділяють характерну, яскраву рису зображуваного предмета чи явища.

Розрізняють такі види М.: 1) заміна назви твору ім'ям автора: *читаю Шевченка*; 2) заміна назви людей назвою країни, міста, місцевості: *гомоніла Україна*; 3) заміна назви предмета одним із його атрибутів: *чорні бушлати піднялися в атаку*; 4) заміна назви речі назвою матеріалу, з якого вона зроблена: *жінка вся в золоті*; 5) заміна назви дії назвою знаряддя дії: *гостре перо сатирика*.

Меценат (від імені римського вельможі I ст. до н. е. Мецената) — багата людина, яка опікується митцями та науковцями, надає їм матеріальну допомогу. Меценатство в Україні було дуже розповсюдженим у XVII-XVIII ст. У XIX ст. відомими М. були Харитоненки, Симиренки, Терещенки, Чикаленки та ін.

Мізансцена (фр. — постановка на сцені) — розташування акторів на сцені в окремий момент виконання п'єси.

Містерія (від гр. — таїнство, таємний релігійний обряд, прихована істина) — 1) таємні обряди стародавніх релігій, на які допускалися тільки посвячені; 2) основний жанр західноєвропейської середньовічної релігійної драми XII-XVII ст., жанровий різновид *шкільної драми*, що зародився й розвинувся з літургійної драми. Здебільшого алегоричного змісту. Найбільшого розповсюдження набув у Франції, Англії, Італії, Німеччині. Зміст М. охоплював біблійну розповідь від Сотворіння світу до Страшного суду. В основі — мотив таїнства викуплення Христом людського роду, найчастіше зображене в сценах народження *Месії* чи розп'яття і воскресіння *Ісуса Христа*. За змістом розрізняли різдвяні та великодні М. Зразками українських шкільних М. є «Слово о збуренню пекла» (I пол. XVII ст.) та «Царство Натури Людської» (1698); 3) різновид романтичної алегорично-символічної поеми, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, таємничість, символіка, філософічність і тяжіння до драматизації (діалогічність) («Каїн» Дж. Байрона, «Дзяди» А. Міцкевича, «Їжорський» В.Кюхельбекера, «Великий льох» Т.Шевченка).

Містика, містицизм (від гр. — закритий, таємничий) — віра у можливість безпосереднього духовного спілкування людини з таємничими метафізичними силами (Бог, духи тощо) шляхом, що виходить за межі природних людських здібностей.

Містифікація (від гр. — втаємничений і лат. — роблю) **літературна** — форма приховування авторства, полягає у тому, що твори одного автора приписуються іншому — реальному письменникові чи вигаданій особі або ж видаються за фольклорні твори. Від анонімного чи підписаного псевдонімом твору М. л. відрізняється тим, що з неї постає не тільки образ містифікованого автора, а й світ, що був органічним для нього у його справжніх творах. Може бути використана як засіб ведення суспільно-політичної полеміки чи літературної гри. Широку популярність набули видані за твори шотландського фольклору «Пісні Оссіана», давнього барда Оссіана, що начебто жив у III ст., а насправді написані шотландським поетом Д.Макферсоном (1736-1796).

Місцевий колорит (фр.) — відтворення у художній літературі особливостей національного побуту, пейзажу, мови, властивих певній місцевості чи країни. Допомагає краще передати місце події і надає зображуваному більшої правдивості.

Міф (від гр. — переказ) – 1) фантастичні символічні уявлення стародавніх людей про світ; оповідання про поганських богів і легендарних героїв, які брали участь у створенні самого світу; 2) витвір наївної віри, духовне похідне первісного колективу людей у намаганні пояснити світ, явища, процеси, що в ньому відбуваються, принципи світобудови, людського і природного буття. За О.Потебнею, міф «лежить на дорозі» до розвитку слова у поезію.

Міфологізм – спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури.

Міфологія (від гр. — передання, розповідь, слово, вчення) – 1) система поглядів, заснована на ірраціональному сприйнятті і відображенні світу, що існує у вигляді легенд про богів, надзвичайних істот і героїв, що брали участь у створенні світу; 2) сукупність міфів певного народу, у яких в художній образній формі дається пояснення різних явищ природи або осмислення явищ культури чи релігійних обрядів.

Міфологія (від гр. — передання, розповідь, слово, вчення) **українська** — сукупність міфів, переказів українського народу про об'єкти живої і неживої природи, людину. Розвинулася на основі загальнослов'янської. Тематика має виразно національний колорит і художньо-образну своєрідність. Включає міфи про походження людини (антропогенні), про богів (теологічні), про виникнення Всесвіту (космогонічні), про загибель світу (есхатологічні).

Мода (від лат. — міра, правило) **літературна** — тимчасове захоплення читацької публіки творами певного типу чи творчістю якогось митця; аналогічне захоплення частини письменників певним типом творчості.

Мойсей — пророк і засновник іудаїзму. Брат Аарона і Маріам, помазаник Божий, головний старозавітний прообраз Христа. За *Біблією*, Яхве допоміг М. вивести євреїв з єгипетського полону в Ханаан і дав йому на горі Синай скрижалі з десятьма заповідями. Цей епізод є прообразом Нагорної проповіді. Вважається, що М. написав Тору (П'ятикнижжя).

Молитва – 1) звертання священика або віруючого до Бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага й відведення зла. Невід'ємна частина всіх релігійних культів, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь, церковних свят; 2) літературний жанр, що є відгалуженням *медитативної лірики* (Т.Шевченко «Молитва» («Царям всесвітнім, шинкарям...»), П.Куліш «Молитва» («Всевишній, я Тобі молюся...») та ін.)

«Молодик» – український літературно-художній *альманах*, який протягом 1843-1844 рр. видавав І.Бецький за допомогою В.Каразіна, Г.Квітки-Основ'яненка (йому належала ініціатива і назва видання), М.Костомарова та ін. Три книжки видано у Харкові й одну – у Петербурзі. Оpubліковано твори багатьох українських (Є.Гребінка, Я.Щоголів, Г.Квітка-Основ'яненко, А.Чужбинський, А.Метлинський, О.Бодянянський) і російських (О.Пушкін, М.Лермонтов, А.Дельвіг, В.Бенедиктов, Ф.Глінка, Н.Кукольник, А.Фет) та європейських письменників (переклади з Шекспіра, Гюго, Байрона, Гейне, Гете, Міллера, польських і чеських поетів), історичні й історико-літературні матеріали. У 1843 р. (II-а книга) надруковані твори Т.Шевченка «Утоплена», «Думка» («Тяжко-важко в світі жити»), «Н.Маркевичу». Центральне місце у II-ій книзі належало статті М.Костомарова «Обзор сочинений,

писаних на малоросійському мові» - першому синтетичному дослідженню історії української літератури.

Монолог (гр. – слово одного) – форма організації мови. Одностороннє мовлення, не враховане на негайну словесну реакцію. Це мова однієї особи, адресована іншій особі чи одночасно багатьом, акт тривалого й цілеспрямованого впливу на слухача чи читача. М. відрізняється від діалогу тим, що не вимагає відповіді на сторонні висловлювання, позамовну ситуацію. М. переважає у ліриці, у прозі відіграє другорядну роль. У драматургії в М. розкривається духовне життя персонажа, показуються складності його характеру. Він знайомить глядача з обставинами дії, які не отримали сценічного втілення, з душевним станом героїв.

Мораль (з лат. – звичаї, воля, закон) – 1) система норм і принципів поведінки людей, одна з форм суспільної свідомості; 2) повчальний висновок у байці.

«Москвитянин» - російський щомісячний літературно-художній журнал, що виходив у Москві в 1841-1856 рр. Редактор-видавець – М.Погодін. Друкував рецензії на українські альманахи, зокрема «Ластівку». Було вміщено рецензію Ф.Кітченка на поему Т.Шевченка «Гайдамаки».

Москвофільство, русофільство – суспільно-політична течія, змодифікована російськими слов'янофілами М.Погодіним, О.Хомяковим та ін. у західноукраїнських землях як реалізація політики російського царату. Виникла у 50-х роках ХІХ ст. як реакція частини українського духовництва, інтелігенції і буржуазії на національні та політичні утиски з боку австроугорського, польського та румунського урядів і орієнтувалася на російський царизм, православ'я та реакційну російську культуру, заперечуючи існування українців як нації, можливість створення власної держави і основ для самостійного культурного розвитку, також не визнавали існування окремої української мови; користувалися «язичієм». Ідеологами М. на західноукраїнських землях були Д.Зубрицький, Г.Купченко, А.Добрянський. Вони видавали газету «Слово», журнали «Галичина» і «Лада».

Мотив (фр. — мелодія, наспів) – тема ліричного твору.

Музи — у грецькій міфології богині-покровительки поезії, мистецтва і наук, дочки Зевса і Мнемозіни. М. жили на вершинах беотійських гір Гелікон і Парнас. Спочатку їх кількість була невизначена, у пізніші часи їх стало дев'ять і кожна з них сприяла певному мистецтву: Кліо — М. історії, Евтерпа — М. ліричної поезії, Талія — М. комедії, Мельпомена — М. трагедії, Терпсіхора — М. танців, Ерато — М. любовної поезії, Полігімнія — М. гімнів, Уранія — М. астрономії, Калліопа — М. епічної поезії. М. супроводили Аполлона. Вперше імена дев'яти М. були названі у «Теогонії» Гесіода (VII ст. до н. е.)

Н

Наратор (лат. — *розповідач*) – особа в оповідному художньому творі, вимислена автором, від імені якої в епічному творі він веде розповідь про події та людей, з допомогою якої формується весь уявний світ літературного твору. Н. – літературна постать, котра є водночас автором і *персонажем*.

Нарація (лат. – *оповідь*) — зображення подій і вчинків *персонажів* через об'єктивний виклад їх від першої особи, на відміну від *розповіді* – викладу від третьої особи. Н. здійснюється оповідачем.

«Народ» (1890-1895) - громадсько-політичний журнал, організований І.Франком (відповідальний секретар) та М.Павликом (видавець). Художній літературі в журналі відводилося мало місця, оскільки творці переслідували мету боротьби з конкретним противником – несправедливістю, отже, пропаганда та агітація стали основними. В «Н.» також друкувалася суспільно-політична публіцистика Лесі Українки, П.Грабовського, В.Стефаника, Н.Кобринської, Л.Мартовича, О.Кобилянської та ін. «Н.» викликав незадоволення австрійських властей та крупних торговельних фірм через критику дій уряду, що приносили капіталістам великі прибутки, зокрема еміграцію галичан до Америки.

Народна драма — різновид фольклорних ігрових творів, створених у народному середовищі, які відображають дух народу. В основу Н. д. покладені ігри, пов'язані із зміною пір року і сезонною працею.

Народництво – ідеологія і течія різночинної інтелігенції на етапі визвольної боротьби в Росії (1861-1895). Стало реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних ідей, звичаїв і порядків. Народники вважали, що збереження колективістських традицій сільської громади в майбутньому приведе до соціалістичної організації суспільства, що Росія, на відміну від країн Західної Європи, повинна обминути капіталістичну стадію розвитку, що селянство є рушійною силою революції на шляху суспільства до соціалізму, а революційна інтелігенція має йти в народ – пропагувати соціалістичні ідеї та готувати його до соціалістичної революції. Основними напрямками народницького руху були: анархістський (теоретик – М.Бакунін) – виступали за знищення будь-якої державності, за якнайшвидший початок народного повстання проти приватної власності, держави та церкви; змовницький (теоретик – П.Ткачов) – виступали за революційну змову; пропагандистський (теоретик – П.Лавров) – виступали за необхідність тривалого періоду пропаганди та агітації за революційні зміни. В Україні існували народницькі організації всіх напрямків. Народницькі гуртки діяли в Одесі, Житомирі, Полтаві, Миколаєві.

Народні бібліотеки – безплатні бібліотеки для широких верств населення, засновані в Україні у 60-70-х рр. XIX – поч. XX ст. на Херсонщині, Харківщині, в Одесі, Львові, Тернополі *земствами*, міськими думами, товариствами «*Просвіта*» та іншими культурно-освітніми організаціями.

Народні читання — публічні читання популярних книг для дорослих і підлітків, переважно неписьменних, які проводилися *Громадами*, товариствами «*Просвіта*», земськими діячами, представниками інтелігенції починаючи з 60-х рр. XIX ст.

Народність літератури – обумовленість літературних творів життям, почуттями і прагненнями народу, вираження у літературі його інтересів і психології. Уявлення про Н. л. обумовлюється тим, яке значення вкладається у поняття «народ». Вперше поняття Н. л. було запроваджене німецьким філософом і літературознавцем І.Гердером. На його думку, найбільш цікавою і природною є народна пісня як зразок справжньої народності для письменників. Ідею Гердера продовжили німецькі і англійські романтики, зробивши поняття Н. л. популярним

Народовці – одне з провідних культурно-політичних угруповань інтелігенції у західноукраїнських землях, що виникло в середині ХІХ ст. у середовищі українського греко-католицького і православного духовенства, учительства та університетської професури на противагу «москвофілам». Найвизначніші представники: О.Партицький, К.Горбаль, К.Устиянович, С.Воробкевич. Проводили свою діяльність під національно-культурницькими гаслами, орієнтувалися на народну мову, обстоювали викладання у школі і видання літератури народною мовою, заснування україномовної преси, дослідження фольклору та етнографії. Пропагували ідею загальноукраїнської літературної та культурної спільності. Заснували часописи («Мета», «Вечорниці», «Нива», «Русалка»), народні бібліотеки. У 1861 р. було створено товариство «Руська бесіда», при якому виник перший український професійний театр (1864). У 1867 р. засновано журнал «Правда», в якому друкувалися твори П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, М.Драгоманова та ін.

Наслідування літературне — свідоме і творче використання іншими письменниками тематичних чи методологічних здобутків, стильових особливостей, елементів творчої манери, формотворчих та змістотворчих знахідок якогось письменника, літературної групи чи іншої національної літератури. Так формуються літературні групи, школи, течії, напрями. Однак є межа, за якою Н. л. переростає в *епігонство*.

Натуралізм (від *лат.* — природа) – реалістичний напрямок в європейській та американській літературі і мистецтві останньої третини ХІХ ст., який ґрунтується на позитивістському уявленні про істинну визначеність волі і духовного світу людини соціальним середовищем, побутом, її природою (фізіологією, спадковістю). Його основним теоретиком і практиком став французький письменник Еміль Золя («Експериментальний роман»). Натуралісти (брати Гонкури, Г. де Мопассан, М.Кретцер, Г.Гауптман, Г.Ібсен, Ф.Норріс та ін.) ставили за мету змалювання повної, вичерпної, по-науковому об'єктивної і правдивої картини світу, фактографічне відтворення докільля, неупереджене копіювання дійсності, детальний опис середовища, речей, усього, що оточує людину, пояснювали зумовленість характеру людини соціально-біологічними чинниками та соціальною сферою, під якою розуміли безпосередньо побутове оточення та суспільно-побутові фактори, зображення «грубих шматків життя» (на відміну від реалізму, який визнавав вплив на особу соціально-матеріального оточення). Художній твір трактувався як «людський документ», а основним естетичним критерієм вважалася втілена в ньому повнота пізнавального акту. Митець-натураліст — це фотограф, реєстратор життєвих явищ. Уподібнюючи літературу й науку, натуралісти відмовлялися від будь-якої *тенденційності*, розуміючи її як моралізаторство. Н. відіграв позитивну роль у розширенні художньої тематики, відтворенні нових прошарків дійсності, в т. ч. вивченні взаємодії особистості і натовпу, акцентуванні ролі підсвідомого в людській психіці, введенні нових прийомів та засобів художнього зображення життя, виявивши широкий

демократизм та критичні, викривальні тенденції, сприяв прогресу суспільної думки та художнього бачення. В українській літературі Н. позначився на творчості І.Франка (цикл «Борислав. Картини з життя підгірського люду», «Воа constrictor»), В. Винниченка («Чесність з собою», «Записки Кирпатого Мефистофеля») та ін.

Натуральна школа письма – умовна назва початкового етапу розвитку *реалізму* у російській літературі середини XIX ст.; манера письма письменників 40-50-х рр. XIX ст., які розвивали традиції М.Гоголя у зображенні життя простих людей, сільської та міської бідноти. Головні принципи підходу письменників Н. ш. до зображення життя – *реалізм* і *народність*. Найбільш чітко новизна художніх принципів Н. ш. виявилася у «фізіологічних нарисах» — творах, які максимально точно фіксували певні соціальні типи («фізіології» поміщика, селянина, чиновника тощо). Для них характерні прагнення до *документальності*, точної деталі, використання статистичних та етнографічних відомостей. До Н. ш. серед українських письменників належав Є.Гребінка («Записки студента», «Приключення синеї ассигнации», «Верное лекарство» та ін.)

Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ) – створене у 1892 р. групою українських діячів (В.Антонович, О.Кониський та ін.) з метою заснування майбутньої української Академії наук. Виникло внаслідок реорганізації Літературного товариства ім. Т.Г.Шевченка. Об'єднувало вчених різних наук, профілів. Мало три секції: історико-філософську, філологічну й математико-природничо-медичну, до складу яких входило ряд комісій: археографічна, бібліографічна, етнографічна, правова, статистична та ін. НТШ мало друкарню, бібліотеку, музей. Видавало «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Літературно-науковий вісник», журн. «Зоря», «Етнографічний збірник», «Пам'ятки українсько-російської мови і літератури» та ін.

Науковий реалізм – (термін І.Франка) метод творчості, визначений І.Франком у статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи», відкритий автором на основі позитивізму як філософського концепту й *натуралізму* — як естетичного. Н. р. утверджується шляхом пошуку, спостереження, дослідження, експерименту, з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між предметами та явищами. *Реалізм* в описуванні явищ дійсності, чітка наукова методологія, використання здобутків науки, — зокрема медицини і психології, — домінування «правди» над «естетичними правилами» характеризують творчість (передусім прозу) І.Франка кінця 70-х-80х рр., котру можна назвати літературою факту, своєрідним документом, у якому точно вказуються місце і спосіб здобуття інформації про певну подію людського буття. Мета Н. р.: «збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях» (цикл «Борислав», оповідання 80-х рр., роман «Борислав сміється»).

Національна ідея — це ідеологічна формула, яка виводиться не тільки з актуальних проблем суспільства, але й із постійних інтересів народу, ідейно консолідує його, націлює на найбільш загальну, визначальну політичну проблему, від вирішення якої залежить і розв'язання поточних проблем на користь народу, і здійснення його прагнень і задумів, і саме його збереження та буття в часі.

Національне у літературі – відображення в літературі особливостей культури, побуту, мови, звичаїв і моралі, характеру, економічного і політичного життя певного народу, нації. Головний критерій національної своєрідності літератури

полягає у вираженні митцем загальних властивостей національного характеру, незалежно від тематичної і структурної специфіки твору.

Національно-визвольна боротьба — боротьба народів за своє національне і соціальне визволення; масовий рух представників різних станів за релігійну, соціальну і політичну свободи всього народу.

Національно-релігійні утиски — переслідування людей, обмеження їхніх політичних, економічних, станових і особистих прав за належність до православної віри.

Нація (лат. — народ) – форма історичної спільноти людей, які усвідомлюють спільність своїх політичних, господарських та культурних інтересів. Складається з різних племен та народностей під час формування їх спільної території, економічних зв'язків, літературної мови.

Невласне пряма мова – стилістичний прийом поєднання в одне ціле авторського мовлення і мовлення *персонажів*. Запроваджений у прозі XIX ст., поширений у XX ст. *монолог* подається ніби від автора (третя особа замість першої), але у вигляді мислення й мовлення літературного героя, думки й почування якого виражені безпосередньо. Н. в. м. створює двопланове мислення. Основна функція – передача голосів, яким, за авторським задумом, треба звучати стримано, приглушено, часом залишаючись «внутрішніми» голосами, вираженням роздумів, «загнаних у себе почувань» (Л.Булаховський). Н. п. м. збагачує можливості психологічного аналізу і загалом розкриття характерів у епічному творі.

Недільні школи – безплатні школи для дорослих і дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні, які працювали в неділю й святкові дні і давали початкову освіту. У багатьох із них навчання здійснювалося українською мовою. Першу недільну школу було засновано 1858 р. у Полтаві. Активну участь в організації цих шкіл брали *Громади*.

Неологізми (від гр. – новий і слово) – нові слова чи вирази, що з'являються у мові на позначення нових понять, які виникають у процесі суспільного розвитку. Творються на основі вже існуючих слів, часто за допомогою видозміни їх. Багато неологізмів створив П.Куліш, працюючи над перекладами творів В.Шекспіра та Дж.Байрона. Напр., „себелюб”, „подих”, „спонука”, „вимовний”, „дивовижний”, „розумник”, „всьогосвітній”, „людожерні”, „старощі”, „солодощі”;

Неоромантизм (від гр. - новий і фр. - мальовничий, настроєвий) – об'єднуюча назва всіх романтичних течій і тенденцій в літературі к. XIX – XX ст., стильова тенденція модернізму. Н. виник як «містичний бунт проти позитивізму» (Д.Мережковський), заперечення нормативної естетики *реалізму* та *натуралізму* (в Україні - народницької традиції, провінційності побутопису). Н. генетично пов'язаний із класичним *романтизмом*, оновлений ідеями «філософії життя» та теорії надлюдини Ф.Ніцше. Йому властиві неприйняття «прози життя» буржуазного суспільства, творення світу з пригод і екзотики з «небуржуазним» романтичним героєм, що виступає носієм гуманістичних цінностей. Характерні риси українського Н.: заперечення культу розуму, спроба подолати протистояння між ідеалом та дійсністю, завдяки могутній силі волі зробити сподіване, можливе дійсним, синтез рис фольклору та західноєвропейської модерної поезії; опозиція до

мотивів і засобів народницького описового модернізму; пошук драматичних колізій, гостроконфліктних ситуацій; оптимізм щодо перспектив оновлення української нації і культури. Герой Н. - цілісна вольова натура, моральний максималіст, котрий протистоїть світовому хаосу. Н. часто поєднується з іншими стилями: із символізмом (О.Кобилянська), імпресіонізмом (М.Хвильовий), неореалізмом (Г.Косинка), футуризмом (О.Влизько). Н. представлений у творчості І.Франка, Лесі Українки, М.Вороного, С.Черкасенка, Г.Хоткевича, М.Хвильового, О.Довженка, Ю.Яновського, поетів «Празької поетичної школи» та ін.

Неофіт (від гр. — новонавернений) — новохрещений, новонавернений, взагалі новий прихильник будь-якої релігії.

Нерівноскладовий вірш (від лат. – повтор, поворот) – вільний речитативний, зазвичай *астрофічний* вірш, притаманний творам усної народної поетичної творчості (народним голосінням, *колядкам*, *думам*, історичним, козацьким пісням і *баладам* тощо). На відміну від *рівноскладового* із симетричним розміщенням частин (колін) у строфі пісенного вірша, Н. в. має різну кількість складів у рядку без повторення будь-якої ритмічної схеми, без усталеного порядку *римування*, поділу на *строфи* (куплети). Основні ознаки Н. в.: ритм вірша визначається силою вимови наголошених складів; рядки римуються, *рима* підсилює ритміку вірша; кожен рядок становить закінчену синтагму - тираду, період, об'єднаний певною смисловою завершеністю та фізіологічно придатний для виголошення одним подихом:

*Ой то менший брат, піший піхотинець (11 скл.),
За кінними братами вганяє (10 скл.),
Гей, на троє корінь (8 скл.),
На біле каміне (6 скл.)
Та ноги побиває (7 скл.),
Кров сліди заливає (7 скл.),
Пісок рани засипає (8 скл.),
А все братів кінних доганяє (10 скл.)* («Дума про втечу трьох братів з Азова»).

Всі тиради (періоди) різні за структурою. Це дає виконавцю змогу кожен раз імпровізувати.

Неточна рима — співзвуччя, у якому звуки, що входять до складу слів, які римуються, фонетично не співпадають. Напр.,

*Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить;
Он на стрункій та високій осичині
Лится жагою тремтить.* (М.Старицький)

Різновиди Н. р.: дисонанс, консонанс і *асонанс*.

«Нива» – львівський часопис К.Горбала (1865), заснований з метою «рятувати рідне слово». Публікував як оригінальні твори (Т.Шевченка, Марка Вовчка, О.Стороженка, Ю.Федьковича), так і переклади з інших літератур. Відзначався розширенням сфери вжитку української літературної мови, застосовуючи її у різножанрових наукових публікаціях і літературно-критичних статтях.

Нігілізм (від лат. — ніщо, нічого) — у широкому розумінні — заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм; у 60-70-х рр. ХІХ ст. у Росії нігілістами називали членів радикальних суспільно-політичних течій, що

виступали проти традицій та основ дворянського суспільства, проти феодально-кріпосницької системи і самодержавного ладу. Поширенню слова «Н.» сприяв роман І. Тургенева «Батьки і діти».

Новаторство у літературі – кардинальна перебудова чи принципова зміна традицій, оновлення змісту і форми літературного твору.

Новела (італ. — новина) – епічний жанр, різновид невеликого за обсягом оповідання. Найчастіше у Н. зображається один-два епізоди з життя однієї чи декількох осіб. Як правило, твір з гострим, захоплюючим *сюжетом*. В основі Н. часто лежить якийсь незвичайний випадок з життя окремої людини. Новеліст уникає докладних побутових, історико-етнографічних замальовок. Герой розкривається не у суспільно-політичній, а у моральній площині.

Новий Завіт – частина Біблії, яку християнство визнає за Священне Писання, офіційний християнський канон. Н. З. включає 27 книг (4 Євангелія: від Матвія, Марка, Луки та Іоанна (Івана), Діяння святих апостолів, 21 Послання апостолів (7 соборних послань та 14 послань апостола Павла) і *Одкровення (Об'явлення) Івана Богослова* або *Апокаліпсис*). Текст Н. З. складався поступово у I-II ст. і був остаточно затверджений церквою у IV ст. Назва пов'язана з тим, що замість *Старого Завіту*, укладеного Богом з одним народом, Бог через *Ісуса Христа* уклав нову угоду (завіт) з усіма народами. Символами Н. З. у християнському мистецтві є звиток чи книга: або у руках *євангелістів*, або на аналої перед кожним з них, або у руках у *святих*, богословів, *Христа* чи *Марії*.

Но́на (від лат. — дев'ята) — строфа з дев'яти віршів (рядків), яка пишеться переважно хореїчним розміром зі своєрідною схемою римування: **aabcbcbdb**. Однак схема римування Н. може довільно змінюватися. Напр.,

*О Музо, божество сердець правдивих!
Нехай лукавство світ порабоzzaє
І фарисеїв свято-нечестивих
На високості слави підіймає;
Наш дух на тебе в тузі уповає,
Сумних сиріт живуцца кринице!
Мов олень на істочники жадає,
До тебе лине, розуму царице,
Любові й чистоти свята, небесна жрице! (П.Куліш)*

Іноді має вигляд октави з одним долученим рядком та наділена потрійною римою (третій, шостий, дев'ятий рядки). Різновидом Н. є *спенсєрова строфа*.

О

Образ автора – носій авторського мовлення у прозовому творі, художній двійник реальної особистості письменника, змодельоване ним уявлення про себе і відтворене у свідомості читача. Текстуальний образ автора і якості автора як реальної людини можуть суттєво відрізнятись.

Образ оповідача – умовний образ людини, від імені якої ведеться оповідь у літературному творі.

Обрамлення, композиційна рамка – композиційний прийом, при якому сюжетний твір включається у розповідь, немов у рамку, яка безпосереднього зв'язку з розвитком *сюжету* не має. Виконує функцію ідейного чи емоційного посилення розповіді. О. як композиційний прийом використаний Є.Гребінкою у «Записках студента» та «Приключеннях синеї ассигнации», Т.Шевченком у поемі «Варнак».

Обряди — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або релігійними віруваннями.

Обрядова поезія — твори усної народної творчості, які, на відміну від фольклору позаобрядового, є органічною частиною традиційних народних обрядів і в обрядах виконуються. О. п. поділяється на два основних цикли: календарний і сімейний. В основі календарних землеробських обрядів — прагнення шляхом магії покращити урожай, досягти господарського благополуччя. Календарні обряди поділялися на чотири сезонні цикли: зимовий, весняний, літній і осінній. Сімейні обряди супроводжували найбільш знаменні події у житті людини — народження дитини, шлюб, поховання.

Ода (з гр. — *пісня*) — 1) у давніх греків — урочистий ліро-епічний вірш для хору; 2) урочиста, хвалебна пісня, присвячена видатній події чи особі. Особлива популярна у поетів-класицистів. В українській літературі представлена досить спорадично. Напр., «Ода Сапфо» І.Котляревського.

Одична децима – десятивіршова строфа написана 4-стопним *ямбом* (допускався 4-стопний *хорей*) з певною схемою *римування*: **ababccdeed**. Виникла у XVI-XVII ст.ст. у Франції та Німеччині, особливо популярною була у російській поезії XVIII ст., де використовувалася для написання *од*. І.Котляревський використовує її для *травестування* «Енеїди» *Вергілія*.

Оксиморон, оксюморон (гр. – *дотепно-безглузде*) – стилістична фігура, поєднання контрастних понять, що здаються несумісними одне з одним, але разом створюють нове уявлення. Напр.,

*А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.* (Т.Шевченко)

Октава (з лат. — *восьма*) – восьмивірш, *строфа* з восьми рядків 5-стопового або 6-стопового *ямба* з *римуванням* **abababcc**. Шість рядків пов'язані двома перехресними потрійними співзвуччями, а останні два рядки (кода) дають парну *риму*. Виникла в Італії в епоху Відродження (поема Т.Тассо «Визволений Єрусалим»), пов'язувалася з легкою оповіддю, пізніше використовувалася і для передачі серйозного змісту. В українській літературі перші силабо-тонічні О. з'явилися у творчості П.Куліша:

*І в морок зла зі світу чистоти
Метнулась би одним одна душею...
Перемогла б нечисту силу ти
Пречистою потугою своєю –
І, в парі, ми в чудовні висоти
Знялись би знов понад життя грязею
І після всіх тривог і завірюх
Були б один блаженно тихий дух. (П.Куліш).*

Звертався до цієї строфи І.Франко:

*Не так повинні! Щоб не так жили,
Щоб брата і в найменшому пізнали,
За те якраз до бою ви пішли,
На поклик правди проти брехні стали...
Борітеся! Терпіть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали
Лиш гложжся, терня, там по вас нехай
Зазеленіє жито, наче гай! (І.Франко)*

Своєрідною внутрішньою розгорненістю ліричного сюжету, викінченістю думки, гнучкістю форми О. зручна і для віршових мініатюр, і для поем.

Опера – (іт. – твір, робота, дія) – найбільший за обсягом синтетичний вокально-музичний драматичний твір, вид театрального мистецтва, у якому сценічна дія поєднується з вокальною (солісти, хор) та інструментальною (оркестр) музикою, балетом і часто з пантомімою, а також із образотворчим мистецтвом (грим, костюми, декорації). Зміст О. виражається засобами музичної драматургії та сценічними музично-поетичними образами. Розмовна мова героїв на сцені відсутня, всі тексти співаються (арії, дуети і т. д.) чи проспівуються речитативно. Головні герої характеризуються персональними музичними темами, на які накладається текст. Композиційно О. чітко структурована і має обов'язковий оркестровий музичний вступ (увертюра), у якому переплетення головних музичних тем дає своєрідну проєкцію на подальший розвиток драматичної дії, підкреслює провідні конфлікти та ідею твору. Родоначальником оперного мистецтва вважається Італія (XVI-XVII ст.). Розвиток українського оперного мистецтва припадає на XIX ст. («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, опери М. Лисенка «Тарас Бульба» та перші дитячі зразки цього жанру – «Коза-дереза» та ін.).

Оповідання – малий епічний жанр, в основі якого — зображення якогось епізоду з життя героя. Короткочасність зображуваних подій, мала кількість персонажів – особливості цієї жанрової форми. Характери персонажів у О. показуються у сформованому вигляді, широка мотивація подій відсутня, описів мало. Властиве жанровій системі творчості Марка Вовчка («Горпина», «Чари», «Сон»), А.Свидницького («Два упрямых», «Жебраки», «Пачковозы»), О.Стороженка («Вуси», «Голка», «Закоханий чорт»), Панаса Мирного («Морозенко»), І.Франка («Ріпник», «Історія кожуха») та ін.

Опришки – учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Буковині й у Закарпатті проти соціального гноблення, гніту, панування польської, угорської та австрійської шляхти в XVI – першій половині XIX ст.; народні месники.

Орієнталістика, орієнталізм, сходознавство (від лат. — східний, наука про Схід) – дослідження культури східних країн, зокрема східних мов, літератури тощо.

Освічений абсолютизм – політика ряду європейських абсолютистських держав у другій половині XVIII ст., зумовлена ідеологією *Просвітництва*. Маючи зовні видимість схвалення і підтримки ідей просвітників, насправді була спрямована на зміцнення панування дворянства в умовах панування буржуазних відносин.

«Основа» – перший український громадсько-політичний і літературно-мистецький щомісячний *журнал*, що виходив протягом 1861-1862 рр. у Петербурзі українською і частково російською мовами. Видавцями були В.Білозерський (редактор), П.Куліш, М.Костомаров, О.Кістяківський. Журнал обстоював розвиток української літератури і мови, виступав на захист *реалізму* в мистецтві. На його сторінках друкували свої твори П.Куліш, М.Костомаров, Марко Вовчок, С.Руданський, Л.Глібов, А.Свидницький, О.Стороженко та інші. В «О.» було надруковано понад 70 творів Т.Шевченка. Журнал пропагував розвиток української мови і літератури, навчання рідною мовою, видання навчальної і науково-популярної літератури для народу тощо.

«Отечественные записки» - російський науково-літературний і політичний щомісячний *журнал*, що виходив 1839-1884 рр. в Петербурзі. До 1867 р. видавець – А.Краєвський. Відділ критики й бібліографії до 1846 р. очолював В.Белінський. З 1868 р. *журнал* очолили М.Некрасов і М.Салтиков-Шедрін. На його сторінках у різний час виступали українські письменники: Є.Гребінка, Г.Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок. Надруковано позитивну рецензію на *«Кобзар»* та окремі видання Т.Шевченка, відгуки на українські *альманахи* *«Ластівка»*, *«Сніп»*, *«Молодик»*.

Офорт (*фр., букв. – міцна вода; азотна кислота*) – вид *гравюри* на металі, де заглиблені елементи зображення роблять шляхом травлення металу кислотами, витравлені місця наповнюють фарбою і на спеціальному станку віддруковують на зволоженому папері. Технікою О. досконало оволодів Т.Шевченко (*«Старець на кладовищі»*, *«Приятелі»*, *«Мангишлацький сад»* та ін.).

П

Павло – один з апостолів християнства. У Новий Завіт входить 14 послань, автором яких вважають Павла. Він виступав за розрив з іудаїзмом, за розповсюдження християнства серед усіх народів, за примирення з існуючим суспільним ладом. Головна ідея його творів – духовне спасіння.

Панславізм — політико-ідеологічна доктрина, в основу якої покладена ідея об'єднання усіх слов'ян у федерацію. В Україні ці ідеї знайшли поширення на початку ХІХ ст. у програмах декабристів, Кирило-Мефодіївського братства тощо.

Пантеїзм (гр. — *все і Бог*) — релігійно-філософське вчення, що ототожнює Бога з природою, розглядає природу як утілення божества.

Паралелізм (з гр. – *той, що йде поряд*) – стилістично-композиційний прийом: паралельне зображення явищ із різних сфер життя, показ одних явищ на фоні інших, зіставлення їх переважно за ознакою дії:

*Зажурився сизий голуб, сидя на дубочку,
Що одняв у його злющій рябець голубочку.
Перелинув голубочок з дуба на кленину,
Одняв в мене пан Шульпіка рідную дитину.
Перелинув голубочок із кленка на івку:*

Ой як мені без дівчини на сім світі гірко! (М.Костомаров)

Залежно від того, на якому рівні — ритмічному, синтаксичному, строфічному, психологічному — відбувається це зіставлення, розрізняють синтаксичний П., психологічний П., строфічний П. Особливо властивий для творів фольклору (пісні, прислів'я, загадки) і близьких до них художніх літературних творів. Найбільш яскраве і різноманітне вираження П. здобув у романтичній поезії першої половини ХІХ ст.

Парафіяльні школи – початкові школи у дореволюційній Росії, в т.ч. й в Україні, при церковних парафіях. Відомі з ХІ ст.

Патріархальний (від гр. — *родоначальник*) — той, що дотримується старих традицій, приписів; той, що уникає нового, відданий старовині.

Патріотизм (від гр. — *вітчизна*) – одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури.

Патронім — псевдонім, утворений від імені батька. Напр., І.Карпенко-Карий (перша частина — від імені батька драматурга - Карпо).

Пафос (з гр. – *почуття, пристрасть*) – натхнення, піднесеність, запал, почуття великого захоплення.

Пейзаж (фр. – *місцевість, країна*) – зображення природи засобами художнього слова. У літературних творах є здебільшого тлом при змалюванні подій і персонажів. Картини природи допомагають глибше розкрити настрій, душевний стан героїв твору. Може мати соціальне навантаження.

Виконує різні функції залежно від стилю і методу письменника. У класицистів П. займав скромне місце, сентименталісти зображали своїх персонажів обов'язково на

фоні природи спокійної, тихої, яка позитивно впливає на душу. У романтиків П. відповідає бурхливим пристрастям героїв. У реалістичних творах П. відіграють і значну композиційну роль: пейзажними картинами починаються і (або) закінчуються сюжетні перипетії (проза І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного).

Пейзажна лірика – умовна назва ліричного жанру, в якому зображено художні переживання природи, олюднені та одухотворені. Напр., «Веснянка» Л.Глібова, «Осінь» Я.Щоголева, «Перший сніг» І.Манжури та ін.

Передмова – вступна стаття до книги, написана чи самим автором, чи упорядником, чи редактором з метою допомогти читачеві зрозуміти її зміст. У П. часто розповідається історія написання й видання включених до книги творів, принципи відбору їх, порядок розташування, джерела, з яких вони взяті (рукописи, першодруки). Особливий інтерес становлять П., написані самим автором. Вони допомагають з'ясувати погляди автора на зображувані події та явища, вказують на використані матеріали, прототипи образів, зроблені при перевиданні зміни тощо.

Переклад художнього твору – відтворення змісту і форми літературного твору, написаного однією мовою, за допомогою засобів іншої мови.

Перекладна література — корпус літературних текстів іноземного походження (візантійського, південнослов'янського), які з'явилися на Русі разом із прийняттям християнства.

Перипетія (від гр. – *несподіваний поворот*) – несподівана зміна у перебігові подій та у долях героїв пригодницьких та драматичних творів.

Перифраз, перифраза (від гр. – *описовий зворот, переказ*) – стилістична фігура близька до *метафори*, описова назва предмета чи явища, яка включає в себе його істотні риси. Важливий засіб творення художнього образу, допомагає яскравіше змалювати предмети чи події. Так, у поемі І.Котляревського «Енеїда» Тибр звертається до Енея, називаючи його «*Венерин сину!*». Т.Шевченко у поемі «Катерина» так описує настання ночі:

*Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирницею
Ховрашки гуляють,
Спочивають добрі люде...*

Періодичне видання — видання, яке виходить через певний відтинок часу постійним для кожного року числом номерів, не повторюється за змістом, однотипно оформлене; нумеровані і датовані випуски, що мають однакові назви і, як правило, однаковий об'єм і формат.

Персонаж (від лат. — *особа, особистість*) — дійова особа у драматичних та епічних чи ліро-епічних творах.

Персоніфікація (з лат. – *особа і робить*), **уособлення** – один з тропів, вид *метафори*, образний вислів, у якому ознаки істоти, людини переносяться на неживий предмет, абстрактне поняття, явище. Напр., зображення образу смерті у постаті косаря (Т.Шевченко «Косар»):

Понад полем іде,

*Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори;
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде.*

Петро – один з дванадцяти *апостолів*. Петра та його брата Андрія *Ісус Христос* першими покликав у свої учні. За католицькою традицією, П. вважається засновником церкви.

П'єса (з фр. – *частина, шматок*) – загальна назва драматичного твору будь-якого жанру, призначеного для показу на сцені.

Південне товариство декабристів — таємна організація декабристів в Україні, створена у березні 1821 р. членами Тульчинської управи колишнього «Союзу благоденства» П.Пестелем, О.Барятинським, О.Юшневським та ін. Програмним документом Південного товариства слугувала «Руська правда», написана П.Пестелем .

Підрядник — у теорії та практиці художнього перекладу це проміжний текст (художньо необроблений) між першотвором і перекладом. Передає тією мовою, на яку здійснюється переклад оригіналу, зміст іншомовного твору і лише окремі особливості його художньої форми. Так, П. поетичних творів відображають зміст прозою, не зберігаючи ні ритміки, ні віршового розміру, ні *рими* оригіналу.

Підтекст – думка, яку автор відверто не висловлює, але читач про неї здогадується, відчуваючи її ніби «між рядками»; внутрішній, прихований зміст тексту.

Пірихій (гр. — *стрибок*) — у *силабо-тоніці* — стопа, утворена поєднанням двох ненаголошених складів серед стоп *ямба* та *хорея*. Утворюється як наслідок вживання у вірші багатоскладових слів, у яких наголошений склад оточений кількома ненаголошеними.

Післямова, післяслово – додаток до літературного твору, структурно не пов'язаний, на відміну від *епілогу*, з розвитком *сюжету*. У П. автор роз'яснює свої ідеї, повідомляє про чинники, що впливали на написання твору, вказує на використані ним матеріали, на *прототипів* окремих *персонажів* тощо. Започаткована П. у літературі Київської Русі як додаток до рукописних пам'яток, де інформувалося читача про джерела книги, називався укладач або переписувач і висловлювалося прохання у разі потреби виправити помилки.

«Пісні Оссіана» Дж.Макферсона (1760) — *літературна містифікація*, здійснена Джеймсом Макферсоном (1736-1796). Виникає як відповідь на принижене становище шотландської нації після приєднання до Англії. Твір був написаний на основі ірландських оповідей XII ст. і шотландських легенд XVI ст. і виданий як двотомник «Оссіана, легендарного барда нелітів». До нього були включені дві поеми — «Фінгал, давня епічна поема» та «Темора».

Легендарний співець Оссіан, за версією Макферсона, – старший син Фінгала, короля легендарної древньої держави Морвен, яка начебто містилася на західному узбережжі Шотландії у IX ст. Користувалися надзвичайною популярністю. Базувалися на реальному шотландському фольклорі, з окремих уривків якого Макферсон почасти реставрував, а почасти реконструював величну мозаїчну картину життя давніх предків. Прославляються минулі легендарні битви,

гіперболічно змальовано образи героїв, які постають загадковими міфологічними персонажами, що вражають своєю мужністю, відвагою. Події змальовуються на тлі загрозливих північних ландшафтів та меланхолійних пейзажів: похмурі скелі, пінисті гірські потоки, буремний вітер, темне розбурхане море, а над усім цим – таємниче і загадкове світло місяця.

Сприйняті як літературний *маніфест преромантизму*.

Пісня – словесно-музичний твір, призначений для співу. Розрізняють фольклорну П. і П. як жанр писаної поезії. У традиційному фольклорі текст П. і її мелодія створювалися одночасно. Основними ознаками П. як жанру *лірики* є: строфічна будова, повторюваність віршів *строфи*, розмежування заспіву та *приспіву* (*рефрену*), виразна ритмізація, музичність звучання, синтаксичний *паралелізм*, проста синтаксична будова. Характеризується здебільшого простотою словесно-музичної будови. Широкої популярності набули П. літературного походження «Гуде вітер вельми в полі» на слова В.Забіли, «Дивлюсь я на небо» на слова М.Петренка, «Нащо мені карі очі» на слова Т.Шевченка, «Журба» на слова Л.Глібова та інші.

Пісня Пісень, Пісня над Піснями (досл. з гр.— *найкраща пісня*), **книга** – книга *Старого Завіту*, що входить до групи *морально-поетичних* або *сапієнціальних книг*; *лірична поема*, у якій зображено палке кохання, що збереглося, незважаючи на всілякі спокуси, і залишилося вірним собі. Автором вважають царя Соломона. Написана у формі розмови нареченої (суламітка Авігаш) з нареченим (цар Соломон), що переривається хором подруг нареченої (Єрусалимські діви). У іудеїв читається на Пасху як алегорія стосовно Виходу з Єгипту: бог-наречений заручається з Ізраїлем-нареченою.

Плагіат (від лат. — *викрадаю*) — літературна крадіжка, привласнення чужого твору й видання його під своїм іменем або запозичення у власний твір уривків з чужих праць без посилання на джерела та зазначення справжнього авторства.

Повір'я – давні народні перекази, основані на містичних уявленнях про зв'язки між явищами навколишнього світу й долею людей.

Повість – 1) у Давній Русі — *літописні зведення* («*Повість врем'яних літ*»), *життя* (повість про життє...), *сказання*. У середньовічному значення П. — загальна жанрова форма, у яку входять твори різних чи одного жанру, поєднані думкою оповідача; 2) епічний прозовий твір, який характеризується однолінійним *сюжетом*, а за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між *романом* і *оповіданням*. Від *оповідання* П., окрім обсягу, різниться розгорнутішим *сюжетом*, більшою кількістю другорядних *персонажів*, повнішою і глибшою їх характеристикою, широтою описів. Зразками української повісті є «Варнак», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та ін. Т.Шевченка, «Інститутка», «Три долі», «Маруся» Марка Вовчка, «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, «Захар Беркут», «Для домашнього вогнища» І.Франка та ін.

«Повість врем'яних літ» — літописне зведення, яке має відповідний заголовок, складене у Києві, охоплює події до першого десятиріччя XII ст. і міститься на початку більшості літописних зведень XVI-XVII ст. ст.; видатна пам'ятка *літописання Київської Русі*, укладена києво-печерським ченцем Нестором, який був прихильником державного устрою, проголошеного Ярославом Мудрим: всі князі

— брати і всі вони мають підкорятися старшому — Київському князю. Особливо наголошено на ідеї єдності руських князівств і подоланні непорозумінь існуючих уже тоді декількох політичних центрів. Це перший історіографічний твір на Русі, що містить переказ історії східних слов'ян та історії князівської влади, розповідає про християнізацію русичів. Вміщує якнайширшу інформацію про *Київську Русь*: про племена, які населяють Руську землю, про слов'янські племена, що сусідять з русичами, про найважливіші міста, поселення, річки, про звичаї та обряди, про економічну та торговельну діяльність, про військові походи і найбільші баталії. Також широко використовує фольклорні мотиви.

У первісному вигляді не дійшла, збереглася у пізніших копіях. Перша редакція — Нестерова — склалася на поч. XII ст. До неї увійшли Найдавніше Київське зведення 1037 р., Давнє Новгородське 1050 р., Києво-Печерські зведення 1073 і 1095 рр. (за гіпотезою академіка Шахматова). Другу редакцію складено ігуменом Сильвестром у Видубицькому монастирі 1116 р., третю — у *Києво-Печерському монастирі* бл. 1118 р. У літописі поєднується епічний стиль (оповідання фольклорного походження) і стиль «монументального історизму» (термін Д.Лихачова). «П. в. л.» із скороченнями і доповненнями починає майже всі пізніші літописні зведення.

Поділля — історико-географічна область України, що займає басейн Південного Бугу і лівих приток Дніпра (сьогодні це територія Вінницької, Хмельницької, Тернопільської обл.).

Подражаніє, наслідування – різновид творчості, коли письменник для передачі своїх думок, почуттів, переживань і настроїв знаходить відповідник у якомусь чужому творі. Цей твір або навіює тему, образи й мотиви, або підказує форму втілення власної теми, певною мірою стимулюючи й спрямовуючи оригінальний творчий процес. Напр., у Т.Шевченка – «Подражаніє Едуарду Сові», «Подражаніє сербському», «Подражаніє 11 псалму» та ін. Може реалізуватися в різних видах і жанрах мистецтва. В поезії часто межує з *перекладом* і переспівом.

Поема (гр. – *твір, творіння*) – епічний або ліро-епічний твір, переважно віршований, у якому зображені значні події і яскраві характери. Виникла П. на основі давніх і середньовічних героїчних пісень, сказань, епопей, що уславлювали визначні історичні події.

Поетика (гр.) – цілісна система художніх засобів, з допомогою яких реалізується внутрішня закономірність творчого процесу поета, захоплюючи сферу психічних переживань, його громадсько-політичних, етичних і естетичних ідеалів.

Поетичний синтаксис – характерні особливості в будові словосполучень і речень, зумовлені вимогами ритмомелодики поетичної мови й законами *віршування*. Є важливою ознакою індивідуального стилю поета.

Позасюжетні елементи твору – ті його частини, які прямо не пов'язані з розвитком основних подій у *сюжеті*, але збагачують зміст, увиразнюють *ідею*, створюють потрібний настрій. Це авторські відступи, *вставні новели та оповідання, обрамлення, описи (пейзажі, портрети, інтер'єри тощо)*.

Позитивна байка – байка, яка виникає у період *просвітницького реалізму*. У ній домінує позитивна налаштованість автора щодо образів і ситуацій твору, замість

викривальних тенденцій наявні дидактично-настановчі, на недоліки вказується засобами добродушного гумору. Напр., байки Л.Боровиковського.

Позитивний герой – літературний *персонаж*, який поданий у творі як зразок для наслідування, зразок людської поведінки, носій естетичних ідеалів, утверджуваних письменником. Напр., Іван Гус у поемі Т.Шевченка «Єретик», Маруся у однойменній повісті Марка Вовчка, Зінько Сиваш у діалогії «Під тихими вербами» та «Серед темної ночі» Б.Грінченка.

Полеміка (від *гр.* — *войовничий, ворожий*) — гостра суперечка (часто публічна) непримирених сторін з приводу якогось проблемного питання.

Полілог (*гр.* – *багато і слово*) – розмова, в якій одночасно бере участь багато людей; злива *реплік*, вигуків, зауважень, що подаються в художньому творі без вказівки *персонажів*, яким вони належать. За допомогою П. автор передає природність обміну *репліками*, спонтанний характер розмови.

Полінгвістичність (багатомовність) літературного процесу – ознака національного літературного процесу, суть якої полягає у паралельному використанні письменниками декількох мов. Є однією з важливих ознак давньої української літератури. Функціонує і в літературі ХІХ ст.

Полісиндетон (*гр.* — *багатосполучниковий*) – стилістична фігура; повторення однакових сполучників з метою посилення виразності чи медитативності. Напр.:

*І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває... (Т.Шевченко)*

Полонізація – політика Польщі, спрямована на поширення польської мови, католицького віросповідання.

Полонім, колективний твір — твір, написаний декількома авторами. Напр., роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика.

Польське повстання 1863-1864 рр. – виступ польської інтелігенції та студентства за національну незалежність, ліквідацію кріпацтва, скасування станів та відновлення Польщі у кордонах 1772 р., що означало приєднання земель *Правобережної України* до Польщі. Підготовкою повстання керував Центральний національний комітет, який мав зв'язки з польською еміграцією в Західній Європі. Повстання охопило також Литву, Білорусь, *Правобережну Україну*. Оскільки керівництво повстання ігнорувало соціальні потреби українського селянства та українське національне питання, українці були байдужими до повстання, а часто й ворожими. У 1864 р. повстання було придушене. Багатьох учасників було вбито або заслано до Сибіру (30 тис. осіб).

Порівняння – один із тропів, полягає у зіставленні певних рис, ознак якогось предмета з іншим (за спільними для них ознаками) з метою увиразнити зображуване, виділити його істотну рису. Найчастіше П. висловлюється за допомогою сполучників і сполучних слів як, немов, наче, ніби та ін.:

*Обгорнула мене самота,
Як те море безкрає.*

І мій дух, мов вітрило, її

Подих в себе вбирає. (І.Франко «Мойсей»)

Часто зустрічаються безполучникові П., виражені іменниками в орудному відмінку:

Синє море звірюкою

То стогне, то виє... (Т.Шевченко. «Іван Підкова»)

Особливим видом П. є образний вислів у формі заперечення:

То не ворон же то чорний

Із соколом б'ється —

То Велямін з Полуботком

За права дереться. (С. Руданський. «Павло Полуботок»)

Портрет (фр.) – опис зовнішності *персонажа*, один із засобів творення художнього образу. Дає зорове уявлення про *персонажа*: його обличчя, фігуру, одяг, манеру поведінки, жести, міміку. Характер П. може бути простим, тобто скопійованим з реально існуючої людини натуралістичним П. Частіше зустрічається психологічний П., в якому автор через зовнішність героя розкриває його внутрішній світ, його характер. У П. письменник може виявити і риси спільні, властиві певному соціальному середовищу, професії, категорії населення через індивідуальні, притаманні одній конкретній людині. Напр., портрет Марусі у однойменній повісті Г.Квітки-Основ'яненка, Миколи Джері у повісті І.Нечуя-Левицького «Микола Джеря» та ін.

Посвята, присвята, дедикація (лат. – *посвячую, присвята*) – авторський напис на початку твору, де зазначено, на честь якої особи(поема Т.Шевченка «Кавказ» - Якову де Бальмену), колективу (цикл Т.Шевченка «В казематі» - «Моїм союзникам посвящаю») чи події (поезія Т.Шевченка «Ликері» - «На пам'ять 5 августа 1860 г.») написано твір, кому його присвячено. Іноді включає початкові рядки вірша чи становить окремий твір (Шевченкові П.: П.Шафарикові – поема «Єретик», В.Рєпніній – поема «Тризна»). Найчастіше виражає жест поваги, вдячності автора певній особі (П. поеми Т.Шевченка «Катерина» - «Василию Андреевичу Жуковскому на пам'ять 22 апреля 1838 года»); інколи вказує на зв'язок мотиву твору або його задуму з творами адресата Д. чи на факт спілкування з ним (поема Т.Шевченка «Мар'яна-черниця» присвячена «Оксані К.....ко»).

Послання, «посланіє» – 1) ранньохристинські твори, листи, адресовані громадянам, приватним особам чи усім християнам, написані подвижниками (проповідниками раннього християнства). За церковною традицією, вони звичайно приписуються *апостолам* (напр., *Новозавітні послання*); 2) в українській літературі – один із публіцистичних жанрів, що набув особливого розповсюдження у творчості письменників-полемістів XVI-XVII ст. («Послання до стариці Домнікії», «Послання до князя Василя Острозького» Івана Вишенського). Літературний твір, що відзначається наявністю безпосереднього зв'язку його змісту з конкретними, як правило, синхронними часові написання фактами, проблемами і явищами дійсності, написаний у формі відкритого звернення до якоїсь особи чи багатьох людей; 3) епістолярно-публіцистичний вірш (поема), написаний у формі звертання до певної реальної особи (чи декількох осіб) («І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», «До Основ'яненка», «Марку Вовку» Т.Шевченка, «До молоді» М.Старицького, «Товаришам із тюрми», «Молодому другові» І.Франка тощо).

Постійний епітет, народнописенний епітет — слово-означення, яке стійко сполучається з певним означуваним словом і означає в предметі якусь характерну, наявну родову ознаку. Має фольклорне походження, але досить часто зустрічається у професійній літературі, особливо у поетів-романтиків ХІХ ст. Напр.,

*Широкою гриву на вітер пускай,
Неси мене, коню, за бистрий Дунай!* (Л.Боровиковський)

«Потік свідомості» – техніка письма. Одна з форм зображення внутрішнього життя людини в художніх творах, прагнення розкрити душевний стан *персонажів* у всій безпосередності, в миттєвій і швидкій зміні переживань, роздумів, спогадів, вражень, підсвідомих асоціацій, настроїв і т.д., що дозволяє вивчати, досліджувати індивідуальність *персонажа* максимально повно і досягти особливої внутрішньої правдивості. Термін «П. с.», що з'явився наприкінці ХІХ ст., належить американському філософу й психологу У. Джемсу, який вважав, що свідомість подібна до потоку, у якому думки, відчуття, переживання пов'язані одне з одним на основі асоціативних зв'язків. Відповідно, процес мислення фіксується письменниками у формі алогічного непослідовного нашарування ланцюга вражень, спогадів і дрібних душевних рухів носія мови. Техніці «П. с.» властива невпорядкованість, хаотичність і алогічність. Формально «П. с.» проявляється у свідомому руйнуванні звичних синтаксичних структур, наявності пропусків, численних тире тощо. Вперше в українській літературі до такої техніки письма вдалися прозаїки у 70-90-і рр. ХІХ ст., зокрема Б.Грінченко (оповідання «Сама, зовсім сама»).

Правобережна Україна — історико-географічна назва частини України на правому березі Дніпра, яка охоплювала Київщину, Брацлавщину, частково Волинь та Поділля і яка після *Андрусівського перемир'я (1667 р.)* між Росією і Польщею відійшла до Польщі.

Православ'я – один із трьох, поряд з *католицизмом* і *протестантизмом*, напрямків *християнства*, поширений переважно у Східній Європі та на Близькому Сході. Виникло в ІV-V ст. на території Візантії після розпаду Римської імперії і відобразило особливості її соціально-економічного, політичного, культурного розвитку. Остаточно П. сформувалося як самостійне віросповідання після поділу християнства 1054 р. на Західну (римо-католицьку) і Східну (греко-візантійську) церкви. За останньою закріпилася назва православної. На відміну від *католицизму*, П. не має єдиного світового релігійного центру, складається з низки *автокефальних церков*.

Догматичні відмінності П.: визнає триєдиного Бога (Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Дух святий) як творця і управителя світу; зшестя Святого Духа від Бога-Отця; Боголюдину, спокутну жертвну смерть, Воскресіння, Вознесіння Ісуса Христа; друге пришествя Спасителя, воскресіння в день Страшного суду всіх померлих для життя вічного; гріховну природу людини, необхідність смирення й упокорення задля небесного блаженства; святість єдиної апостольської церкви; потойбічний світ (але заперечує чистилище), посмертну відплату, Страшний суд тощо.

Культові та канонічні особливості: поклоніння іконам, обов'язковість шлюбу для білого духовенства, особлива манера церковного співу (без музичного супроводу), культ мощей, культ «святої води», молитва тощо.

Має широку систему свят, які пов'язані з певними епізодами життя *Ісуса Христа*, *Діви Марії*, *апостолів*, праведників, святих та ін., і обрядів, які ґрунтуються на семи таїнствах: хрещення, миропомазання, сповідь, причастя, шлюб, священство, соборування. Велике значення надається постам, вшануванню святих.

Богослужіння в П. триваліше, ніж в інших християнських конфесіях, і включає в себе значну кількість ритуалів. Головне богослужіння — *літургія*. Духовенство в П. поділяється на біле (одружені парафіяльні священики) і чорне (чернецтво, яке дало обітницю безшлюб'я).

Преромантизм, передромантизм — комплекс ідейно-стильових тенденцій у західноєвропейському мистецтві другої половини XVIII - початку XIX ст.; генетично передбачаючи *романтизм*, П. зберігає спадкоємність деяких мотивів і ідей літератури *просвітництва* та *сентименталізму* (апеляція до «відчуття», апологія «природного» існування, поетизація «мирної» природи і ін.), проте відрізняється ідеологічною основою: в рамках *сентименталізму* здійснюється критика *раціоналізму* освіти, тоді як П. — початок його повного і безкомпромісного заперечення; характерними рисами П. є захоплення середньовічними легендами, картинами дикої природи, стихіями, образами смерті тощо. До преромантичної поезії, що спиралася на народність та фольклор, належали балади П.Гулака-Артемовського «Твардовський», «Рибалка» (переспіви з Міцкевича й Гете), ранні твори П.Білецького-Носенка, вірші Л.Боровиковського, Є. Гребінки, В.Забіли, М.Маркевича, А.Метлинського, М.Шашкевича.

Прижиттєве видання — літературний твір, який вийшов друком за життя автора, на відміну від видань, що були надруковані після його смерті. П. в. — одне з найважливіших джерел тексту для його наукового перевидання.

Прислів'я — короткий, ритмічно організований, афористичний народний вислів, що має здатність до багатозначного використання у мовленні за принципом аналогії. Пов'язаний з певною гранню народного досвіду.

Притча — один із жанрів літератури, основи якого закладені у фольклорній традиції і надалі закріплюються у писемній формі. Оповідний твір повчально-алегоричного змісту, основними рисами схожий на *байку*. В основі сюжету П. лежить уможливлена логічна схема, широко використовуються різні види алегоричної мови — *алегорії*, *символи*, *параболи*, що вимагають певного тлумачення. На відміну від багатозначного тлумачення *байки*, в П. завжди прихована конкретна дидактична ідея, якій притаманна глибинність і широта узагальнення, максимальна загостреність провідної думки. Змістовність П. завжди позначена тяжінням до глибинної «премудрості» релігійного чи світського моралізаторського характеру. Релігійна П. широко представлена у *Біблії*, використовувалась насамперед для передачі сакральних ідей. Багато П. вміщено у різних частинах *Старого Завіту* (притча Йофама про дерева, які хотіли обрати собі царя; притча Нафана до Давида про багатого, який відібрав у злидаря єдину вівцю; притчі Соломона). *Євангельські притчі* вкладено в уста *Ісуса Христа*, вони є основною формою Його спілкування з народом і учнями (про сіяча, про зерно гірчичне, про десять дів, про злих виноградарів, про доброго самарянина, про блудного сина, про багатого і Лазаря та інші). В пізніші часи П. активно використовується у світській європейській літературі, стає одним із засобів вираження морально-філософських суджень письменника (творчість Г. Сковороди).

Прізвище літературне — придумане прізвище, первинно взяте як літературний *псевдонім*, а пізніше таке, що отримало велику популярність і набуло значення начебто справжнього прізвища. Напр., Г.Квітка-Основ'яненко — літературне прізвище, що складається зі справжнього імені (Г.Основ'яненко) і *псевдоніма*

(Грицько Квітка); І.Нечуй-Левицький — справжнє ім'я — І.Левицький і *псевдонім* — І.Нечуй.

Проблематика літературна – сукупність заявлених у художньому творі *проблем*, тобто гострих життєвих суперечностей, які постали перед митцем і його *персонажами* і вимагають свого вирішення відповідно до розгортання твору.

Провіденціалізм – релігійна концепція, згідно з якою будь-яке соціальне явище, вся суспільна історія відбувається з волі Бога, згідно з наперед визначеними Богом планами і накресленою метою. Позиції П. обстоює *католицизм*.

Прогімназії – неповні середні школи в Російській імперії з чотирирічним курсом навчання, засновані 1864 р. окремо для хлопців і дівчат.

Проза (від лат. – *проста, вільна (мова)*) – художнє мовлення, не організоване ритмічно, не віршоване, з охопленням думок, здебільшого неспіввимірних щодо часової тривалості. Прозове мовлення розкриває певну дію: зовнішню, подієву, чи внутрішню, психологічну, певний ланцюг рухів, жестів.

Прозаїчність (від лат. – *проста, вільна (мова)*) — приземленість, буденність вислову у літературному творі, яка контрастує з очікуваним *пафосом* твору.

Прозовий (від лат. – *проста, вільна (мова)*) — той, що написаний прозою.

Прозивний, загальний псевдонім — підпис у вигляді слова, що вказує на місце проживання автора, його національність, соціальне чи службове становище, вид діяльності тощо. Напр., «Хуторянин» (П.Куліш), «Бабуся» (Олена Пчілка), «Українець» (М.Драгоманов), «Вартовий» (Б.Грінченко).

Пролог (гр. – *переднє слово, передмова*) – вступна частина твору, яка або розповідає про події, що передують основним подіям твору, або наводить якусь історичну паралель («Інтродукція» до поеми Т.Шевченка «Гайдамаки»), або створює потрібний настрій, готує читача до сприйняття твору («Пролог» до поеми І.Франка «Мойсей»).

Прометей — у грецькій міфології провидець, син титана Іапета і Клемени, брат Атланта, Епіметея і Менетія; як описують окремі *міфи*, він створив людину із глини, обдуривши Зевса при жертвоприношенні. Зевс розгадав обман і позбавив людей вогню. Але П. викрав його і приніс людям. Він навчив їх користуватися вогнем, навчив різним ремеслам і мистецтвам. Тоді Зевс відправив на землю Пандору, а П. наказав прикувати до скелі у Колхиді. Орел вдень розбивав печінку П., яка відновлювалася за ніч, поки нарешті Геракл з волі Зевса не убив орла. Починаючи з доби *Ренесансу* прометеївський сюжет користується у літературі великою популярністю. П. став символом людського прогресу, творчих сил, а викрадення вогню символізувало віру в науку і майбутнє. П. вважають наполегливим, сміливим, усвідомлено протестуючим борцем проти тиранії Зевса, повстанцем, який несе допомогу людям, який бореться за правду і краще майбутнє.

Пророк (гр. — *жрець, який передбачає те, що має статися*) — у *їудейській та християнській* релігіях — посередник між Богом і людьми, глашатай божественної волі, людина, яка передбачає майбутнє, а також прагне виправити та очистити людей. П. є Божим посланцем до народу: перш за все він покликаний утверджувати

істину, а потім, коли народ приходив в стан занепаду, завдання П. – наставляти його на путь істинний. Тому його слово – це слово викриття і заклику, і лише в разі, якщо воно не доходить до совісті народу, то стає грізним попередженням про покарання, що чекає на народ. Для вираження суті свого вчення П. використовували символічні образи або вчинки.

Пророчі книги Старого Завіту — група книг *Старого Завіту*: книги «великих» пророків: Ісайї, Єремії, Єзекиїля, Плач Єремії, неканонічне послання Єремії; книги «малих» пророків: Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарії, Малахії; п'ять неканонічних додатків до книги Даниїла. Є суто історичним явищем, для розуміння якого потрібно глибоке знання релігійної та світської історії Ізраїля. Особливе значення у *християнстві* надається чотирьом книгам: Ісайї, Єремії, Єзекиїля, Даниїла: вони попередники *християнства*, заклали основи цього вчення. Визначили, що Месія прийде не лише до іудеїв, але й до всіх, хто хоче опинитися в його царстві.

«Просвіта» – культурно-освітня патріотична громадська організація, заснована у грудні 1868 р. у Львові *народовцями* з метою поширення культурної, національно-політичної й економічної освіти народу. Перший голова «П.» - Анатолій Вахнянин. Спершу «П.» видавала популярні книжки, а потім організувала читальні та охопила своїм впливом широкі кола селян. З ініціативи «П.» було створено друкований орган *народовців* «Діло». У роботі «П.» брали участь І.Франко, Леся Українка, М.Лисенко, Б.Грінченко, М.Коцюбинський, М.Грушевський та ін.

Просвітницький реалізм – творчий метод у літературі XVIII-XIX ст., своєрідний тип *реалізму*, де всі явища суспільного життя і вчинки окремих людей оцінюються як розумні і нерозумні. Творцями і теоретиками стали Дідро у Франції та Лессінг у Німеччині. Естетичні ідеали: встановлення справедливого суспільного ладу шляхом освіти народу, пропаганда ідей добра і справедливості, возвеличення людини-трудівника, критика панівних класів, ствердження гуманних стосунків між людьми. У центрі уваги П. р. – людина, її суспільні відносини, творчі можливості, її моральність, гідність.

Особливостями стали подальший розвиток і демократизація тематики, відмова від нормативності, властивої *класицизму*, вимога життєвої правди, документально точного розкриття характерів, повчальність, пов'язані із бажанням авторів донести до реципієнта суспільні чи моральні ідеї.

Простір у художньому творі – одна з основних характеристик художнього буття героїв. Суттєво відрізняється від реального простору. Характеристики художнього простору (обмеженість — необмеженість, об'ємність, локальність, пропорційність, конкретність тощо) визначаються методом, напрямом, жанрово-родовою приналежністю, *сюжетом* твору, а також творчою індивідуальністю автора.

Протагоніст (від гр. — *перший серед тих, що змагаються на громадських іграх*) – 1) у давньогрецькій трагедії – актор, який виконував головну роль; 2) *ліричний герой* чи один із *персонажів* твору, який висловлює думки і виражає позицію автора. Напр., Маша у романі Марка Вовчка «Живая душа», Павло Піддубень у оповіданні П.Куліша «Дівоче серце».

Прототип (гр. – *першобраз*), **прообраз** – реальна особа, група людей чи літературний *персонаж*, які стали основою для створення певного художнього

образу. Літературний *персонаж* може мати декілька П., суміщаючи в собі окремі риси осіб, відомих авторіві.

Профетизм (від гр. – той, хто промовляє від іншої особи), **провіденція, передбачення** – передбачення майбутнього, прогноз, передчуття, *пророцтво*, метафізичне надзнання, прозріння. Проголошуються істини, котрі представляють зразок того, що має бути на Землі. П. має релігійне походження, йому притаманна міфічність. Набув поширення в античну добу, коли *пророцтва* та їх проголошення називали оракулами. П. поширені в *Старому та Новому Завітах*, де постають образи *пророків*, котрі віщували прихід *Месії*. П. притаманний Т.Шевченку («Ісайя. Глава 35», «Подражаніє Іезекеїлю. Глава 19», «Мені однаково, чи буду...»), П.Кулішу (недописана поема «Україна»), М.Костомарову («Книга буття українського народу») та ін.

Процес літературний – історичний рух національної і світової літератури, що розвивається у складних зв'язках і взаємодіях. Включає в себе твори, що з'явилися в даний момент, їх сприйняття читацькою аудиторією, *літературну критику*, різні форми організації літературного життя, твори минулого, які залишаються у активному шарі *белетристики* і сприймаються по-новому.

Псалми (від гр. – пісня, оспівую) – твори *іудейської* та *християнської* релігійної лірики, що прославляють Бога. Короткі й досить прості за формою, написані від першої особи. Найпоширенішим циклом П. є «*Псалтир*», що входить до складу *Старого Завіту Біблії* й приписується давньоєврейському царю Давиду. У них домінує ідея смирення та звеличення божества, добра і святості. Жанрові різновиди П.: П. месіанські (подається інформація про майбутнього *Месію*, який виступає як могутній цар і влада якого поширяться на всю землю; про Воскресіння Христа; про страждання на хресті тощо), П. панегіричні (прославляється Бог як творець всього сущого), П. покайні (йдеться про нещастя та біди, що трактуються як наслідок гріха. Особливу роль відіграють у католицькому богослужінні), П.- мудрощі (оспівується мудра поведінка людей перед Богом), П.-плачі (за своїм змістом є молитвами страждущих. У них виявляється сум народу чи групи віруючих з приводу війни, посухи та інших нещасть) та П.-прокляття (звучить прокляття грішнику, ворогові чи злочинцю. Були вилучені Другим Ватиканським Собором із списку молитов для католицьких священників). Поетична форма та метрична організація П. заснована на синтаксичному *паралелізмі*, який об'єднує синонімічні варіації однієї і тієї ж думки або загальну думку та її конкретизацію, чи дві протилежні думки або ж два висловлювання, що перебувають у відношенні висхідної *градації*. Цей жанр у своїй творчості використовували Г.Сковорода (зб. «Сад божественних пісень»), Т.Шевченко (цикл «Давидові псалми»), С.Руданський («Псалом 136»), П.Куліш («Псалтирна псалма»).

Псалтир (гр.) – книга *Старого Завіту*, що входить до складу *морально-поетичних або сапієнціальних книг*; збірка релігійно-моральної лірики. Традиційно автором вважають царя Давида. Містить 150 молитовних співів (гімнів поклоніння), яким притаманна єдність світосприйняття та спільність мотивів: звернення людини (чи народу) до Бога як до сили особистісної, вірного спостерігача та слухача, що випробовує глибини людського серця. Основні теми: Христос, Єгова, Закон, творення, майбутнє Ізраїлю, випробування оновленого в стражданнях, radoшах та труднощах серця.

Псевдоандронім — чоловіче ім'я чи прізвище, взяті як псевдонім жінкою. Напр., Марко Вовчок (Марія Вілінська), Віщий Олег (Олена Пчілка), Грицько Григоренко (Олександри Судовщикова-Косач) та ін.

Псевдогінім — жіноче ім'я чи прізвище, взяті як псевдонім чоловіком. Напр., Маруся К. (О.Кониський), Надежда Кропивницкая (М.Кропивницький).

Псевдонім (від гр. букв. – вигадане ім'я) – вигадане ім'я та прізвище, яким письменники (актори, режисери, художники та інші) замінюють своє справжнє ім'я. Виникнення П. може бути пов'язане з різними причинами: цензурні переслідування, наявність однофамільців, немилозвучність справжнього прізвища, станові забобони, бажання підкреслити особливість особистості автора або його творчості тощо.

Психологізм (від гр. – душа і слово, поняття) – естетична категорія, художнє вираження письменницького інтересу до плинності свідомості, динаміки внутрішнього життя людини, зміни його душевних станів, сакральних якостей і властивостей її особистості; відтворення і зображення внутрішнього життя людини у літературному творі. Процес розвитку літератури позначений поглибленням П. у відтворенні складності людської природи та пошуками нових засобів у мистецтві психологічного аналізу. Важливими етапами стали епоха *Відродження*, *сентименталізм*, *романтизм*, але найвищі досягнення пов'язані з утвердженням *реалізму*. Серед засобів П. такі: зображення внутрішнього світу людини «зсередини» шляхом самовиявлення персонажів (оповідь героя про свій стан, *невласне пряма мова*, *внутрішній монолог*, сповідь, *щоденник*, лист, сон, видіння тощо) та «зовнішнє» зображення (авторська характеристика внутрішнього стану героя, взаємохарактеристика, *потік свідомості*, психологічний портрет, психологічний пейзаж, зовнішні прояви почуттів: міміка, жести). Названі засоби використовуються письменниками по-різному: характер П. визначається індивідуальними особливостями творчої манери автора.

Психологія творчості — наукова дисципліна, яка вивчає психологічні особливості творчої переробки письменником вражень дійсності, психологію особистості автора як митця, загальні та індивідуальні закономірності процесу творення художнього твору в динаміці — від виникнення задуму до повного його втілення.

Публікатор — особа, яка публікує літературну пам'ятку, історичний документ, невиданий твір якогось автора, супроводжуючи таку публікацію пояснювальним текстом чи коментарями або без них.

Публіцистика (нім., від лат.— суспільний) – особлива літературна форма, яка об'єднує ознаки художньої літератури, журналістики і соціально-політичної прози; тип творів, у яких оперативно досліджуються і узагальнюються актуальні проблеми з метою впливу на громадську думку і громадську свідомість. Відзначається експресивністю, відкритою *тенденційністю*, риторичністю.

Публіцистична лірика – тенденційні віршовані твори, що відображають актуальні ідеологічні, світоглядні, політичні поза літературні інтереси. Характерні риси: конкретний часопростір, полемічний розвиток ліричного *сюжету*, декларативність. В основі П. л. ідея, персоніфіковані поняття, адаптовані для емоційного висловлювання тропіка та стилістичні фігури, злиття емоційного з раціональним, при якому метафоричність чіткіше окреслює думку. Головною метою П. л. є прагнення автора переконати, донести важливість теми та аргументів, вплинути на громадську думку, а через неї – на

соціальний досвід, тому П. л. найчастіше публікується у періодичних виданнях, що дає їй змогу звертатися до широкої аудиторії. Жанрові форми П. л.: відкритий лист, репортаж, щоденник, *послання*, монолог тощо. Напр., «Товаришам із тюрми» І.Франка.

П'ятивірш, квінтила — п'ятирядкова строфа з двома *римами*, з яких одна об'єднує три, а друга два поетичні рядки: **abaab, ababa, aabbb** чи **abbab**. Напр.,

*Як літнім ранком зчервоніють хмари
Над сонечком, що весело встає,
І пан старий, надівши окуляри,
Провізію з комори видає,
А ранок у гаю і в полі творить чари. (П.Куліш).*

П'ятикнижжя Мойсея (в іудаїзмі – **Тора, тобто Закон, Вчення**), **Мойсеїв Закон, Закон, Законоустановчі книги Біблії** – назва перших п'яти книг *Старого Завіту* – *Буття, Вихід, Левіт, Числа* та *Второзаконня*, авторство яких за традицією приписується пророкові *Мойсею*. Насправді основна частина П. М. створена у IX - VII ст. до н.е., а остаточна кодифікація відбулася у V ст. до н.е. В П. М. вміщено *міфи* про виникнення світу й людей, про рай, всесвітній потоп, походження богообраного єврейського народу, про встановлення іудейської релігії, її ритуалів і вимог. Основна ідея: проповідь монотеїстичної релігії.

Р

«Рада» - літературно-науковий альманах (Київ, 1883, 1884), упорядкований М.Старицьким, на сторінках якого друкувалися художні твори М.Старицького, П.Куліша, І.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Д.Мордовця, Ганни Барвінок, І.Крпенка-Карого (під псевдонімом Гнат Карий), М.Садовського, Олени Пчілки та ін., етнографічні, публіцистично-наукові, мовознавчі дослідження, «Бібліографічний покажчик нової української літератури» М.Комарова тощо.

Радикалізм (від лат. - *корінний*) – політична й ідеологічна течія, яка відстоює необхідність рішучих дій і глибоких змін у політичному та соціально-економічному ладі.

Раціоналізм (лат. — *розумний*) – філософський напрям, який стверджує, що розум є вирішальним джерелом істинного знання.

Реакція політична (фр.; від лат. - *проти дія*) – активний опір прогресові у суспільному житті з метою збереження та зміцнення старих порядків, які вже віджили. Проявляється у переслідуванні інакодумців, політичному терорі, придушенні всього прогресивного, у політичному та економічному насильстві стосовно основної маси населення. Завжди має яскраво виражений агресивний характер.

Реалізм (від лат. – *матеріальний, речовий, дійсний*) – художній (творчий) напрям, що розвинувся з початку 30-х років XIX ст. у Франції, а згодом - в інших європейських літературах. Термін «Р.» став широко використовуватися стосовно літератури з другої половини XIX ст. після літературно-критичних публікацій Ж.Шанфлері та Л.Дюранті в журналі «Реалізм». Початки Р. вчені визначають по-різному: або у літературі Античності (античний Р. — Гесіод), або Середньовіччя (середньовічний Р. – фавль, шванки, фацеції, інтермедії), або у Відродженні (ренесансний Р. – Петрарка, Боккаччо, Чосер, Сервантес, Рабле, Шекспір), або у Просвітництві (*просвітницький Р.* – Лессінг, Дідро, Філдінг, Бомарше, Діккенс), або в 30-х рр. XIX ст. (власне Р.). Основа реалістичної естетики міместична, мистецтво сприймається як «наслідування природи». Головна функція реалістичного мистецтва – пізнавальна, завдання митця – художнє пізнання закономірностей існування суспільства на певній історичній стадії його розвитку та людини як соціального феномена. Провідні принципи Р.: об'єктивне зображення життя у поєднанні з висотою авторського ідеалу; відтворення типових характерів у типових обставинах при повноті їх *індивідуалізації*; життєва достовірність зображення разом з використанням умовних і фантастичних форм; превалюючий інтерес до проблеми особистості і суспільства.

Реальна освіта – система загальної середньої освіти, яка має практичне спрямування й дає ширші, порівняно з класичною, знання з природничих, фізико-математичних наук, нових мов, креслення, малювання.

Реальне училище — середній спеціальний професійний навчальний заклад в Російській імперії, в т. ч. й на українських землях, з семирічним терміном навчання, в якому головна увага приділялася вивченню фізики, математики, креслення і природознавства, давні мови (латинська і грецька) не викладалися. На середину XIX ст. стали загальноосвітніми і зазвичай давали можливість вступати у вищі технічні та сільськогосподарські навчальні заклади, однак не давали права вступу до університетів.

Револуційна українська партія (РУП) – заснована 29 січня 1900 р. у Харкові діячами студентських громад з ініціативи В.Антоновича, М.Русова, О.Коваленка, М.Камінського. Перший програмний документ – брошура «Самостійна Україна», написана адвокатом М. Міхновським, в якій проводилася ідея боротьби за єдину Україну. Партія мала організації в Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі та закордонний комітет у Львові.

Резонер (від фр. — розмірковувати) – персонаж драматичного твору (а іноді роману чи повісті), який сам не бере активної участі у розвитку подій, а лише виголошує промови та повчання. Через посередництво Р. автор зазвичай висловлює свої думки про зображені події та персонажів. Р. був популярною фігурою у середньовічному, ренесансному і особливо класицистичному театрі. Широке розповсюдження набуває у просвітницькій літературі і театрі, виражаючи її морально-дидактичний пафос. Напр., образ Миколи у п'єсі І.Котляревського «Наталка Полтавка»; частково функції Р. виконує образ Золотницького у комедії І.Карпенка-Карого «Хазяїн».

Рекрутська повинність, рекрутчина (фр. – набирати, вербувати) — система комплектування регулярної армії та військового флоту у Росії протягом XVIII- XIX ст. ст. Запроваджена 1705 р. Петром I. Здійснювалася до військової реформи 70-х рр. XIX ст. шляхом примусового набору рекрутів (новобранців) від усіх податкових станів. Була поширена на українських землях після ліквідації тут залишків державності (1780 р.).

Релігія (лат. — побожність) — одна з форм суспільної свідомості — сукупність духовних уявлень, що ґрунтуються на вірі в існування Бога або богів, у надприродні сили, а також відповідна поведінка і специфічні дії людини (культ). Будь-яку Р. характеризує віра в реальне існування надприродного і система опосередкованих зв'язків з ним. Виконує певні соціальні функції: компенсаційну (найважливіша функція, вона ілюзорно надає віруючому того, чого йому бракує у реальному житті: щастя, життєвих благ, здоров'я, захисту від життєвих негараздів); світоглядну (Р. формує релігійний світогляд людини); інтегративну (об'єднує єдиновірців своїм віровченням); регулятивну (Р. через систему своїх духовних цінностей, норм і правил впливає на приватне і громадське життя людини, визначаючи тим самим її поведінку, життєву позицію, весь уклад існування); апологетичну (обґрунтовує істинність та захист від критики певного віровчення, основних догматів і принципів Р.).

Ремарка (фр.— примітка) – авторські пояснення у драматичному творі стосовно умов та часу дії, зовнішнього вигляду та поведінки дійових осіб тощо. Р. виконують настановчу роль для режисерів, акторів і читачів. Характер і форма Р. визначається жанром і стилем драматичного твору.

Ремінісценція (від лат. — спогад) – термін, що визначає наявні у художньому творі «відсилання» до попередніх літературних явищ: окремих творів, літературних героїв, епізодів чи будь-яких інших текстових компонентів на композиційному або стильовому рівні; вільне відтворення словесного тексту, ритмомелодичної конструкції, варіація образу тощо у новому ідейно-художньому контексті. Найбільш розповсюдженою формою Р. є *цитата*, точна або неточна, подана у лапках або у формі авторської мови. Іноді Р. стають згадування творів і їхніх творців разом з їхніми оціночними характеристиками.

Ренесанс, Відродження – епоха в історії культури Західної та Південної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії – XIV-XVI ст. ст., а в інших країнах – кінець XV - початок XVI ст.). Виділяють такі етапи Р.: Проторенесанс (XIII-XIV ст. ст.), Раннє Відродження (XV ст.), Високе Відродження (кінець XV – середина XVI ст.), Пізнє Відродження (друга половина XVI – початок XVII ст.).

Термін «відродження» запровадив італієць Дж. Вазарі у XVI ст. на означення зв'язку з античною мистецькою спадщиною. Стверджувався новий світогляд – гуманізм, ідеал розкріпаченої творчої особистості. Прикметні риси Р. – антиклерикальна спрямованість, звернення до античної спадщини, прагнення її «відродження» й переосмислення на основі нової буржуазної ідеології, що зароджувалась. Героєм літературних творів Р. стає не середньовічний аскет чи християнський мученик, а життєлюбна й мужня людина, що прагне не райського блаженства, а земного щастя.

Репертуар (фр. — список) – сукупність творів (драматичних, музичних та ін.), які виконуються протягом певного часу в театрі.

Репліка (від фр. — зауваження, заперечення) — 1) висловлювання дійової особи, фраза у відповідь у діалозі драматургічного або оповідного твору; 2) у театральній практиці Р. — останні слова актора, за яким йде текст іншого актора.

Репринт (англ.) — перевидання, передрук, стереотипне видання твору.

Ретардація (від лат. – затримка, уповільнення) – композиційний прийом в епічних та драматичних творах, штучне уповільнення чи затримка у розгортанні подій, які набули великої гостроти, з метою посилення інтересу до них. Досягається за допомогою введення у твір додаткових дійових осіб, вставних сцен, описів природи, ліричних відступів, багаторазових повторів однорідних епізодів тощо.

Ретроспекція (від лат. букв. — дивитися назад) – одна із форм реалізації художнього часу, розповідь про минулі події, що відбувалися до зображуваного; «повернення у минуле». Р. є однією з розповсюджених форм психологічної прози, вони не тільки дозволяють відтворити певну послідовність подій, а й визначають індивідуальність тих героїв, що намагаються відновити минуле. У композиційному плані Р. розширюють часові рамки *сюжету* і часто створюють свій власний оповідний шар.

Реципієнт (від лат. той, що одержує) — адресат; той, що сприймає твір мистецтва: читач, слухач, глядач.

Рефлексія (лат. — відображення) – роздуми, сповнені сумнівів, суперечностей; аналіз власного психічного стану.

Реформа військова – запроваджувалася за царювання Олександра II впродовж 1864-1883 рр. Передбачала поділ території Росії на 10 військових округів. В Україні було утворено три військові округи: Київський, Одеський, Харківський. На чолі округу призначався командувач, при ньому діяли штаб і військова рада. Запроваджувалася загальна військова повинність (замість рекрутського набору) із зменшенням строку служби (6-9 років залежно від виду військ замість 25 років). Відкривалися військові училища і гімназії, юнкерські училища. Дворянство і духовенство звільнялося від військової служби. Армію було оснащено сучасними видами зброї.

Реформа земська 1864 року – запроваджена за царювання Олександра II. За нею створювалися *земства*, нагляд за якими покладался на губернатора і міністра внутрішніх справ, які мали право вето на всяке рішення *земств*.

Реформа міського самоврядування 1870 року – запроваджена за царювання Олександра II. Основні положення: в усіх містах України створювалися міські думи, вибори відбувалися у трьох куріях на основі майнового цензу (перевагу отримало заможне міщанство) та вікового цензу (не нижче 25 років), міські управи відали господарством міст, справами впорядкування міст, розвитком промисловості й торгівлі тощо.

Реформа селянська 1861 р. — система заходів російського уряду, спрямована на поступову ліквідацію кріпацтва. Сутність реформи полягала у наступному: селяни одержали земельні наділи, що були меншими, ніж попередні (краща земля залишалася поміщикам, а гірша розподілялася серед селян, які мали заплатити за свої наділи, до переходу на викуп селянин уважався тимчасово зобов'язаним і мав виконувати повинності); скасовувалася особиста залежність селянина від поміщика; селяни дістали економічні права (могли самостійно укласти угоди, вільно займатися промислом і торгівлею, мали право придбати рухоме і нерухоме майно) та ін. Позитивним у запровадженні реформи було те, що вона дала імпульс розвитку ринкових відносин, поштовпувала технічне переоснащення сільськогосподарського виробництва, підвищилася врожайність сільськогосподарських культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці. Однак у пореформений період залишилося чимало пережитків феодальної системи господарювання: поміщицьке землеволодіння, безземелля селян, викупні платежі (подушний податок, поземельний податок), напівфеодальні форми і методи експлуатації селян. Негативним був і той факт, що юридично вільне селянство не отримало справжньої громадської рівності з іншими членами суспільства.

Реформа шкільна – система заходів, запроваджених за царювання Олександра II і впроваджуваних з 1864 року. Вводилася єдина система початкової освіти, створювалася мережа чоловічих, жіночих, класичних і реальних гімназій. У класичних гімназіях переважали гуманітарні предмети, їх випускники без екзаменів могли вступати до університетів. Реальні гімназії мали природничий цикл, після їх закінчення випускники мали право вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Право на освіту здобували всі стани, які були спроможні заплатити за навчання. Університетам надавалося більше автономії.

Рефрен (*фр.*), **приспів** – композиційний повтор, дослівне чи з незначними змінами регулярне повторення у вірші слова, виразу, рядка чи *строфи*. Може бути носієм *лейтмотиву*, може бути пов'язаним з емоційною домінантою поезії. Властивий для пісенної творчості, використовується у ораторському мистецтві, у віршах з твердою строфічною організацією. У прозових творах Р. – це фраза, яка періодично повторюється, щоб виділити певну думку, особливо звернути на неї увагу.

Рецензія (від *лат.* — *розгляд*) — розбір і оцінка художнього, наукового чи якогось іншого твору або вистави; жанр газетно-журнальної *публіцистики* і *літературної критики*. Опубліковані Р. виконують або функцію сповіщення і пропаганди, або функцію критичного аналізу і аргументованої оцінки, зверненої як до автора, так і до *реципієнта*.

Рецепція (лат. - *сприйняття*) – запозичення письменником *ідей*, мотивів, образів, сюжетів із творів інших письменників чи літератур з подальшим їх творчим осмисленням.

Рима (гр. — *розмірність*) – звуковий повтор переважно наприкінці віршових рядків, рідше – піввіршів, який має ритмотворче значення. Окреслює межі рядка, бере участь у формуванні *строфи*, надає віршеві мелодійності, здебільшого сприяє виникненню логічного наголосу на особливо значущих словах. В українському віршуванні Р. як регулярне співзвуччя віршових кінцівок з'явилася наприкінці XVI ст. у досилабічних віршах, а з XVII-XVIII ст. ст. український вірш стає переважно римованим.

Р. кваліфікують за різними ознаками: 1) за частотністю звучання (банальні — вишукані); 2) за подібністю звучання (точні (глибокі) – неточні (неглибокі) – асонанси — консонанси); 3) за місцем наголосу (чоловічі — жіночі — дактилічні — гіпердактилічні); 4) залежно від граматичних форм співзвучного матеріалу (однорічні (дієслівні, іменникові, прикметникові, займенникові, прислівникові) — різнорічні); 5) залежно від кількості слів, що входять до складу рим (прості — складені).

Римування, римів інтервал – характер розташування *рим* у поетичному творі, відстань між двома *римами*. Пов'язане із строфічною будовою поезії. Найпростішими видами Р. є парне (**aa bb...**), перехресне (**abab**), кільцеве (оповите) (**abba**).

Ритм (від гр. — *такт, розмірність, узгодженість*) – впорядковане чергування однорідних явищ у певних часових зрізах, у певних відтинках часу.

Ритміка (гр. – *розмірений, чіткий*) – 1) розділ *поетики*, що вивчає ритмічні форми художньої мови; 2) ритмічна будова віршів якогось поета. Віршову ритмічну структуру становить сукупність взаємодіючих елементів, до якої, крім власне ритмічних особливостей віршової мови (наголоси, словоподіли, клаузули тощо), належать і системи звукових повторів та *рим*, паузи, перенесення, фігури поетичного синтаксису тощо.

Риторичне звертання (апострофа) (від гр. — *особисте звертання*) — стилістична фігура, якою мовець звертається до відсутньої особи як до присутньої, до предмета — як до живої істоти. Напр.,

*Доле! Доле!
Моя ти співана воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися... (Т.Шевченко)*

Риторичні фігури – стилістичні звороти, які використовуються з метою підсилення виразності ораторської й художньої мови. До Р. ф. відносять *риторичні звертання, запитання й оклики*.

Різночинці — «люди різного чину і звання» — міжстанова категорія населення Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст., вихідці з купців, міщан, духовенства, селянства, дрібного чиновництва тощо. Переважно займалися розумовою працею. Серед них було багато противників самодержавства.

Річ Посполита (республіка) — офіційна назва Польської держави (1569-1795 рр.) після укладення Люблінської унії 1569 р., в результаті якої польське королівство об'єдналося з Великим Литовським князівством в одну державу. Найвищим законодавчим органом був сейм, на якому обирали короля. Проіснувала до 1795 р.

Рішельєвський ліцей в Одесі – закритий середній навчальний заклад підвищеного типу, заснований у 1817 р. Названий на честь колишнього новоросійського генерал-губернатора А.Е.Рішельє. Спочатку було два відділення – філософське та юридично-політичне. Термін навчання – 8-10 років. До 1820 р. навчання велося французькою мовою. Згодом навчальні програми були вдосконалені, поліпшено методику викладання, відкрито педагогічне відділення для підготовки вчителів для комерційних та повітових шкіл. У кінці 1820-30-х р. у Р. л. основна увага приділяється вивченню природознавчих наук. У 1837 р. після затвердження нового статуту Р. л. структурою і навчальними програмами наблизився до вищого навчального закладу. Було організовано фізико-математичне відділення, інститут східних мов. Вважався одним із кращих навчальних закладів в Україні і в Російській імперії. У червні 1862 р. Олександр II дозволив створити на базі Р. л. Новоросійський університет, який відкрито у 1865 р.

Розв'язка — один з елементів *сюжету*: вирішення *конфлікту*, показ наслідків *конфлікту*, остаточне вирішення долі *персонажів*. Як правило, подається у кінці твору, хоча, залежно від задуму автора, може стояти і на початку.

Розповідь – основний елемент всякого епічного й ліро-епічного твору; зображення подій і вчинків *персонажів* через об'єктивний виклад їх від третьої особи. У епічному творі зумовлює послідовність подій, з яких складається *сюжет*.

Роман (*фр.* – *первісно твір романськими мовами*) – складний за побудовою і великий за обсягом епічний прозовий (рідше — віршований) твір, у якому широко охоплено події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовано *персонажів*, кількість яких значна. За змістом розрізняють романи соціальні, історичні, сімейно-побутові, соціально-побутові, філософські, пригодницькі, науково-фантастичні, сатиричні та інші. Виник ще в античності («Дафніс і Хлоя» Лонга), але справжнього розквіту досяг у XVIII-XIX ст. ст. Розвиток роману в українській літературі припадає на 30-і роки XIX ст. і пов'язаний з іменами Є.Гребінки («Чайковский»), Г.Квітки-Основ'яненка («Пан Халявський»), П.Куліша («Чорна рада»), І. Нечуя-Левицького («Хмари», «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський»), Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?») (у співавторстві з Іваном Біликом), «Повія») та ін.

Роман виховання, роман формування, роман розвитку — різновид *роману*, у якому детально відтворюються найістотніші моменти становлення особистості у суспільстві, яке також переживає процес становлення і змін. Виникнення пов'язане з Просвітництвом, з такими його аспектами, як аналітизм у дослідженні людини, палкий захист інтересів нижчих суспільних верств, громадський оптимізм. Вперше – у німецькій та французькій літературах XVIII ст. — «Емілія» Ж.Ж.Руссо, «Гесперус» Жана Поля, «Подорожі Франца Штернбальда» Л.Тіка, «Гайнріх фон Офтердінген» Новаліса та ін. Подаючи образ особистості у розвитку й удосконаленні моральних і громадських якостей, Р. в. має завдання – показати вплив зовнішніх обставин на спосіб мислення, на добрі вчинки або злочини. Характерні риси: багатоступенева будова (дитинство, юність, зрілість), поляризація дитинства і дорослості, мрії і дійсності. За «вихованням» героя часто приховується

негативний розвиток: герой платить за «виховання» втратою індивідуальності, невинності, навіть смертю. В українській прозі XIX ст. – це «Люборацькі» А.Свидницького, «Не спитавши броду» І.Франка, риси Р. в. властиві «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика.

Роман готичний, «роман жахів», «чорний роман» – роман, у якому зображені незвичні ситуації, жахи пекла, страхітливі жорстокості, великі таємниці, що перетворюють людину на іграшку надприродних сил. Побудований на фантастичних *сюжетах* (в основі — викрадення, переслідування, несподівані жахливі ситуації), що поєднують, як правило, розвиток дії у незвичайній обстановці (занедбані замки, абатства, цвинтарі) з реалістичністю деталей побуту, описів, що ще більше посилює гостроту, напруження оповіді. Сформувався в Англії наприкінці XVIII ст. Зразками є «Удольські таємниці» А.Радкліфа, «Мельтон-блукач» Ч. Метьюріна, «Закоханий диявол» Ж. Казота, «Вічний жид» Е. Сю. В українській літературі окремі ознаки цього жанру властиві «Марку Проклятому» О.Стороженка.

Романс (лат. – по-романськи) – невеликий за обсягом музично-поетичний твір для голосу з інструментальним супроводом. Як правило, невеликий ліричний вірш, строфічний, з рядками середньої довжини, з характерною наспівною інтонацією. В Україні поширився на початку XIX ст. і став одним із популярних жанрів вокального мистецтва. Напр., «Дивлюсь я на небо» (М.Петренко), «Гуде вітер вельми в полі» (В.Забіла), «Ой одна я, одна, як билиночка в полі» (Т.Шевченко), «Розвійтеся з вітром» (І.Франко) та ін.

Романтизм (від фр. — роман) – один із провідних напрямів у літературі, науці й мистецтві. Виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, де вперше термін «Р.» був використаний як означення літературного напрямку, поширився у Англії й Франції, на початку XIX ст. — у Польщі, Росії, Австрії, а також в Україні. Виникнення Р. пов'язане з крахом ідей Просвітництва, піднесенням антифеодальних і національно-визвольних рухів, із докорінною зміною всієї системи світоглядних орієнтацій і цінностей. Послідовники Р. на перший план висунули виключну особистість з її ідеалами і пристрастями. Р. задекларував творчу активність митця з його правом на самотність як основний принцип творчості. Р. відкидає нормативність, раціоналістичну регламентацію у мистецтві, понад усе цінується творча свобода, фантазія.

Особливістю романтичного мистецтва є наявність у ньому цінностей, що лежать за межами реальної дійсності: екзотична природа, історичне минуле, релігійна містика, безмежна свобода, патріархальне життя нецивілізованих народів. Головна цінність – особистість творця: поета, художника, музиканта. Яскраво виражене авторське начало надає романтичним творам особливої емоційної енергії і виразності. Передбачає художнє відтворення життя у вигляді самоцінних особистостей, незалежних від навколишніх умов і спрямованих в інший, співзвучний їм світ.

Романтичне заперечення світу призвело до появи особливого романтичного героя, незвичайного, самотнього і трагічного, здатного на сильні і яскраві почуття, на протест і виклик. Часто це борець проти тиранії, проти національного і соціального гніту.

Весь Р. базується на контрастах: божественне і диявольське, реальне і ідеальне, темне і світле, динамічне і статичне. Соціальні конфлікти розростаються до вселенських картин космічних катастроф, різні життєві явища набувають крайніх форм, виступають як *символи*.

У період Р. формуються жанри *історичного роману і драми, фантастичної повісті, ліро-епічної поеми, балади, романсу*. Надзвичайного розвитку досягли лірична поезія і лірична пісня.

Роман-хроніка – великий прозовий твір, у якому розкривається послідовна історія якихось суспільних чи родинних подій за тривалий проміжок часу. Напр., «Люборацькі» А.Свидницького.

Руїна — поняття, запроваджене М.Костомаровим (пов'язував Р. з правлінням трьох гетьманів – ставлеників Москви: І.Бруховецького, Д.Многогрішного та І.Самойловича), для характеристики періоду глибокої кризи української державності, фактичної громадянської війни. Посилення тиску на Україну з боку Москви і Польщі поділило *Запорозьке військо* на два табори, які розпочали боротьбу між собою. *Правобережжя* обрало одного гетьмана, *Лівобережжя* — іншого. Причинами Р. були суперечки всередині державної еліти, гострі соціальні конфлікти, анархо-охлократичні настрої та дії значної частини населення, насамперед запорозького козацтва, постійні агресії та втручання у внутрішні справи козацької України з боку *Речі Посполитої*, Московії, Туреччини та Кримського ханства.

«Русалка» – літературно-науковий тижневик народовської студентської громади (Львів, 1866), який видавав В.Шашкевич. Серед найпомітніших публікацій – твори О.Кониського, Ф.Лазаревича, К.Левицького.

«Русалка Дністровая» — український альманах, виданий «Руською трійцею» у 1837 р. у Буді (тепер Будапешт, Угорщина). Перша у Західній Україні книжка, що була видана живою народною мовою і цим вплинула на розвиток нової української літератури. Девізом книги стали слова Я.Коллара: «Не тоді, коли очі сумні, а коли руки дільні, розцвітає надія».

Весь зміст книги чітко систематизований: редакційна передмова («Переслів'я»), чотири розділи – «Пісні народні» (українські народні пісні (21) з передмовою І.Вагилевича), «Складання» (твори М.Шашкевича, Я.Головацького, І.Вагилевича), «Переводи» (переклади сербських народних пісень та уривків із «Краледворського рукопису» В.Ганки) і «Старина». В кінці – бібліографія..

У «Р. Д.» відбулися програмні настанови гуртка «Руська трійця» - ідеї народності, демократизму, соціального протесту, всеслов'янської єдності.

«Р. Д.» стала *маніфестом* національного відродження і засвідчила початок нової літератури на західноукраїнських землях.

Русифікація – сукупність дій та умов, спрямованих на зміцнення російської національно-політичної та культурної переваги в Україні та інших країнах за допомогою переведення осіб неросійської національності на російську мову, російську культуру та їх подальша асиміляція.

«Русская беседа» - слов'янофільський журнал, що виходив у 1856-1860 рр. у Москві. Редактор-видавець – О.Кошелев. Тут співпрацювали Д.Мордовець, П.Куліш, Марко Вовчок та ін. українські письменники. У 1857 р. опубліковано рецензію М.Рігельмана на «Записки о Южной Руси», в якій високо оцінено поему Т.Шевченка «Наймичка».

«Русское слово» - російський щомісячний літературно-науковий, а з 1863 р. – літературно-політичний журнал, що виходив у Петербурзі протягом 1859-1866 рр.

У ньому надруковано рецензії М.Михайлова та Д.Мордовця на «Кобзар» Т. Шевченка 1860 р., О.Афанасьєва-Чужбинського - на журнал «Основа», а також записки «Землякам. Над гробом Т.Г.Шевченка» та «Воспоминания о Т.Г.Шевченке».

«Руська трійця» — напівлегальне демократично-просвітницьке та літературне угруповання, створене у 30-х рр. XIX ст. у Львові трьома друзями-студентами М.Шашкевичем, І.Вагилевичем і Я.Головацьким. Напрямок діяльності визначався ідеями *романтизму*. Члени гуртка налагодили тісні стосунки з відомими діячами української культури – М.Максимовичем, І.Срезневським та з борцями за свободу Чехії, Словаччини. Метою створення стало сприяння піднесенню освітнього рівня та пробудження національної свідомості галичан. Цьому організатори присвятили усю свою багатогранну діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу й публіцистичну у сфері народознавства, фольклористики, мовознавства, джерелознавства, журналістики, педагогіки, а також літературно-художню та перекладацьку творчість. Своєю літературною творчістю письменники «Р. т.» поклали початок новій, національній літературі в Галичині і на західноукраїнських землях. Учасники гуртка вперше в українському суспільному русі Західної України внесли до програмних документів ідею возз'єднання всіх українських земель у складі майбутньої федерації.

С

Сарказм (від гр.— в'їдлива насмішка) – особливо дошкульна викривальна насмішка, вияв крайньої ненависті й презирства до зображуваних явищ і людей. Не має подвійного, часто прихованого підтексту, як *іронія*, виражається завжди прямо. С. притаманне поєднання гніву, ненависті з гіркою посмішкою. Об'єктом С. виступають здебільшого різко негативні й аморальні речі.

Сатира (від лат. — суміш, усяка всячина) – спосіб художнього відображення й оцінки дійсності через викриття й висміювання. С. спрямована проти соціально шкідливих явищ, які гальмують розвиток суспільства. На відміну від *гумору* С. має гострий непримиренний характер. Часто об'єктом С. є антиподи загальнолюдської моралі, пристосуванці, лицеміри, зрадники, явища, які не відповідають естетичному ідеалу.

Сатирична комедія, соціальна комедія - жанр *комедії*, в якому об'єктом нищівного висміювання є події громадського, політичного, артистичного, побутового життя; близький до *фарсу*, *бурлеску*, *комедії звичаїв*, *комедії характерів*. Започаткована в античній літературі («Вершники», «Хмари», «Оси» та інші твори Евріпіда), розвинулася в добу *Ренесансу* в творчості Макіавеллі, Мольєра та постренесансу і *класицизму* в творчості Р.Б.Шерідана, Д.Фонвізіна, пізніше – М.Гоголя. В українській літературі ХІХ ст. найвищого розквіту досягла в творчості І.Карпенка-Карого («Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн»).

Свобода совісті – право громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійний культ чи бути вільним від його впливу, вільно поширювати свої релігійні або нерелігійні погляди та переконання. Здійснення С. с. можливе при дотриманні важливих принципів: відокремлення церкви від держави і школи від церкви, визнання рівності всіх релігій, церков та організацій перед законом і проголошення рівності прав і обов'язків релігійних і нерелігійних людей перед законом, заборона встановлення обов'язкових переконань і світогляду.

«Світова туга», «світова скорбота» — песимістичний настрій, розчарування світом і його цінностями, що призводить до меланхолії та відчаю; мотив, властивий для європейської романтичної поезії. В українській літературі він представлений у творчості А.Метлинського, М.Вороного.

Світогляд — система поглядів, понять та уявлень про навколишній світ і місце людини в ньому, визначає духовний світ людини. С. — вищий рівень духовного життя особи і суспільства. У ньому втілюються найвищі досягнення людського духу.

Святе Письмо – корпус релігійних книг, які визначаються віруючими богонатхненними, мають ореол святості, оскільки нав'язані самим Богом. У християн це Біблія.

Святі – у *християнстві* — особи, яких Бог за праведне життя наділив даром чудотворення і зробив посередниками між собою і людьми. Вважаються покровителями людей.

«Северная пчела» - російська політична, а з 1838 р. – і літературна газета, що виходила в Петербурзі у 1825-1864 рр. Редактори – Ф.Булгарін та М.Греч. у 1840 р. – опублікувала рецензію на «Кобзар» Т.Шевченка, у якій висловлювалися погляди, суголосні теорії офіційної народності, а у 1844 р. – кілька негативних рецензій на

поему «Тризна». Також у 1844 р. було вміщено повідомлення про «Живописную Україну» Т.Шевченка.

Секстет (від лат. — шостий) — строфа з шести рядків, розмір і римування у якій може бути довільним. Напр.,

*Вийшла в поле руська сила,
Корогвами поле вкрила;
Корогви, як мак, леліють,
А мечі, як іскри, тліють, -
Не так тліють, іскри крешуть,
А лисиці в полі брешуть. (І.Франко)*

Секстина (від лат. — шостий) — особлива форма шестирядкової строфи, яка складається з чотиривірша з перехресним римуванням і двовірша (коди) з парним римуванням: **ababcc**. Пишеться, як правило, п'яти- або шестистопним ямбом. Напр.,

*Мені чудний, химерний сон приснився:
Що ніби десь на пустоці німецькій,
На тім руйновищі, де хміль повився
По займані-пліндровині шляхетській,
Живе народ убогий та розумний,
Мов дяк царський, простак широкодумний. (П.Куліш)*

Секуляризація (від лат. – світський) – 1) процес вивільнення різних сфер життя суспільства, груп, індивідів від впливу релігії; 2) проникнення світських сюжетів і образів у суто релігійну літературу, що веде до створення світської літератури.

Сенсуалізм (від фр. - відчуття) – філософське вчення, що визнає відчуття єдиним джерелом пізнання.

Сентенція (лат. — думка, судження, вислів) — вислів морально-повчального змісту, коротке напучування.

Сентименталізм (від фр. – почуття, чутливість) – напрям у європейській літературі другої половини XVIII, що розвивався як утвердження чуттєвої, ірраціональної стихії у художній творчості на протигагу жорстоким, раціоналістичним нормативам класицизму та властивому добі Просвітництва культу абсолютного розуму. Філософським підґрунтям став руссоїзм. С. отримав свою назву за твором англійського письменника Л.Стерна «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768). В Англії С. відображав протест простих міських і сільських мешканців проти розвитку капіталістичних відносин і розорення. У Франції й Німеччині в С. відбилася боротьба третього стану проти феодального гніту й розбещеності аристократів. У Росії С. був породжений зростанням антикріпосницьких настроїв. Проголосив домінантою «людської природи» не розум, а почуття, головну увагу приділяв духовному світові простих людей, показував їхнє життя і побут. С. притаманні такі риси: увага до внутрішнього світу людини, возвеличення почуттів, підкреслене емоційне начало, апологія душевності, простоти й природності. С. розширив тематику літературних творів (зокрема, головними стали тема природи і тема смерті), коло жанрів, сюжетів, образних засобів. Найяскравіше розвинувся в Англії (Л.Стерн, С.Річардсон), Франції (Ж.Ж. Руссо), Росії (М.Карамзін).

С. яскраво виявився в жанрах елегії, пісні, сонета, балади, повісті, оповідання, етнографічно-побутової драми. Певний внесок у розвиток цих жанрів зробили С.Климовський («Їхав козак за Дунай»), С.Писаревський («За Німань іду», «Моя доля»), Л.Боровиковський («Молодиця»), М.Петренко («Батьківська могила»), О.Шпигоцький («Тільки тебе вбачила, мій милий, коханий»).

В Україні С. накладався на кордоцентризм української усної народнопоетичної традиції. Проблема існування С. в укр. літ. зостається дискусійною: Д. Чижевський вважав, що в українській літературі «немає потреби утворювати з кількох творів Квітки та одного твору Котляревського окремого літературного напрямку»; М.Зеров називав С. течією; П.Волинський, М.Яценко, Є.Нахлік розглядають С. як окремий напрям; деякі дослідники трактують С. як недолік, пов'язуючи його із впливом творчості М. Карамзіна; О.І.Гончар акцентує на сентиментально-реалістичних ознаках прози Г. Квітки-Основ'яненка; Я.Вільна та Ю. Ковалів пропонують не протиставляти С. іншим стилям, а в творах Г.Квітки-Основ'яненка, крім елементів С., співіснують реалістичні, класицистичні і романтичні тенденції.

Сепаратизм (лат. — відокремлення) — прагнення до відокремлення, відособлення, до самостійних дій і виступів (наприклад, прагнення національних меншин у багатонаціональних державах до відокремлення і створення самостійних держав чи автономних областей).

Сепія (гр. — каракатиця) – твір графіки, виконаний сіро-коричневою фарбою, одержаною з фарбуючої речовини (чорнильної залози) морської каракатиці або синтетичним шляхом. До С. звертався Т.Шевченко, особливо у період заслання («Шевченко серед товаришів», «Пісня молодого казаха», «Шевченко і байгуші», «Нарцис та німфа Ехо», «Казашка Катя» та ін.).

Септима (від лат. - сьома) – строфа із семи віршових рядків із різними системами римування. Напр.,

*Життя коротке, та безмежна штука
І незглибиме творче ремесло;
Що зразу, бачиться тобі було
Лиш оп'яніння, забавка, ошука,
Та в н обнятий розмір уросло,
Всю душу, мрії всі твої ввіссало,
Всі сили забира і ще говорить: «Мало». (І.Франко)*

Силабічне (від гр. – склад), **квалітативне** (від лат. — якість), **якісне віршування, силабіка** — система віршування, яке передбачає рівноскладовість, поділ віршового тексту на ритмічні одиниці, які рівні між собою за кількістю складів. Силабічний принцип віршування, у якому наголос не має смислорозрізнювального значення, сформувався у тих народів, у чиїх мовах закріпленій постійний наголос. Серед романських мов – це французька з наголосом на останньому складі, серед слов'янських – польська з обов'язковим наголосом на передостанньому складі. Окрім рівної кількості складів (часто – 13, рідше - 11) при невпорядкованому вільному розташуванні ненаголошених і наголошених, С. в. характеризується також *парним римуванням* і *жіночою римою*. Короткі рядки, до восьми складів, зазвичай не мають *цезури*, довші, від восьми складів, поділяються *цезурою* на два піввірша. Розмір С. вірша визначають два фактори: кількість складів у вірші та розташування *цезур*.

В українському віршуванні, яке сформувалося зокрема і під впливом польського, С. в. застосовувалося протягом XVII-XVIII ст.: силабічним віршем писали

Л.Баранович, С.Яворський, Ф.Прокопович, І.Некрашевич, Д.Туптало, Г.Кониський, Г.Сковорода та інші. Під впливом народної поезії цей вірш поступово руйнувався, набуваючи ознак *силабо-тоніки*. Однак у поезії XIX ст. силабічна поетична традиція проявляється у творчості Т.Шевченка, С. Руданського. Напр.,

Перебендя / старий, сліпий, // — хто його не знає?

Він усюди / вештається // та на кобзі грає. (Т.Шевченко),

де наявний двоцезуровий 13-складник.

Силабо-тонічне (гр. – склад і наголос) **віршування, силабо-тоніка** – система *віршування*, заснована на закономірному чергуванні наголошених і ненаголошених складів у одиничному вірші. Розмір вірша у С.-т. в. визначають три фактори: характер самого метра (*хорей, ямб, дактиль, амфібрахій, анапест*), кількість *стоп* цього метра в конкретному вірші та місце *цезури*. Найпоширеніша *стопа* — *ямб*. С.-т. вірші зустрічаються у творчості І.Некрашевича, Г.Сковороди та інших поетів XVIII ст., але повний перехід на С.-т. здійснив І.Котляревський (поема «Енеїда» написана 4-стопним *ямбом*).

Символ (гр. – умовний знак, прикмета, натяк) – один із поетичних тропів; предмет чи слово, у якому закодовано суть певного явища. Часто знаходить втілення в художньому образі, але не тотожний йому, оскільки, зберігаючи конкретність, водночас містить у собі елемент філософського узагальнення і орієнтований на розширення змісту. С. бувають образні й логічні, речові й графічні. У якості С. виступають певні предмети, рослини, тварини, явища природи, кольори тощо.

Символіка – система традиційної заміни конкретних почуттів, дій, предметів *символом*, що має образну чи ситуаційну характеристику.

Симиренки – відомий рід українських промисловців-цукроварників, *меценатів* української культури. Засновником роду був запорозький козак Степан Андрійович Смирєнко (1765 – р. см. невід.). Понад 20 років перебував на Січі. Відмовився присягнути на вірність Катерині II, позбавлений козацьких вольностей і власного маєтку. Син Федір Степанович С. (1791-1867) – один із перших цукрозаводчиків на Україні, став співзасновником фірми «Брати Яхненки і Смирєнко», що спорудила перший в Україні і в Російській імперії механічний цукрово-рафінадний завод у Ташлику. Федір мав трьох синів – Платона, Михайла і Василя. Платон, отримавши освіту у Політехнічному інституті в Парижі, став одним із керівників батьківської фірми, запроваджував на заводах фірми найновіші європейські технології переробки цукру. У 1859 р. цукрозавод Яхненків і Ф.Смирєнка відвідав Т.Шевченко, який був вражений порядками, турботою про людей-цукроварів. При заводі були упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, лікарня з аптекою, церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами. Платон С. передав Т.Шевченку 1100 карбованців на видання «Кобзаря» (1860).

Василь С. одним із перших в імперії запровадив виробництво пастили та мармеладу. Десять відсотків від своїх прибутків віддавав на розвиток української культури. Заснував народний театр, фінансово підтримував «*Киевскую старину*», «*Україну*», «*Раду*», видавництво «Вік», видання М.Драгоманова, О.Кістяківського, М.Коцюбинського, Б.Грінченка. Був членом *Київської Громади*. Весь свій маєток у 10 млн. крб. заповів на розвиток української справи під опіку «Товариства допомоги українській літературі, мистецтву, науці», яке заснував особисто.

«Син Русі» - рукописна поетична *збірка*, один із перших творів української нової літератури у Галичині, написаних народною мовою. Укладена бл. 1833 р. за

ініціативою та участю М. Шашкевича вихованцями Львівської греко-католицької духовної семінарії. Містила 14 віршів, підписаних переважно *криптонімами*, серед них М.Шашкевича («Слово до читателів руського язика», «Дума»), М.Мінчакевича, О.Глинського, А.Гадинського, Й.Левицького. Своім спрямуванням і настроєм *збірка* заперечувала асиміляторську політику австро-угорської влади на галицьких землях. Нею розпочалася епоха українських збірників і *альманахів*.

Синекдоха (з гр. – разом і перейменування) – один із тропів, різновид *метонімії*: художній вислів, заснований на заміні множини одноиною або назви цілого предмета назвою його частини. Має свої різновиди: 1) назва частини замість цілого. Напр., «для домашнього вогнища» замість для дому; 2) назва виду замість сім'ї, класу, громади — і навпаки. Напр., «козацтво» замість козаки; 3) однаина замість множини. Напр., «ворог зруйнував рідну країну» замість вороги; 4) прикметника замість іменника. Напр., *Всевишній* (Бог), *малі* (діти).

Синкретизм (від гр. – об'єднання) – поєднання різних за походженням і природою літературних ознак; розрізняють жанровий С. та стильовий С., властивий для початкового етапу формування певного літературного явища.

«Синопис» – короткий популярний нарис української історії, вперше виданий у 1674 р. архімандритом *Києво-Печерської лаври* І.Гізелем. Витримав близько 30 видань. Під час перевидання у 1678 р. був доповнений окремими московськими матеріалами. Автор є прихильником монархістської концепції і доводить, що московські царі — законні наступники київських князів, а возз'єднання України з Росією — лише відновлення колишньої єдності руських земель під владою російського монарха-самодержця. До ХІХ ст. «С.» був офіційним підручником історії в Росії. Значна увага приділена боротьбі проти татарсько-турецьких набігів. Додаток до «С.» містить перелік руських князів, польських воєвод в Україні, козацьких гетьманів та київських митрополитів.

Синхронія (від гр. — одночасність) — збіг і зв'язок у часі двох або кількох явищ; співіснування явищ у ту саму епоху.

Система персонажів – співвіднесеність *персонажів* один з одним у складі художнього твору; один з найважливіших аспектів *композиції*. С. п. включає не лише учасників дії, але і другорядних, епізодичних, позасценічних осіб, героїв вставних епізодів, ліричних відступів, снів. С. п. може бути організована навколо центрального *персонажа* («Гетьман Іван Виговський» І. Нечуя-Левицького), або навколо групи рівноправних *персонажів* («Лель і Полель» І.Франка), або навколо історії родини («Люборацькі» А.Свидницького), або навколо певної події («Чорна рада» П.Куліша).

Сільська проза – романи, повісті та оповідання, дія яких розгортається переважно у сільській місцевості, чим визначається специфіка образів, характерів, *конфліктів* і ситуацій.

Сімейна хроніка – епічний твір, у якому показано життя цілої сім'ї у широких зв'язках із навколишнім середовищем. Обов'язковим формальним компонентом є біографічний *сюжет*. Напр., «Люборацькі» А.Свидницького, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького та ін.

Славістика — сукупність гуманітарних дисциплін, які вивчають мови, історію та культуру і літературу слов'янських народів.

Слобідська Україна, Слобожанщина — історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Волинської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії. Утворилася на теренах Дикого Поля між кордонами Росії, *Речі Посполитої* і Кримського ханства у XVII-XVIII ст. ст.

Слов'янофільство, слов'янофіли (слов'янолюби) – 1) вияв приязні, симпатії слов'янству, зацікавлення ним з боку різних громадсько-політичних та культурних діячів, виходячи з етнічної і мовної спорідненості слов'ян, підтримували ідею їхнього тісного єднання. Форми прояву були найрізноманітніші: проповідь культурної спільноти, взаємодопомога у національному відродженні, солідарність із визвольним рухом слов'янських народів тощо. Ідеї С. знайшли відображення у літературній та науковій діяльності багатьох слов'янських будителів – П.Шафарика, Я.Коллара, В.Ганки, Е.Копітара, Л.Штура та ін. С. відіграло помітну роль і в національному самоусвідомленні українців. Українське С., яке набуло поширення з 1830-х років, проявилось у діяльності як громадсько-культурних і політичних об'єднань (*«Руська трійця»*, *Кирило-Мефодіївське братство*), так і окремих діячів – М.Максимовича, І.Срезневського, О.Бодяньського; 2) представники одного з напрямів суспільно-політичної думки 40-60-х рр. XIX ст. в Російській імперії, які обстоювали особливі шляхи розвитку історії та культури слов'янства. Закликали всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, поширення й поглиблення взаємопізнання. Вважали необхідним розвиток народної освіти, доклали багато сил для вивчення народної мови, народного побуту, усної народної творчості, підтримували розвиток слов'янських мов. Відстоювали особливу, керівну роль Росії у слов'янському світі. Вбачали самобутній шлях розвитку Росії в непорушності існуючого ладу (за винятком кріпацтва), в ізоляції від впливу «безбожного» і «революційного» Заходу, в розвитку поземельної общини як соціально-економічної основи, в православ'ї, яке вважали єдиним справжнім християнством, та в монархічній владі. Представники: О.Хомяков, І.Аксаков, Ю.Самарін, Ф.Тютчев, О.Островський, М.Язиков, О.Афанасьєв-Чужбинський, М.Погодін та інші.

«Слово» – 1) у давньоруській літературі — жанр проповідницького урочистого красномовства, який вимагав від автора великої професійної майстерності та літературної культури. В урочистих «С.» порушувалися значні суспільно-політичні та релігійні проблеми. Напр., «Слово про Закон і Благодать» Іларіона; 2) термін «С.» вживався також у назвах ряду давньоруських літературних пам'яток, але не був чітко означеним жанровим визначенням, переважно використовувався в жанрово нейтральному значенні «твір».

«Сніп. Український новорічник» – літературний альманах, виданий О.Корсунем у Харкові (1841). У ньому були опубліковані твори самого видавця («Писулька до кума», «Блискавка», «Кохана», «Зрада»), а також М.Костомарова («Переяславська ніч»), М.Петренка («Дивлюсь я на небо...», «Чого ти, козаче, чого ти, бурлаче» та ін.), П.Кореницького («Вечерниці»), *послання й байки* С.Писаревського, *переспіви* з Петрарки, Байрона та Краледворського літопису, зроблені М.Костомаровим, переклади з італійської та чеської поезії. Т.Шевченко, якому сподобалося застосування видавцем фонетичного правопису, надіслав для публікації поему

«Мар'яна-черниця» і вірш «Човен», але проєктований другий випуск альманаху не з'явився.

«Современник» - російський літературний і політичний журнал, що виходив 1936-1866 рр. у Петербурзі. Засновник – О.Пушкін. Редактори (у різні періоди): П.Плетньов, М.Некрасов, І.Панаєв, В.Белінський, М.Чернишевський, М.Добролюбов. «С.» виступав за розвиток української літератури та культури. На його сторінках вміщено відгуки на видання Т.Шевченка: «Кобзар» (1840), «Тризна», «Чигиринський Кобзар», «Гайдамаки». У 1858 р. надруковано російськомовний переклад (О.Плещєєв) поезії Т.Шевченка «Минають дні, минають ночі» з вказівкою імені автора. Пізніше надруковано переклади поем «Наймичка» і «Гайдамаки».

Сонет (італ. — *пісенька*) — старовинна канонічна форма вірша, яка виникла в Італії у XIII ст. Це складна *строфа* з 14 рядків 5-стопного *ямба*. Існує два різновиди С.: італійський (класичний) (два *катрени* зі спільними *римами* і два *терцети*: **abba/abba/ccd/ede**) або англійський (шекспірівський) (три *катрени* з різними *римами* і заключний *двовірш*, де *катрени* не пов'язані між собою фонетичним уподібненням *рим*, а двовірш має парне *римування*). Італійський С. має певні нормативи щодо змісту та його компонування: *катрени* є своєрідним *заспівом*, у якому формулюється *тема* (1-й *катрен*), поглиблюється і наступає злам її розвитку (2-й *катрен*); а *терцети* – виспівом (*розв'язкою*): у 1-му *терцеті* додається *тема*, протилежна тій, яка фігурувала спочатку, а 2-й *терцет* розв'язує протиріччя між тезою і антитезою, утворюючи так званий «сонетний замок». В англійському С. основна тема розвивається упродовж трьох *строф*, а заключні два рядки дають їй новий поворот, в останньому рядку формулюється висновок. Жодне слово, за винятком службового, у класичному С. не може повторюватися. Першим українським оригінальним силабічним С. стала поезія А.Метлинського «Бандура». До цього О.Шпигоцький у формі С. переробив один із віршів Сапфо. До С. зверталися поети-романтики Л.Боровиковський, М.Шашкевич, а також Ю.Федькович, Б.Грінченко. Найповніше С. розкрив свої внутрішні можливості у творчості І.Франка.

Соціал-демократи — загальна назва соціал-демократичних, соціалістичних партій, що виникли в останній третині XIX — на початку XX ст. Соціальною базою С.-д. був робітничий клас.

Соціалізм (нім., від лат. — *суспільний*) — вчення про суспільний лад, який, на думку його прихильників, повинен прийти на зміну капіталізму, заперечує приватну власність і експлуатацію людини людиною.

Соціально-побутова драма – драма, у якій важливі суспільні і соціальні проблеми доби висвітлюються через призму родинно-побутових взаємин героїв. У С.-п. д. часто перехрещуються інтереси різних соціальних груп, що і визначає характер конфлікту. Напр., «Ой, не ходи Грицю...» М.Старицького, «Житейське море», «Суєта» І Карпенка-Карого, «Украдене щастя» І.Франка.

Соціально-психологічний роман - один із різновидів романного жанру, в якому в складних, часто екстремальних життєвих ситуаціях розкриваються багатогранні характери героїв з усім розмаїттям їхнього психологічного функціонування в контексті соціального середовища. Для С.-п. р. характерне розкриття несподіваних вчинків, прихованих причин поведінки *персонажів* через розкриття спадкових факторів, потаємних бажань, роздумів, мрій, снів. На відміну від соціально-

побутових творів, у яких увага митця прикута до повсякденного життя, зримих, передусім соціальних, причин і наслідків поведінки *персонажів*, автор соціально-психологічного твору досліджує взаємини особи і соціуму, враховуючи психологічні чинники: інтелектуальні зусилля, емоції, інтуїцію, свідомі й несвідомі поривання людини. В українській літературі XIX ст. С.-п. р. представлений у творчості Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні») (у співавторстві з І.Біликом), «Повія»), І.Франка («Перехресні стежки»).

«Союз благоденства» — таємне товариство *декабристів*, яке виникло в січні 1818 р. у Петербурзі і проіснувало лише три роки. Організоване колишніми членами «Союзу порятунку». Налічувало бл. 200 членів. До складу товариства входили О.Муравйов, М.Орлов, Н.Тургенєв, П.Пестель, І.Якушкін, С.Трубецької, М.Лунін, С.Волконський та ін. Активні діячі товариства – брати Семен і Олексій Капністи, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Василь і Лев Петровські, П.Горленко та ін. Статут товариства складався з двох частин. У першій йшлося про легальні форми діяльності (освітні та благодійницькі заходи); друга частина, яка була таємною, передбачала ліквідацію кріпосницької системи і запровадження у державі конституційного правління. Більшість учасників товариства були дворянами. У 1821 р. було прийняте рішення про розпуск товариства. Найактивніші його члени увійшли до складу Північного та Південного товариств *декабристів*.

Спектакль (від лат. — *видовище*) — театральна вистава, в основі якої — будь-який драматичний твір. Результат колективної праці акторів, режисерів, художників, композитора та інших представників театального мистецтва.

Спенсєрова строфа — дев'ятирядкова *строфа*, яка отримала назву від імені творця — англійського поета Е.Спенсєра (XVI ст.), що використав її у поемі «Королева фей». Пізніше цією ж *строфою* скористався Дж. Байрон у поемі «Паломництво Чайльд Гарольда». Схема *римування* у С. с. така: **abab/bcbc/c** — перша *рима* охоплює два вірші, друга — чотири, а третя — три, при цьому чергуються чоловічі й жіночі *рими*; всі непарні рядки мають жіночу *риму*, а парні — чоловічу. Основою С. с. є п'ятистопний *ямб*, яким написані вісім рядків, а у останньому — дев'ятому — з'являється шестистопний *ямб*. Серед українських поетів С. с. скористався П.Куліш.

Співомовка - специфічно український жанр епічної поезії, запроваджений у літературу Степаном Руданським; коротке віршоване *оповідання* з гумористичним змістом, побудоване, як правило, на основі народного *анекдоту*.

Спондей (*гр.*) — у *силабо-тоніці* — *стопа* з двох наголошених складів. Як правило, у силабо-тонічних віршах С. не є основною *стопою*, а тільки допоміжною у творах, написаних *ямбом* та *хорєєм*.

Станси (від *итал.* — *зупинка*) — невеликий ліричний вірш, який складається з кількох *катренів*, у яких кінець *строфи* збігається з кінцем речення, а також кожен *катрен* містить розвинену і завершену думку. Через певну нечіткість жанрових ознак С. вийшли з ужитку наприкінці XIX ст. і зараз трапляються дуже рідко. Прикладом використання може бути цикл І.Франка «Буркутські станси».

Стара громада — культурно-освітня організація, створена на початку 70-х рр. XIX ст. з ініціативи В.Антоновича у Києві, до якої увійшли відомі представники наукової і творчої інтелігенції (на відміну від студентських громад).

Старий (Ветхий) Завіт – перша частина *Біблії*, канонізована як Священне Писання релігійною традицією *їудаїзму* й *християнства*, на відміну від *Нового Завіту*, що його визнає лише *християнство*. Створений протягом V ст. до н. е. – I ст. н. е. іудейськими священиками на основі *легенд*, *міфів* та переказів народів Стародавнього Сходу давньоєврейською мовою з невеликими включеннями арамейської.

С. З. включає *Законоустановчі книги* або *П'ятикнижжя Мойсееве* (*Буття*, *Вихід*, *Левіт*, *Числа*, *Второзаконня*), *історичні книги* (Ісуса Навина, Суддів, Рут, чотири Книги Царств, дві Книги Параліпоменон (Хроніки), дві Книги Єздри, Книгу Неємії, Естер), *морально-поетичні (сапієнціальні)* (*Йова*, *Псалтир*, *Притчі Соломонові*, *Пісня над Піснями*, *Екклесіаст*) та *пророчі книги* (Ісайї, Єремії, Єзекиїля та дванадцяти т. зв. «малих пророків»).

С. З. розповідає про те, як Бог створив всесвіт, про гріхопадіння людини, аналізує минуле і передбачає майбутнє. Основний зміст С. З. – угода людей з Богом, шляхи виконання її та відповідальність за порушення цієї угоди. С. З. справив значний вплив на формування ідеології *християнства* та ісламу, розвиток духовної культури людства.

Стилізація – свідоме й цілеспрямоване наслідування особливостей літературного стилю епохи, течії або напряму, фольклорного жанру індивідуальної стильової манери автора; відтворення якогось фольклорного чи літературного зразка з різним ступенем точності; імітація формальних властивостей одного з попередніх стилів із використанням його у новому художньому контексті. До С. вдаються з метою створення історичного чи місцевого колориту, а також для вільного співставлення класичних *сюжетів* і їх сучасних *інтерпретацій* («Осії. Глава XIV» Т.Шевченка, «Червона калино, чого в лузі гнешся?» І.Франка).

Стопа — умовна одиниця, за допомогою якої визначається віршовий розмір *античного* і *силабо-тонічного віршування*. В *античному віршуванні* С. називали повторювану групу складів, що складається з одного довгого і одного або декількох коротких. У *силабо-тоніці* — це група складів, до якої входить один наголошений і один або декілька ненаголошених. За кількістю складів С. поділяються на двоскладові — *хорей* і *ямб*, трискладові — *дактиль*, *амфібрахій*, *анapest*.

Строфа (від *гр.* – *оберт*, *зміна*, *поворот*) – фонічно викінчена віршова сполука, яка виділяється за такими ознаками, як *клаузула*, *рима*, *римування* (*римів інтервал*), *розмір*, синтаксична завершеність мовного періоду та літературний *канон*. Звичайно С. включає від двох до шістнадцяти віршів (рядків).

Строфіка – 1) розділ віршознавства, який вивчає будову й види *строф*; 2) одна з складових частин віршування, що охоплює всю сукупність ознак *строфи* та її різновидів.

Строфоїд – строфоподібна будова вірша, коли не можна встановити певного виду *строфи*, хоча її структура наявна. Активну участь у творенні С. бере *рима*, але римування не окреслює *строфи*, а утворює з рядків ланцюгове сполучення, для якого характерні наскрізна *рима*, часті перенесення і єдність змісту. Зразками С. є

поезії Л.Боровиковського «Фарис», «Козак», А.Метлинського «Чарка», «Гетьман», Т.Шевченка «Мені тринадцятий минало», «Чернець», «Хустина» та ін.

Суб'єктивізм (лат. - підметовий) – 1) світогляд, що заперечує об'єктивні закони розвитку і обстоює головну роль суб'єкта у процесі пізнання; 2) ставлення до чогось залежно від особистих симпатій, настрою чи схильності.

Судова реформа 1864 року – запроваджена за царювання Олександра II. За нею створювався позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації та чиновників суд; судочинство проводилося за участю обвинувачення і захисту, присяжних засідателів і судді. Встановлювалося кілька судових інстанцій: мировий суд (обирався на три роки земськими та міськими гласними), окружний суд (розв'язував дрібні справи), судова палата (оскаржувалися вироки, винесені без участі присяжних). Для розгляду особливо важливих справ створювався Верховний кримінальний суд.

«Сутта-ніпату» - один із текстів буддійського канону. «Сутта-ніпату» складають 71 повчання, де описуються епізоди з життя Будди, проповіді про подолання егоцентризму, захланності, ненависті. Із «Сутта-ніпату» І.Франко переклав (адаптував) дві сутри: «Dhaniya-sutta», які у нього поділені на дві частини: «Мара і Будда» та «Багач і мудрець»(1901). Мотиви «С.-н.» лягли в основу поезії «Пісня про правду й неправду" (1906).

Сценічність – особлива якість літературно-драматичного твору, що відображає ступінь його відповідності законам сценічного втілення.

Сценографія (від лат. — сцена і пишу) — мистецтво створення образу спектаклю засобами театральнo-декораційного мистецтва (декорації, костюми, освітлення).

«Сын Отечества» - російський історичний, політичний і літературний журнал, що виходив 1812-1852 і 1856-1861 рр. у Петербурзі. Видавці – М.Греч, Ф.Булгарін, О.Сенковський та ін. До української літератури ставився з позицій теорії офіційної народності. У 1840 р. вміщено негативну рецензію на перше видання «Кобзаря» Т.Шевченка.

Сюжет (фр. — предмет) – структурна канва, кістяк художнього твору, система ключових подій у житті літературних персонажів, які рухають розвиток дії. Складається з елементів: експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація і розв'язка. Характер побудови, розташування, організація усіх цих елементів і навіть наявність кожного з них у творі залежить від задуму і волі автора.

Т

Тарновські – український козацько-старшинський рід кінця XVII – початку XX ст. Володіли значними маєтностями у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях.

Григорій Степанович Тарновський (1788-1853) – український меценат. Мав власний кріпосний театр, зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею. У його маєтках у різний час побували М.Гоголь, М.Глінка, С.Гулак-Артемівський, М.Максимович, Л.Жемчужников, М.Маркевич, П.Забіла та Т.Шевченко (1843, 1845), який на замовлення Т. виконав кілька художніх творів.

Василь Васильович Тарновський (1810-1866) – український громадський і культурно-освітній діяч. В гостях у нього бували М.Костомаров, Т.Шевченко, В.Білозерський, П.Куліш. Листувався з Т.Шевченком. Брав участь у підготовці селянської реформи. За його сприяння видано «Записки о Южной Руси» (1856-1857) та «Чорну Раду» П.Куліша.

Василь Васильович Тарновський (1837-1899) – український культурний діяч і меценат, колекціонер. Колекціонував предмети української старовини, каталоги яких опублікував двома випусками. У маєтку Т. в Качанівці гостювали М.Костомаров, П.Куліш, О.Лазаревський, І.Рєпін, Марко Вовчок, В.Горленко та ін. У 1843 і 1859 рр. зустрічався з Т.Шевченком, листувався і допомагав поетові. Збирав малюнки, рукописи, автографи Т.Шевченка (758 одиниць зберігання) і видав альбом з фотографіями його офортів. Матеріально підтримував «Киевскую старину». У 1897 р. подарував свою колекцію музею Чернігівського губернського земства. У 1902 р. у Чернігові було відкрито музей українських старожитностей В.Тарновського (тепер – Чернігівський історичний музей імені В.Тарновського).

Творча історія – тип літературознавчого дослідження, який полягає у відновленні процесу створення літературного тексту, історія написання художнього твору. Для її з'ясування вивчають усі начерки, чернетки й рукописи твору, різні його варіанти, при цьому виявляють авторські зміни і виправлення в тексті та з'ясовують причину, що їх зумовили, зв'язок подій твору з фактами біографії письменника.

Текстологія (лат. — вчення про текст) — галузь філологічної науки, яка вивчає і встановлює історію тексту писемних творів і документів. Текстологи відновлюють пропуски (лакуни) в тексті, що виникли не з волі автора (втрата частини сторінки), порівнюють різні варіанти твору, зіставляють ідентичність друкованого тексту з автографом.

Тенденційність (від лат. – спрямовувати, прагнути) – відверта ідейно-естетична спрямованість художнього твору, його ціннісна орієнтація; певна соціальна позиція письменника, яка відображає його світогляд і виявляється через систему художніх образів.

Теорія етнографічної достовірності – теорія розвитку української літератури, запропонована П.Кулішем, спрямована на розширення й поглиблення життєвої основи літературних творів. На практиці вела до фактографізму, натуралізму, стилізації народнопоетичного матеріалу, що обмежувало творчий індивідуальний процес.

Теорія літератури — літературознавча дисципліна, що вивчає природу і функції художнього слова, сутність і взаємозалежність основних елементів літературного твору як художньої цілісності.

Терцет (від італ. — *третій*) — найпростіша тривіршова *строфа*, де рядки поєднуються або однією *римою*, або два рядки римуються, а один залишається без *рими*.

*Горить понад зорями місяць як жар,
Летять полонинами тіні від хмар,
Імлюю вкривається заспаний яр. (О.Маковей)*

Терцина (від італ. — *третья рима*) — оригінальна строфічна форма, пов'язана з поемою Данте «Божественна комедія», її винахідником вважають італійця Брунетті Латіні, учнем якого і був Данте. Т. складається з трьох рядків і характеризується обов'язковою системою римування: **aba bcb cdc...**: кожна *рима* є потрійною, крім першої й останньої *строфи*, де вона подвійна. Тому Т. іноді називають «ланцюговою» *строфою*. Твір, написаний Т., щоб стати завершеним, має закінчуватися окремим віршем, який римується з другим віршем останньої *строфи*. Першими українськими Т. стали силабічні Т. П.Куліша. Т. була улюбленою *строфою* І.Франка (пролог до «Мойсея», «Притча про піст», «Спомини», окремі ліричні твори).

Тетраєвангеліє, Чотириєвангеліє – збірник, який складався з чотирьох *євангелій*: *Матвія, Марка, Луки та Іоанна*, тексти яких були розміщені у зазначеній послідовності. Призначалися для повчального читання, хоча використовувалися і в богослужбовій практиці.

Тимчасова комісія для розбору давніх актів при генерал-губернаторові Київському, Волинському, Подільському; Київська археографічна комісія – наукова установа, створена 1843 року при канцелярії Київського, Подільського й Волинського генерал-губернатора для збирання й видання історичних документальних матеріалів. З 1845 року до її обов'язків увійшло виявлення і дослідження археологічних пам'яток. Ця робота інтенсивно проводилася протягом 1845-1848 рр. Зібрані комісією в установах, монастирях і у приватних осіб документи лягли в основу створеного 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів. Комісія опублікувала низку важливих документів з історії України XIV-XVIII ст., зокрема *Літопис Самовидця*. В 1845-1847 рр. співробітником комісії як художник, збирач фольклорних та етнографічних матеріалів був Т.Шевченко.

Типізація – художнє узагальнення певних життєвих явищ; одна з особливостей творчого методу літератури й мистецтва.

Типове – естетична категорія, що виражає єдність загального та індивідуального у конкретному образі. Риси характеру, спільні для певної групи людей або класу. Типовими можуть бути не тільки риси характеру героя, а й певні життєві явища, обставини.

Типологічні зв'язки — об'єктивні зв'язки між літературними явищами (творами, стилями письменників у цілому, літературними течіями, напрямками, літературами цілих епох), що визначаються аналогічними умовами суспільної та ідеологічної діяльності, незалежно від усвідомлення цих зв'язків самими письменниками. Встановлення Т. з. необхідне для визначення законів соціально-історично обумовленого розвитку літератури, оскільки близькі соціально-історичні та ідеологічні умови породжують близькі види або типи творчості письменників.

Травестіювання (італ. — *переодягання, перелицювання*) — літературний прийом, який полягає у переробці вже існуючого художнього матеріалу (слово, фраза, образ, весь твір, жанр тощо) на зовні схожий, але обов'язково з протилежним значенням. Відомий з античних часів (V ст. до н. е. — «*Батрахоміомахія*») прийом набув максимального розквіту у барокову добу. Травестіювалися не тільки вірші, але й поеми, *романи* тощо — все це отримало назву «ірої-комічний епос». Найпоширенішою жанровою формою Т. стала ірої-комічна поема. Т. було двох типів: 1) відомий твір з серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою перероблявся, «перелицьовувався» у твір комічний, а мова ставала бурлескною. Найяскравіші зразки такого типу Т. — твори французького письменника П. Скаррона (середина XVII ст.); 2) другий тип Т. полягав у зображенні низьких тем та образів високим стилем. Започаткував його, полемізуючи із творами П. Скаррона, Н. Буало. В ірої-комічній поемі цього письменника («*Налой*» — 1674 р.) об'єктом зображення є кумедна, дріб'язкова побутова сварка двох прелатів (католицьких священників). Високоповажний урочисто-героїчний стиль викладу твору аж ніяк не відповідав ницості обраної теми. У давній українській літературі барокової доби Т. розвивалося переважно у поезії, тісно переплітаючись із традиціями народної сміхової культури. А проте вплив Т. був настільки великим, що його прояви знаходимо навіть у письменника-полеміста І. Вишенського. Вже на початку його «*Послання до єпископів*» можна побачити оригінальну травестію форми — автор «зичить» своїм адресатам всього найгіршого.

Травестія (італ. — *переодягання, перелицювання*) — різновид жартівливої, бурлескної літератури, в якій відомий твір із серйозним чи героїчним змістом та відповідною формою переробляється, «перелицьовується» у твір комічний з використанням побутової лексики, жаргонних зворотів тощо.

Трагедія (гр., букв. — *козлина пісня*) — драматичний твір, предметом відображення у якому є глибокі суперечності суспільного або особистого життя. В основі Т. лежить гострий непримиренний конфлікт, який завершується загибеллю героя у зіткненні з непереборними силами. Конфлікт Т. має глибокий філософський зміст, відзначається високою напругою психологічних переживань героя. Однією з головних особливостей Т. є масштабність подій, а її першоосновою — дисгармонія дійсності. В Т. надавалася перевага героям, що мали високе суспільне становище, тому їхні вчинки мали велике значення як для окремих людей, так і для суспільства в цілому. Але трагічними героями могли бути і ті, хто здійснював фатальні помилки чи перебував під владою некерованих пристрастей. В українській літературі XIX ст. першою Т. вважається «*Сава Чалий*» М.Костомарова.

Трагічне — естетична категорія, що характеризує нерозв'язний на певному етапі суспільно-історичний чи особистий конфлікт, який супроводжується стражданнями, втратами, навіть загибеллю людей.

Традиції (з лат. — *передача*) **у літературі** — творче засвоєння і подальший розвиток письменниками найкращих рис літературної спадщини.

Традиція (культурна пам'ять) (від лат. — *передача*) — зв'язок між старими і новими явищами життя чи літератури; свідомо орієнтація на художні цінності минулого; елементи культурного надбання, які передаються з покоління в покоління і зберігаються довгий час. Може проявлятися як повтор чи варіювання художніх

досягнень минулого, аж до повної тотожності, або творча, вибіркова переробка попереднього художнього досвіду, його збагачення і розвиток.

Трансформація (лат. — *перетворювати, змінювати*) — зміна, перетворення.

«Третій відділ», Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії — орган політичного розшуку й слідства у царській Росії в середині XIX ст. Утворений 1826 р. У функції «Т. в.» входили боротьба проти революційних та опозиційних організацій, нагляд за слідством у політичних справах, за учасниками революційних рухів, політичними тюрмами та відання цензурою. У 1847 р. «Т. в.» керував арештами членів Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема Т.Шевченка, і провадив слідство у цій справі.

Тривіальний (від лат. — *перехрестя шляхів*) — звичайний, буденний, позбавлений свіжості, неоригінальний.

Триптих (гр. — *потрійний*) — літературний твір із трьох самостійних, але ідейно пов'язаних частин, об'єднаних спільною *темою* або *сюжетом*. Напр., Т. М.Петренка «Небо», «По небу блакитнім очима блукаю», «Схилившись на руку, дивлюся я...», Т.Шевченка «Доля», «Муза», «Слава».

Тропи (від гр. — *мовний зворот*) — спеціальні засоби образної мови. Слова чи мовні вирази, вжиті у переносному значенні. Вони творять словесний образ різними формами, але завжди служать мистецькому описові й оцінці певного явища.

У

Українофільство (від гр. - люблю) – термін, поширений з другої половини XIX с., який означає любов до України, українського народу, української культури.

Українська народна партія (УНП) – заснована 1902 р. М.Міхновським, який з невеликою групою товаришів відокремився від РУП. Програма партії була сформульована М.Міхновським у «10 заповідях». Лідери – М.Маленевський, А.Скоропис-Йолтуховський. Прагнули, щоб партія представляла усіх робітників України незалежно від їхньої національності. Приєдналися до російських меншовиків на правах автономної організації.

Українська радикальна партія (Русько-українська радикальна партія) — перша українська політична партія, заснована у Львові 4.10.1890 р. з ініціативи І. Франка, М. Павлика та ін. В основу її програми було покладено етичний і науковий соціалізм на демократичній і консервативній базі, боротьбу за політичну свободу українського народу.

Українська шляхта (від нім. — рід, покоління, походження) — панівний соціальний стан у Польщі, Литві, а також на українських землях, що входили до складу цих держав у XV-XVIII ст. За походженням Ш. була польською, литовською, білоруською та українською. Дворянський стан в Україні у XIV-XVII ст.ст., який мав станові права на носіння зброї та наслідування власності. Вищі прошарки — магнати, пани, князі, бояри. Головним обов'язком було відбуття військової повинності в обмін на надання привілеїв.

Українські козацькі полки 1812-1815 рр. — добровільні військові (козацькі) формування, створені у Київській, Подільській, Полтавській і Чернігівській областях для боротьби проти наполеонівської Франції.

«Украинская звезда» - альманах, що видавався у Харкові І.Петровим. Ініціатором видання був Г.Квітка-Основ'яненко. Друком з'явилося лише дві книги: у 1833 і 1834 роках. Перша книга була заповнена переважно творами російських письменників-початківців. У другій книзі вміщено уривки з шостої частини «Енеїди» І.Котляревського, балада «Рибалка», байки «Батько та син», «Рибка» і два послання «До Пархома» П.Гулака-Артемівського, байки «Пшениця», «Будяк та Конопличка» і уривок з україномовного перекладу Пушкінської «Полтави» Є.Гребінки, «Супліка до пана іздателя» Г.Квітки-Основ'яненка, кілька народних пісень з коментарями І.Срезневського. Альманах вважався першим українським ілюстрованим виданням (краєвид Харкова, портрети Г.Сковороди і Наталки Полтавки).

«Украинский альманах» – перший в Україні літературний альманах, виданий у 1831 р. в Харкові І.Срезневським та І.Розковшенком за участі групи харківських романтиків. До нього було вміщено народні пісні та думи, українські вірші Л.Боровиковського, переклади «Полтави» О.Пушкіна та «Конрада Валенрода» А.Міцкевича, здійснені О.Шпигоцьким, а також дебютні поезії Є.Гребінки («Рогдаев пир») та П.Морачевського. Статті наукового і літературно-критичного змісту, опубліковані у альманасі, зокрема «Мысли и замечания» І.Срезневського, відзначалися серйозними філософсько-лінгвістичними роздумами про особливості, етапи розвитку і вдосконалення української мови.

«Украинский вестник» – перший в Україні літературно-художній, науковий та громадсько-політичний російсько- , а з часом – двомовний щомісячник, що виходив у Харкові протягом 1816 - 1820 рр. (закритий за розпорядженням *цензури*). Ініціатором видання був І.Срезневський, а редакторами-видавцями – викладачі Харківського університету Р.Гонорський і Є.Філомафітський, а також Г.Квітка-Основ'яненко, який вів відділ місцевої хроніки. Журнал публікував статті з історії України та Росії (Г.Успенський, М.Марков, О.Льовшин), етнографічні матеріали, статті, у яких порушувалися питання політичного та суспільного устрою (Г.Успенський, В.Каразін, І.Срезневський), а також художню прозу («Письма к издателю» Фалалея Повинухіна (Г.Квітки-Основ'яненка)), поезію (*байки* П.Гулака-Артемовського «Пан та собака», «Солопій та Хівря», «Тюхтій та Чванько»), твори для дитячого читання (відділ дитячого читання). Статті, присвячені питанням мови, літератури і мистецтва, здебільшого належали видавцям журналу Г.Гонорському і Є.Філомафітському, а також П.Гулаку-Артемовському (статті про польську літературу, про завдання літературної критики). Журнал виходив щомісяця обсягом близько 8 друкованих аркушів тиражем 500 примірників, які поширювалися у містах *Слобідської України*, у Петербурзі, Москві, Ризі, Варшаві, Тифлісі.

«Украинский журнал» – літературно-науковий журнал, що видавався у Харкові з 1823 по 1825 рр. за редакцією викладача Харківського університету О.Склабовського. У ньому були науковий та художній відділи, а також відділи політичних відомостей та огляду столичних журналів. Основними пріоритетами стала публікація найновіших наукових теорій і відкриттів (небесна механіка Лапласа, використання сонячної енергії), а також матеріалів з української історії та літератури, краєзнавчих матеріалів. На сторінках журналу вперше в українській періодиці з'явилася спеціальна стаття, присвячена українській літературі, – «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» І.Кульжинського, у якій подавався огляд народнопоетичної творчості та писемної літератури від Г.Сковороди до І.Котляревського. Довгий час ця стаття залишалася єдиною критичною розвідкою, присвяченою українській літературі.

«Украинский сборник» – друкований орган, заснований І.Срезневським для систематичної публікації художніх творів українських письменників, народної творчості, архівних та історичних матеріалів. У 1838 р. у Харкові було здійснено видання першої книги збірника, у якій була вперше опублікована «Наталка Полтавка» І.Котляревського. У другій книзі, яка вже видавалася М.Гоголем та М.Щепкіним, – у 1841 році – було вміщено п'єсу І.Котляревського «Москаль-чарівник».

Умовність (у літературі і мистецтві) – особливий спосіб художнього узагальнення дійсності, у якому свідомо порушується зовнішня життєподібність образів з метою наочного втілення глибинних сутностей життя. Фантастичні за своєю природою, умовні форми органічно притаманні всім видам мистецтва. Міра У. залежить від творчого методу митця.

Уніатська церква, греко-католицька церква – християнська церква, що утворилася в кінці XVI ст. в українських землях внаслідок укладення між католицькою церквою і частиною місцевого православного духовництва *Берестейської церковної унії 1596 р.* Нею передбачалося об'єднання *православної і католицької* церков з визнанням верховенства Папи Римського та основних догматів *католицизму* при збереженні православних обрядів, богослужіння, україномовної відправи. На території Наддніпрянської України після 1654 р.

(внаслідок возз'єднання з Росією) була скасована. На західноукраїнських землях функціонувала аж до 1946 р., коли була офіційно заборонена, але продовжувала підпільне існування. З кінця ХХ ст. (у добу т. з. «Перебудови») відновила функціонування на рівноправних засадах з іншими релігійними конфесіями.

Університет (нім., від лат. — *сукупність*) — вищий навчально-науковий заклад, який об'єднує ряд факультетів, що представляють основні розділи наукового знання. Засновані у Західній Європі у середні віки на основі єпископських та монастирських шкіл, де готували служителів церкви. До програми навчання входили «сім вільних наук». Перший У. відкритий у м. Болоньї (Італія) в ХІ ст. найстаріший слов'янський У. — Карлів У. в Празі (1349), в Україні — Львівський (1661).

Урбанізація (лат. — *міський*) — історичний процес збільшення кількості міст і зосередження в них культурного, економічного і політичного життя.

Утилітарний (фр., від лат. — *користь, вигода*) — розрахований виключно на практичне використання або вигоду; практичний.

«Утрення звезда» — один із перших українських альманахів, виданих у Харкові в 1833 році І.Петровим за підтримки Г.Квітки-Основ'яненка та І.Срезневського. У двох книгах альманаху були вміщені уривки спогадів про Г.Сковороду, І.Срезневського, уривки з «Енеїди» І.Котляревського, твори П.Гулака-Артемовського («Рибалка», «Рибка», «Батько та син»), байки Є.Гребінки, уривки з повістей Г.Квітки-Основ'яненка «Маруся», «Салдацький патрет», «Супліка до пана іздателя».

Ф

Фабула (лат. – байка, розповідь, переказ, казка, історія) – 1) один із невід’ємних чинників *сюжету*, схема хронологічно послідовного розвитку подій у художньому творі, без часових і просторових зміщень, авторських відступів тощо; 2) оповідна частина *байки*.

Факсимільне (від лат. — *роби подібне*) **видання** — видання, яке графічно точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис (включно з особливостями паперу та палітурки). Напр., факсимільне видання у 1920 р. першої друкованої публікації «Слова про Ігорів похід» 1800 р. Мета Ф. в. — зберегти і зробити доступними рідкісні, унікальні в історичному чи художньому відношенні твори.

Фантастика (гр. – *мистецтво уявляти*) – незвичайні, неймовірні образи й картини, стихійно або свідомо витворені людською уявою на відміну від форм, сприйнятих із реальної дійсності. Іноді Ф. розглядають як специфічний художній метод.

Фарс (лат. — *починаю*) — вид західноєвропейського народного театру. Відзначається комічною, нерідко сатиричною спрямованістю, реалістичною конкретністю, вільнодумством. Герої Ф. — городяни. Образи позбавлені індивідуального, стали першою спробою створення соціальних типів.

Феєрія (від фр. — *чарівниця*) — театральна чи циркова вистава з фантастичним *сюжетом*, сценічними ефектами і трюками; літературний твір з казковим *сюжетом*, *персонажами* якого виступають люди та міфологічні істоти.

Фейлетон (від фр. — *аркуш*) – невеликий сатиричний художньо-публіцистичний твір (здебільшого опублікований у періодичній пресі), в якому викривається певна особа або негативне суспільне явище.

Фемінізм (від лат. — *жінка*) — жіночий рух за зрівнювання з чоловіками. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає суспільної дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі. Ф. виник у XVIII ст. (1791 р. - перша «Декларація прав жінки і громадянки» французької письменниці Олімпії де Гуж), сформувався і поширився у другій половині XIX ст. Феміністки вимагали права обирати і бути обраними, права займати державні посади, отримувати освіту, брати участь у підприємстві й торгівлі. Сформувалося декілька напрямків феміністичного руху: суфражизм – надання жінкам виборчого права; гуманістичний фемінізм – інтелектуальне звільнення жінки, підвищення рівня її освіченості; марксистський фемінізм – звільнення жінок від класового гноблення (найбільш розповсюджений в Росії).

Під впливом феміністичної теорії сформувався і український жіночий рух. Його особливістю є тісний зв’язок з національно-визвольною боротьбою. У Наддніпрянській Україні основні зусилля емансипаційного руху були зосереджені на боротьбі за право жінки на освіту, зокрема, вищу. У 1884 р. з’являються перші українські жіночі організації у Івано-Франківську та Києві. Пізніше – жіночі організації «Клуб русинок», «Гурток українських дівчат», «Жіноча громада», «Союз українок», засновниками, натхненниками і учасниками яких є Наталя Кобринська, Олена Пчілка, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко, Софія Русова та ін. 1890-і

Феодалізм — суспільний лад, економічну основу якого становила власність панівної верстви чи держави на землю, а соціальну — ієрархічна система залежності груп, станів, окремих осіб, разом із феодалною власністю.

Філософська лірика — поезія, спрямована на філософське осмислення світу, людини; є виявом філософських поглядів *ліричного героя* (автора). Предмет осягнення — загальні закономірності життя, природи, розвитку суспільства. Напр., «Минають дні, минають ночі...» Т. Шевченка, «Молитва» П.Куліша, поезії зб. «Semper tūro» І.Франка та ін.

Філософсько-публіцистичний відступ – відступ від розгортання *сюжету* в творі і висловлення письменником у публіцистичній формі своїх філософських поглядів. У таких відступах автор вступає у пряму розмову з читачем, пояснює зображуване, доводить закономірність чи винятковість певних подій.

Фольклор (англ. — *народна мудрість, народне знання*), **усна народна поетична творчість** — усна поетична народна творчість, що в досконалій мистецькій формі відображає життя, працю, боротьбу, історію, побут, думки, прагнення, приватне життя народу, а також побутує в народному середовищі. Ознаки: колективність творення, масовість побутування, анонімність, традиційність та багатоваріантність у виконанні.

Фольклоризм (від англ. – *усна народна творчість*) – наявність фольклорних елементів у літературному творі. Проявляється у різних формах: як сюжетне запозичення («Ледащо» Л.Боровиковського, «Пан Шульпіка» М.Костомарова), як введення у текст окремих фольклорних мотивів чи образів («Сирітська доля» О.Корсуна, «Соловей» В.Забіла), як переосмислення фольклорних міфологічних першоелементів.

Фольклористика (від англ. – *усна народна творчість*)– наука про народну творчість – фольклор. Предметом Ф. є словесна, пісенна, музична, драматична колективна народна творчість.

Фоніка (від гр. – *той, що звучить*), **евфонія, милозвучність** – звукова організація мови творів. Основним елементом є звуковий повтор: *алітерація, асонанс, розрізненість* за кількістю звуків (подвійний і потрійний, простий і складний, повний і неповний), за розташуванням (*анафора, епіфора, кільце*). Найчастіше застосовується повтор однакових звукових елементів, бо такий повтор виділяє слово в мовленнєвому потоці, надає йому інтонаційної значимості і привертає до нього увагу.

Фразеоніми (від вислів та ім'я), **описові узагальнюючі псевдоніми** – описові псевдоніми, що об'єднують у собі вказівки на різні прикмети автора, напр., Один з молодіжі – І.Франко, Сирота на вигнанні – О. Кониський.

Френонім — псевдонім у вигляді слова, що виражає якусь характерну особливість людини. Напр., «Далекий», «Действительно левобережный» (М.Драгоманов), «Подолянин» (М.Старицький), «Калічка Іван» (І.Манжура), «Рижий», «Нагірний» (І.Франко) та ін.

Х

Характер літературний – це образ-персонаж у літературному творі з його індивідуальними вчинками, переживаннями, складом думок і почуттів, який діє в конкретних обставинах і розкривається як особистість у процесі свого розвитку.

Харизма (від гр. — *милість, божественний дар*) – виключна обдарованість.

Харизматичний (від гр. — *милість, божественний дар*) – той, що наділений авторитетом, який ґрунтується на виключних якостях його особистості.

Харківський університет — перший університет на українських землях, що входили до складу Російської імперії, заснований у 1805 р. за ініціативою відомого вченого і громадського діяча В.Каразіна. У складі університету було чотири факультети – юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний. З ним пов'язане існування перших в Україні періодичних видань («Харьковский еженедельник», «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Запорожская старина» та ін.), літературно-мистецьких об'єднань, наукових товариств, цивільної друкарні (1805), книгарні (1812).

«Харьковский Демокрит» – перший в Україні журнал сатири і гумору, що видавався студентами і викладачами Харківського університету В.Масловичем, А.Нахімовим, Д.Ярославським, О.Сомовим та ін. протягом 1816 р. (вийшло шість номерів) До редакційної колегії входили І.Срезневський, Р.Гонорський та Г.Квітка-Основ'яненко. Програма видання включала відділи поезії, прози і «суміші». У своїй еволюції журнал мав виражену тенденцію до посилення соціальної гостроти матеріалів. Протягом майже цілого століття залишався єдиним сатирично-гумористичним виданням у Східній Україні.

«Харьковский еженедельник» - газета, що поклала початок української журналістики, відкрита у травні 1812 р. у Харкові. Заснована з ініціативи місцевих діячів і за рішенням губернських властей. Видавець – книготорговець Харківського університету Лангнер. Газета виходила щосуботи обсягом 1-1,5 друкованих аркуші, тиражем до 600 примірників. Мала відділи економіки, технології, комерції і «суміші».

«Хата» – український літературний альманах, що його у 1860 р. двома випусками видав у Петербурзі П.Куліш за допомогою Т.Шевченка. Мав започаткувати цілу серію альманахів («Левада», «Пасіка», «Гумно»), але дозволу цензури на їх видання не було отримано. Альманах «Х.» відкривався програмовою статтею П.Куліша «Передне слово до громади» з оглядом тодішнього стану та визначенням перспектив розвитку української літератури. Опубліковано твори Є.Гребінки («Приказки»), П.Куліша («Сіра кобила», «Колії»), Марка Вовчка («Чари»), Ганни Барвінок («Лихо не без добра», «Восени літо»), О.Псьол («Три сльози дівочії»), М.Номис («Дід Мина і баба Миниха»), Я.Щоголева. Публікації творів П.Кузьменка, Є.Гребінки, Я.Щоголева, Ганни Барвінок супроводжувалися передмовами П.Куліша. У розділі «Кобзарський гостинець» уперше надруковано добірку з 10-ти поезій Т.Шевченка, зокрема «Чого ти ходиш на могилу?», «Рано-вранці новобранці», «Нащо мені женитися?», «Доля» та ін. У альманасі було вміщено статтю П.Куліша «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність», у якій автор виклав свої погляди на шляхи розвитку

української літератури та її завдання, на її творчий метод, яким він вважав *етнографічний реалізм*, на ставлення до російської літератури. Охарактеризував і оцінив творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка і Марка Вовчка. Стаття стала другою, після «Обзора сочинений, писанных на малорусском языке» М.Костомарова, спробою історично-літературного огляду нової української літератури.

Хлопоманство (1859-1861) — народницько-культурний рух української інтелігенції на рубежі 50-60-х р. р. XIX ст. за зближення із селянством через вивчення культури, побуту, звичаїв, поетичної творчості українського народу. Виник серед студентів Київського університету, які походили з полонізованих шляхетських родин. Усвідомивши, що треба служити «народові, серед якого живеш», вони вийшли з польських студентських організацій і заснували українську громаду. Серед засновників руху – Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук, Павло Житецький, Павло Чубинський. Ідеологом руху був В.Антонович (студент випускного курсу Київського університету), який сформував основні програмні засади. З 1859 хлопомани стали активними членами *Київської громади*, допомагали засновувати *недільні школи*, співпрацювали з журналом «*Основа*». Під час літніх канікул організовували мандрівки Україною, відомі як «*ходіння в народ*», щоб пізнати край та його людей. Припинив існування у 1861 р. з власної ініціативи.

«Ходіння в народ» — рух демократичної молоді (*народників*) у Російській імперії 60-х - 70-х рр. XIX ст. (у т. ч. і на українських землях), масова організаційно-пропагандистська акція серед селян (згодом і робітників) з метою підняти їх на боротьбу проти самодержавства за землю і волю. Охопило 37 губерній Європейської Росії. В Україні особливо було поширене в Київській губернії.

Холодний Яр — урочище поблизу м. Чигирин (Черкаська область), де у XVIII ст. збиралися селяни-втікачі від феодального гніту чи запорожці, які створювали гайдамацькі загони. У 1768 р. виступом з Х. Я. гайдамаків під проводом Максима Залізняка розпочалося велике антифеодальне повстання — *Коліївщина*.

Хорей (*гр. букв. – танцювальний*) – у *силабо-тонічному* віршуванні – двоскладова *стопа* з наголосом на першому складі. У хорейному вірші наголоси спостерігаються не скрізь, окрім константи, що уможливорює варіювання *пірихія*. Х. після *ямба* — найбільш поширений метр в українському віршуванні. Домінує в дитячій поезії та у фольклорних *стилізаціях*. Напр., 4-стопний Х.:

Захотілось в чистім полі

Пошукати щастя-долі.

Злому Змієві не дати

Діла правого псувати. (І.Манжура)

Найкраще передає сильні і несподівані почуття (страх, горе, муку, біль, радість), оскільки завдяки розміреності найбільш точно може виразити щось страшне, розчулити читачів.

Християнство (*від гр., букв. — помазаник*) — виникло в I ст. у Палестині як перша в історії людства космополітична (світова) та монотеїстична релігія. До V ст. розповсюдилось переважно у Римській імперії. У Європі починає поширюватися з IV ст. В IX-X ст.ст. відбувається християнізація слов'янських народів, і до XIII ст. вся Європа стає християнською. На сьогодні — найпоширеніша релігія світу: під його впливом перебуває близько п'ятої частини населення Землі. Єдине

європейське Х. у 1054 р. розколалося на: західне (*католицьке*, римо-католицьке, латинське) і східне (*православне*, ортодоксальне, візантійське, грецьке). На Русі Х. було прийняте у 988 р. Головним джерелом християнського світогляду є *Біблія*. Х. створює складну філософсько-догматичну систему і своєрідну «ієрархію святості», в якій кожен займає своє певне місце. Є ідеологічно найобгрунтованішою релігією. Має три основні течії: *православ'я*, *католицизм* та *протестантизм*. Основними церквами є *католицька*, *православна*, лютеранська, англіканська, кальвіністська.

Хронологія — перелік або таблиця історичних (суспільних, мистецьких, літературних тощо) подій, розташованих у порядку їх часової послідовності.

Хронотоп (від гр. час і місце) — взаємозв'язок часових і просторових характеристик явищ, які зображені у художньому творі.

Ц

Цвинтарна поезія – течія в англійській ліриці середини XVIII ст., що розвивалася у контексті сентиментального *романтизму*, зосереджувалася на осмисленні ірраціональних проблем буття, його нетривкості та марності. В українській літературній традиції Ц. п. представлена творчістю А.Метлинського («Кладовище», «Козачая смерть», «Розмова з покійним»).

Цезура (лат.— *розсічення, розріз*) – постійний (регулярний) слогоподіл у поетичному рядку; ритмічно-інтонаційна внутрішня пауза, що повторюється на певному місці усередині кожного відповідного рядка твору і ділить його на дві, три або більше частин. У *античному віршуванні* Ц. припадала на середину *стопи* (звідси назва), у *силабо-тоніці*, навпаки, Ц., зазвичай, співпадає із межею *стопи*. Поезії з Ц. набувають урочистості та епічного розмаху.

Цензура (від лат. — *оцінюю, висловлюю думки*) — система державного нагляду за творами літератури, мистецтва, особистою кореспонденцією, у процесі якого можуть бути заборонені до оприлюднення певні твори, повідомлення або частини їх, оскільки у них зафіксовані ідеї і свідчення, що визнаються владою небажаними або шкідливими. Найбільш промовистими актами цензурного втручання у мистецьке та культурне життя України стали указ Петра I про заборону українського книгодрукування (1720), указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії (1754), *Валуєвський циркуляр* (1863) і *Емський указ* (1876) та інші.

Церква (від гр. – *Божий дім*) – 1) синонім релігії або великої релігійної течії; 2) організаційна форма об'єднання послідовників будь-якої релігії чи її окремих напрямів або течій. Виникла з появою монотеїстичних релігій, існує в усіх течіях. Основними елементами будь-якої Ц. є загальне віровчення, релігійна діяльність і система управління життям, діяльністю, поведінкою віруючих; 3) культова споруда для проведення богослужінь та обрядів у християнській релігії. Основним елементом Ц. є вівтар, орієнтований, як правило, на схід. Головна православна Ц. міста чи монастиря називається собором, католицька Ц. – костюлом, лютеранська – кірхою.

Церковнопарафіяльні школи, церковно-приходські школи – початкові школи при церковних парафіях. У Ц.-п. ш. навчали елементарної грамоти дітей селян та інших «нижчих» верств населення. Діяли в Україні вже у XI-XII ст. ст., але особливого поширення набули у XV-XVI ст.

Цикл (гр. – *коло, колесо*) **творів** – об'єднання декількох творів на основі ідейно-тематичної подібності чи об'єднаних самим автором за жанровим, тематичним чи емоційним принципом. Найбільш уживаний у *ліриці*. Напр., «В казематі» Т.Шевченка, «Осінні думи», «Картка любові», «Вольні сонети» та ін. І.Франка.

Цитата (нім., від лат. — *викликаю, наводжу*) — дослівний уривок із тексту якогось твору. Використовується для підкріплення викладеної думки посиланням на авторитетне висловлювання. Текст Ц. має правильно передавати думку її автора і точно відтворювати текст цитованого джерела.

Ч

Час у художньому творі – категорія поетики художнього твору; одна з форм художнього чуття і мислення; відтворюється словом у процесі зображення характерів, ситуацій, життєвого шляху героя тощо. Суттєво відрізняється від реального часу. Характеристики Х. ч. (стиснення – розгортання, статика – динаміка, дискретність – безперервність, об’єктивність – суб’єктивність тощо) зумовлені методом, напрямом, жанрово-родовою приналежністю, *сюжетом* твору, індивідуальністю автора.

Четві-Мінеї (від гр. – читання за місяцями, щомісячні читання), **Мінеї Четві** – вид агіографічного збірника календарного типу, у якому житійний матеріал розташовувався у календарному порядку відповідно до дати вшанування церквою певного святого. Виникли у Візантії в IX ст. За календарним принципом їх у своєму збірнику розташував Симеон Метафраст (X ст.). Призначалися для індивідуального повчального читання на кожен день. Включали різні за обсягом житійні оповідання, а також історичні та моралізаторські тексти. Поширені у *православній, католицькій, греко-католицькій* церкві. Найстаріші списки Ч.-М. датуються XI ст. Найповнішими і найпопулярнішими у православних стали Четві-Мінеї Димитрія Ростовського (Туптала), видрукувані у Київській Лаврській друкарні протягом 1689-1705 рр.

«Чорна рада 1663» — загальна козацька рада, скликана за наказом царського уряду (17-18.06.1663 р.) на околицях Ніжина, у якій брали участь не лише козаки, але й селяни та міщани — «чернь» (звідси і назва ради), для обрання гетьмана Лівобережної України. Головними претендентами на гетьманство виступали наказний гетьман Лівобережної України Яків Сомко та кошовий гетьман *Запорозької Січі* Іван Брюховецький. Політична програма Сомка відображала інтереси заможних верст козацтва, Брюховецький репрезентував соціальні низи українського суспільства і був підтриманий представниками Москви. Гетьманом був проголошений Іван Брюховецький. Сомко та майже всі лівобережні полковники були заарештовані і невдовзі за наказом Брюховецького страчені або вислані до Москви.

«Чорний переділ» - таємна революційна організація *народників*, що виникла в серпні 1879 р. внаслідок розколу «Землі і волі». Засновниками «Ч. п.» були члени петербурзького гуртка Г.Плеханов, П.Аксельрод, Л.Дейч, В.Засулич та ін. У 1879-1882 рр. гуртки і групи чорнопередільців діяли у Києві, Харкові, Одесі, Ромнах, Ніжині, Полтаві, Миколаєві. Пропагандистський шлях боротьби чорнопередільців поділяли М.Коцюбинський та П.Грабовський.

Ш

Шевченкознавство – сукупність літературознавчих, мистецтвознавчих, мовознавчих, історичних, філософських досліджень про життя, творчість і громадську діяльність Т.Шевченка.

Шкільна драма – 1) один із жанрів церковної драматургії, який виник у кінці XV – на початку XIV ст. у країнах Західної Європи (Італія, Франція, Нідерланди, Німеччина, Польща). Походження пов'язане із статутами церковних і світських навчальних закладів, де вводилися обов'язкові сценічні вистави з метою кращого засвоєння учнями навчального матеріалу (зокрема, латини). Особливо багато для розвитку Ш. д. зробили *езуїти*, які запозичували для своїх п'єс сюжети з *Біблії*, давньої і нової історії, міфології. На відміну від середньовічної релігійної творчості, Ш. д. мала більш строгу класичну форму, найчастіше складалася з 3-5 актів та *прологу* і *епілогу*; 2) в Україні — драматична література, яка створювалася у XVII-XVIII ст. переважно викладачами поетики, а виконувалася учнями шкіл. Організовувалися вистави здебільшого на Різдво і Великдень, а також перед закінченням навчального року як форма своєрідного прилюдного іспиту. Репертуар Ш. д. (за О.Білецьким) включав ≈ 30 п'єс, поставлених у стінах *Києво-Могилянської академії* у межах України, а також ≈ 10 п'єс, написаних учнями і вчителями *Києво-Могилянської академії* поза Україною. Серед особливостей Ш. д. слід відзначити її дидактичний та алегоричний характер. Жанрова система Ш. д. включала декламацію, *діалог*, *трагедію*, *комедію*, трагедокомедію та комікотрагедію, а за тематичним принципом жанроподілу виділяли *містерії* («Слово про збурення пекла» (II пол. XVII ст.), «Царство Натури Людської» (1678)), міраклі («Олексій, людина Божа» (1674)) та мораліте.

Шумка — один із видів української народної танцювальної і жартівливої пісні, яка складається з однієї-двох чотирирядкових *строф*. Рядок має вісім складів і поділяється на дві ритмічні групи (4 + 4), на які, як правило, припадає однакова кількість наголосів. *Римування* парне, *клазули* жіночі і чоловічі. Напр.,

*У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила. (Н/тв)*

Літературна форма Ш. зустрічається у творчості Т.Шевченка, С.Руданського. Напр.,

*Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув карі очі —
Повій, вітре, опівночі. (С.Руданський)*

Щ

Щоденник – різновид мемуарної літератури; літературний твір у формі регулярних записів, сучасних описуваним подіям. Напр., «Журнал» Т.Шевченка. Щ. як літературна форма відкриває специфічні можливості для зображення внутрішнього світу *персонажа* або автора. Передбачає повну відвертість, щирість думок і почуттів автора. Ці властивості надають Щ. інтимності, ліричності, пристрасності інтонацій, з якими важко конкурувати іншим, більш об'єктивним жанрам.

Ю

«Южно-русский сборник» – український *альманах*, укладений і виданий у 1848 р. А.Метлинським у Харкові. Після *передмови* і статті про український правопис («Правопис південноруської мови, або наріччя»), автором яких був укладач, вміщено його художні твори («Бандура», «Козачі поминки», «Сирітка», «Козацька смерть»), твори М.Петренка («Думи мої...», «Дивлюсь я на небо...», «Слов'янськ» та інші), Г.Квітки-Основ'яненка («Щира любов»), С.Александрова («Вовкулака»). Також подані біографічні довідки про кожного письменника.

Я

Ява – у драматичному творі частина *акту* (*дії*), в якій бере участь певна кількість дійових осіб. З появою на сцені кожного нового *персонажа* чи групи *персонажів*, що з'являються одночасно, розпочинається нова Я.

«Язичіє»- штучна макаронічна мова, яку застосовували на західноукраїнських землях *«москвофіли»* у другій половині XIX – початку XX ст., відстоюючи тезу національно-культурної й мовної єдності українців і росіян. Являло суміш церковнослов'янських, російських, польських та галицьких діалектних слів. Вийшло з ужитку після переходу провідних москвофільських видань на російську літературну мову.

Ямб (*від гр. – назва музичного інструмента*) – у *силабо-тонічному* віршуванні двоскладова *стопа* з наголосом на другому складі. Напр.,

Бажав би я, мій рідний краю,

Щоб ти на волю здобувавсь,

Давно сподіваного раю

Від себе власно сподівавсь. (П.Грабовський)

В ямбічному вірші ритмічний акцент припадає на парні склади, хоч можливі пропуски метричних наголосів (*пiрихiй*), що урізноманітнює багатство віршової ритмомелодики. Застосовується для написання віршованих драматичних творів, коли потрібно підкреслити розмовні інтонації і, не відмовляючись від вірша, наблизити його до прози. Використовується як засіб вираження захвату, захоплення, закоханості, сильного горя. Тому Я. став панівним в *одах*, *гімнах*, *панегіриках*, *епітафіях*. Метричні варіації Я. надзвичайно різноманітні — від 1- до 8-стопного, проте найбільше в поетичній практиці заявляють про себе 6-стопні *ямби*.

Література

1. Антична література: Довідник / Буркат О.П., Беляєв Р.С., Вишневська Н.О. та ін. За ред. С.В. Семчинського. Передм. О.Л.Пономаріва. – К.: Либідь, 1993. – 320 с.
2. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
3. Антофійчук В.І. Культурологія. Термінологічний словник: Навч. посібник. — Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 159 с.
4. Архівістика: Термінологічний словник / Автори-упор. К.Є.Новохацький та ін. – К., 1998. - 2005 с.
5. Ахманова О.С. Словарь литературоведческих терминов. – Изд 4-е, стер. – М.: Комкнига, 2007. – 570 с.
6. Багнюк А.Л. Символи українства: художньо-інформ. довід. – Т.: Навчальна книга - Богдан, 2010. – 510 с.
7. Базильчук Г. Словник-довідник з історії: Навч. посібник — К.: МАУП, 2005. – 368 с.
8. Безвершук Ж.О. Історія культури в термінах і назвах: Словник-довідник. — К.: Вища школа, 2003. – 400 с.
9. Библиейская энциклопедия. Репринтное издание: В 2 кн. – М.: Центурион, 1991.
10. Большой энциклопедический словарь. Искусство. — М.: «Большая российская энциклопедия», 2001. – 1456 с.
11. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002.
12. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
13. Гетьманець М.Ф., Михайлин І.Л. Сучасний словник літератури і журналістики. — Х.: Прапор, 2009. – 384 с.
14. Грушевицкая Т.Г. и др. Словарь по мировой художественной культуре: Учеб. пособие. – М.: Академия, 2001. – 403 с.
15. Гуляк А., Савченко І. Основи віршування: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 2003.
16. Демський М.Т., Краснова Л.В. Словник метамови інтерпретатора художнього тексту: Навч. посібник /Ін-т системних досліджень, Дрогобицький пед. ін-т ім. І.Я.Франка. – К., 1994. – 56 с.
17. Довідник з історії України. – К., 2002.
18. Домбровський В. Українська стилістика й ритміка. Українська поезика. – Дрогобич: Відродження, 2008. – 488 с.
19. Дятчук В., Барабан Л. Український тлумачний словник театральної лексики. – 2-ге вид., переробл. і допов. - К.: Вид. центр «Просвіта», 2002. – 150 с.

20. Елисеєв І.А. Словарь литературоведческих терминов. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 319 с.
21. Енциклопедія політичної думки. - Київ: Дух і Літера, 2000. -
22. [Енциклопедія українознавства](#). У 10-х т. / Гол. ред. [Володимир Кубійович](#). - Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954—1989.
23. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – Т.3-5. — К., 1966-1968.
24. Історія українського мистецтва: У 5-ти т. – Т.4. — К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2006. – 760 с.
25. Історія української культури: В 5 т. – К., 2000-2002. – Т. 1-3.
26. Качуровський І. Метрика: Підручник для студ. філол. фак. вузів. – К.: Либідь, 1994. – 120 с.
27. Качуровський І. Нарис компаративної метрики. – Мюнхен, 1985. – 119 с.
28. Качуровський І. Строфіка. – Мюнхен: Ін-т літератури ім. Михайла Ореста, 1967. – 350 с.
29. Качуровський І. Фоніка: Підр. Для студ. філол. фак. – К.: Либідь, 1994. – 168 с.
30. Книга: Энциклопедия. – М.: БСЭ, 1999.
31. Корінний М., Шевченко В. Короткий енциклопедичний словник з культури. – К.: Україна, 2003. – 384 с.
32. Корінний М.М., Потапов Г.Г., Шевченко В.Ф. Короткий термінологічний словник з української та зарубіжної культури. – К.: Україна, 2000. – 184 с.
33. Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л.А.Карпенко. – Ростов н/Д., 1998. – 512 с.
34. Краткий психологический словарь. – М., 1985.
35. Краткий словарь литературоведческих терминов / Редакторы-составители Л.Тимофеев и С.Тураев. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
36. Краткий словарь по эстетике / Под ред. М.Ф.Овсянникова. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
37. Кузьменко В. Словник літературознавчих термінів: Навчальний посібник з літературознавства. — К.: Укр. письменник, 1997. – 230 с.
38. Лексикон загального та порівняльного літературознавства А.Волков (голова ред.) — Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 634 с.
39. Лесин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1971. – 486 с.
40. Литературная энциклопедия терминов и понятий / А.Н.Николюкин (глав. ред. и сост.). — М.: НПК «Интелвак», 2003. 1596 с.
41. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М.Кожевникова, П.А.Николаева. – М. Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
42. Література. Теорія. Методологія / Упоряд. Д.Уліцька. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 543 с.

43. Літературознавство: Словник основних понять : пер. з нім. вид. — Т.: Богдан, 2008. — 279 с.
44. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. /Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. — К.: Академія, 2007.
45. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка та ін. — 2 вид., випр. і доп. — К.: Видавничий центр «Академія», 2006. — 752 с.
46. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов: пер с фр. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.- 436 с.
47. Мацько В.П. Словник літературознавчих термінів Івана Огієнка. — Хмельницький: Просвіта, 1997. — 16 с.
48. Мещерякова М. Литература в таблицах и схемах: Теория. История. Словарь. — М.: Айрис Пресс, 2004. — 220 с.
49. Мифологический словарь. - М., 1990.
50. Михальчук П. Термінологічний і хронологічний довідник з історії України. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. — 191 с.
51. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. — К.: Мистецтво, 1981. — 385 с.
52. Нелюба А.М. Словник образотворчого мистецтва. — Х., 1996. — 167 с.
53. Ничкало С. Мистецтвознавство: Короткий тлумачний словник. — К.: Либідь, 1999. — 208 с.
54. Огієнко І. Історія українського друкарства. — К. Либідь, 1994. — 446 с.
55. Огієнко І. Українська культура /Упор. М.Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 342 с.
56. Олікова М.О. та ін. Словник соціолінгвістичних та етнолінгвістичних термінів — Луцьк: РВВ Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. — 364 с.
57. Оліфіренко С., Оліфіренко В., Оліфіренко Л. Універсальний словник-довідник з літературознавства. — Донецьк, 2008.
58. Паві П. Словник театру: пер з фр. — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — 640 с.
59. Пахаренко В.І. Українська поетика. — Черкаси: Відлуння Плюс, 2009. — 403 с.
60. Поліщук Є.П. Історія культури: Короткий довідник. — К., 2000.
61. Попович М.В. Нарис історії культури України. — 2-е вид., випр. — К.: «АртЕк», 2001. — 728 с.: іл.
62. Присяжнюк О.Я. Словник-довідник термінів з мистецтвознавства. — О.: Фенікс, 2008. — 44 с.
63. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. — Львів: Свічадо, 2001. — 160 с.
64. Русова Н.Ю. От аллегории до ямба: Терминологический словарь-тезаурус по литературоведению. — М.: Флинта: Наука, 2004. — 302 с.
65. Святовец В.Ф.. Словник образотворчих засобів. Тропи та стилістичні фігури: навч. пос. для студ. — К., 2003. — 178 с.
66. Семенюк Г.Ф., Бондарева О.Є., Гуляк А.Б. Версифікація: теорія і практика віршування — 2-ге вид., випр. і допов. — К: Київський університет, 2008. — 303 с.

67. Словарь античности. Пер. с нем. — М.: Эллис Лак; Прогресс, 1993. — 704 с.
68. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.Пустовіт та ін. — К.: Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 2000. — 1017 с.
69. Словник книгознавчих термінів / Уклад. В.Буран та ін. — К.: Книжкова палата України, 2003. — 159 с.
70. Словник символів культури України: Навч. пос. /В.П.Коцур та ін. (заг. ред.) . — К: Міленіум, 2005. — 351 с.
71. Словник художніх засобів і тропів / Авт.-укладач В.Ф.Святовець. — К.: Академія, 2011. — 172 с.
72. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. /За ред. М.Зубрицької. — Львів, 1996 .
73. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Словарь литературоведческих терминов. — М.: «Просвещение», 1974. — 509 с.
74. Трогостогон М.А. Словник іншомовної лексики наукових та публіцистичних праць І.Я.Франка. — Вінниця: Континент-Прим, 2001. — 96 с.
75. Українська література у портретах і довідках: Давня література — література ХІХ ст.: Довідник. — К.: Либідь, 2000. — 306 с.
76. Українська Літературна Енциклопедія: В 5-ти т. — Т.1 - 3. — К., 1988-1995.
77. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укл. і заг. ред. М. Чернопиского. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008.- 448с.
78. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укл. і заг. ред. М. Чернопиского. — Тернопіль, 2008.
79. Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5-ти т. — К.: Радянський письменник, 1963. — Т.І. — 528 с.
80. Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне: Українське народознавство, 1999.
81. Філософський словник / За ред. В.ІШинкарука. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. — 798 с.
82. Хамітов Н.В. Філософський словник. Людина і світ. — К.: КНТ: Центр навчальної літератури, 2007. — 264 с.
83. Шамурин Е.И. Словарь книговедческих терминов. — М.: Сов. Россия, 1958. — 340 с.
84. Шевченківський словник: В 2-х т. — К., 1976-1977.
85. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. — К.: Наукова думка, 2004. — 560 с.
86. Энциклопедический словарь по культурологии. — М.: Центр, 1997. — 408 с.
87. Энциклопедический словарь юного литературоведа. — М.: Педагогика-Пресс, 1998. — 424 с.